

A Vértes vidékének történelmi műemlékei.

NÁCZ JÓZSEF-től.

I. A Vértes szónyomozati, vallási és harcászati jelentősége.

Azt a heglánczot, a mely az Esztergom, Fejérvár és Pannonhalma által határolt háromszögben a Duna jobb-partjától délnyugati irányban a moór-bodajki vagy Tárnok völgyig félkörben trejed, Vértes (Wertus, Werthes) néven említik a közép- és újkori feljegyzések, bár Anonymus, Kézai, Turóczy szerint Vértesnek szorosan csak a Bicskétől Csákvár és Bodajk irányába nyuló kiágazás vagyis pontosan ezen kiágazásnak Ondód (Pusztavám) Moór, Bodajk és Csákvár közti nyulványa tekintendő.

Anonymus szerint¹⁾ Árpád hódító serege Elciburgból (Etelvár) Turobag, Sóskut (putei putri salsi) Bodoct irányában vonult Pannonhalmára. A Bodoctól (Bodajk) keletre fekvő nagy erdőséget, Zols (Zobols) atyjának adományozta Árpád. Sac, (Isac, Csák) Zobols unokája, ezen adományozás után sok időre a kapott erdőség tövében bizonyos ferteu mocsár (stagnum ferteu) mellett várat emelt, mely mint Sac udvarhelye (Sac-dvór) Csákvárnak neveztetett, magát az erdőséget pedig, melynek töve a ferteu mocsárig kinyult, a fentnevezett történetírók szerint Vertusnak vagyis Vérteshegyének (Schildberg) hívták a sok vértről (Schild), melyeket az András királyunk által ott 1051-ben megvert III. Henrik császár katonái rémülve elhántak, vagy Révay szerint²⁾ a sok vér- és testről, mely akkor a csatatért boritá, de szerintünk magáról a helyrajzi fekvésről.

Anonymus Sácvára közelében a Vertus erdőség tövében ferteu mocsárt említ, melynek fenékvize a beleszakadó hegyipatakok vizével növekedve, a Csákvár, Forna, Zámoly, Pátka, Fejérvár körüli lapályban ágyazkodott s ez a Velencei tó egykori árterületének tekinthető. Okmányaink szerint Agárd³⁾ szintűgy, mint Csákvár ferteu mellett feküdt. Fejérvárat mocsarai mentették meg a csatangoló tatárok dúlása elől.⁴⁾ Zámoly és Patka között még a XV. században tó említettik a Rozgonyiak birtoklásában, valamint Moór és Orond között Kenderthw, Csorgónál is egy tó.⁵⁾ Ennélfogva az Anonymus által a Vertus erdőség tövében talált ferteu mocsár nyomai történelmileg is igazolvák, sőt vannak, kik Bodoct (Bodajk) s Moór helyneveket is a szláv voda (víz) s more (marais) szókkal akarják értelmezni.⁶⁾

A ferteu név nem is annyira tulajdonnév (proprium), mint inkább faji (genericum) elnevezés, mert fertő név alatt ismerjük a Sopron-Moson megyék határain fekvő tavat (Neusiedlersee) is. A németek a

¹⁾ Gesta Hung. c. 49—50. Turóczy, Chron. II. 43.

²⁾ De monarch. et s. corona Reg. Hung. (Schwandtner) Cent. I. 613.

³⁾ Knauz, Mon. eccl. Strig. 145.

⁴⁾ Rogerius, Carm. Miserabl. Szabó K. Rogerius mest. Siralmas Éneke, 48.

⁵⁾ Orsz. Levélt. DL. 24583; 15421; «Pátka cum magna piscina». Ezen keresztül folyt le a csákvári ferteunek a Forna pusztán levő fölös vize. Mult évtizedekben lecsapolták.

⁶⁾ Magyar. Sion. II. 115.

fer-teu elnevezésnek megfelelő egyértelmű jelentéssel úgy a Nezsider, mint a Klagenfurth melletti tavat is Wertsének nevezték,¹⁾ s ilyen Wertse vagy fer-teu volt a csákvár-fejérvári, valamint a velencei mocsár (stagnum) is. Ilyen Wertse vagy Wörtsjärve = Wirzjärw nevű tó van Livlandban is. A fert, verth, werth, virt, Hunfalvy²⁾ szerint, eszt törzs, mely tavat, mocsarat jelent s ennek elnevezése átragadt a körötte fekvő hegysége, erdősége is, és lett a vert- vagy werthből Vertus = Werthes, Vértes nem a vértől, sem a vér- és testről, hanem a vidéknek helyrajzi fekvéséről csak éppen úgy, mint a hogy ugyanazon hegység a tövében fekvő Bodoctól Bodóhátnak³⁾ is neveztetett, vagy a hogy ennek a hegyláncnak keleti része «vulgo Ples»-nek,⁴⁾ ma Pilis hegységnek neveztetik egykori nagy erdejéről (slav. poles). Senki sem bizonyíthatja, hogy Anonymus teutonjai másutt is elszórták volna vértjeiket, ellenben mindenkinek el kell ismernie, hogy a természet szerteszét hányta tavait, mocsarait s így az a sok Werth, Wirth, Vértes helység, melyeket az országban ismerünk, nem nyerhette nevét az ott el nem hányt vértékről, hanem legelőbb mocsaras vidékének virt, vert nevű fertőjéről.

A nemzeti kegyeletnek nehezére eshetnék a név helyrajzi magyarázatával a név történeti dicsőségéről lemondani, ha nem tudnók, hogy az összehasonlító nyelvészet Anonymus helynévmagyarázatait annyira megingatá, hogy Pesty Frigyes⁵⁾ nem áttallotta kimondani, miszerint Anonymus névmagyarázatainak nincs történeti alapjuk, legfőlegb hagyományokon alakulnak, de azok is többnyire úgy lesznek bele magyarázva. Leghelyesebbeknek tartja azokat a helynévi magyarázatokat, melyeket a helyrajzi fekvés indokol. Hunfalvy⁶⁾ pedig egyenesen elveti Anonymust, mint a magyar őstörténet megbízhatlan forrását, szintűgy az ő helynévmagyarázatait is. És valóban, hogyha a németek vértjeiket elhanyagva, oly eszeveszett futásban menekültek volna, mint azt Turóczy írja,⁷⁾ akkor a Répeze hidjánál utjukat álló magyar seregen alig tudták volna magukat keresztül vágni, mint ezt Herimannus Augiensis,⁸⁾ a kortanu feljegyezte. A történetnek ezen ingadozása, kételye egy okkal több, a miért mi a Vértes név történeti magyarázata helyett annak helyrajzi magyarázatát elfogadhatónak, helyesnek tartjuk.

A Vértesről, az ott lefolyt csatán kívül, Bél Mátyással⁹⁾ legfőlegb annyit tudtunk, hogy az Magyarország legnevezetesebb erdősége volt, mely régi földrajzi leírások szerint Esztergomtól kezdve Pannónhalmáig és a Balaton északi csúcsáig terjedt és Esztergom, Pilis, Komárom, Fejér, Győr, Veszprém megyék területeit elláthatlan rengetegbe bújtatá, mely a Bakony nyál, mint két óriási kar, Pannónhalmára támaszkodva, évezredekkel daczolt, habár koronkint a fejszecsapások rendkívül megviselték. Éppen ezért a királyi ügyész 1453-ban pörbe fogta Rozgonyi Jánost, mivel a Vértes erdőt «kihágólag» pusztítá.¹⁰⁾

A Vértes erdő sűrűje nemcsak egyes szegény legényeknek, menekülő cigány karavánoknak¹¹⁾ szolgált csábító buvhelyül, hanem szinterül szolgált az a XVI. század elején rablólovagoknak, a Podmanic testvérek és More László betyárainak,¹²⁾ továbbá a Duna hajóiról megszökött hajóslegények martalózkodásainak.¹³⁾ S a hol I. Ferdinánd alatt az országgyűlés hatástvesztett törvényei nem tudtak rendet teremteni, ott Salm Miklós győztes seregének fegyverrel kellett kiirtania a rablóvilágot. A fejlődő kultúra az erdőség rengetegével annak rémességét is kiirtotta, s ma ott, hol egykor az erdő védelme alatt

¹⁾ Katona, Hist. crit. VII. 634. Lazius, De Gentium aliq. migratione. VI. 170.

²⁾ Magyarorsz. Ethnograph. 401.

³⁾ Turóczy, Chron. 134. Montes Bodohát.

⁴⁾ Fejér, CD. VII. 5. l. 121.

⁵⁾ Akadém. Értesítő 1878. XII. 111—113.

⁶⁾ I. m. 292. és 302. jegyz. 24.

⁷⁾ Chron. 135.

⁸⁾ Chronic. 1051.

⁹⁾ Appar. ad Hist. Hung. VII. 14.

¹⁰⁾ Orsz. levélt. Dl. 14658.

¹¹⁾ Tört. Tár, 1884. 570—578.

¹²⁾ Istvánfi, Hist. XII. 118. XV. 158.

¹³⁾ Martin Fumée, Histoire Gen. des Troubles de Hongrie I. livr. IX. 271.

megriasztott harci mének vadul száguldoztak, századunk gőzparipái prűszkölve robognak Szőnyről Fejérvárig, Szőnyről Bicskéig, Füzitől Esztergomig a Vértes kincseivel, fa, kő, mész, szén és egyéb gazdasági és élelmi anyaggal hasznát hajtva a nagy világnak. Pásztorélet, földművelés, ipar és kereskedelem gyarapszik ma békességben és biztonságban ott, hol a régi idők borzalmasságaira legfőlebb a gyakori helyi elnevezések az akasztófadombról s az utak mentén itt ott ilyen akasztófák helyeinek nyomai emlékeztetnek még.

Szerémy György¹⁾ óriási kigyóról emlékezik, mely a Vértesen keresztül vonuló törökök tevéit megrohanta s ezért azt a janicsárok lelőtték, fejét levágták. Később Szapolyai fogságába került egyik török tarisznyájában megtalálták a fejet, mely két arasznyi hosszú volt. Ennek látásától maga Szerémy is borzadt. Úgy látszik, a néphagyomány mondái még mindig táplálkoznak ennek emlékéből. Ambrosius Traversari, pápai követ, 1435-ben Tatárról Fejérvárnak tartva, Taddeus nevű társával a Vértesen eltévedt, itt összevissza barangolt, minek folytán a Vértes vadonával behatóbban megismerkedett. Elbeszélése, hogy itt töménytelen sok szarvast látott,²⁾ bebizonyul azzal, mit később Bonfin írt e kiterjedt erdőségnek «a közepszerűnél sokkal nagyobb vadállományáról».³⁾

A gazdag vadállomány, hozzá a Vértes erdőségnek közelsége Fejérvárhoz, a királyi székhelyhez, fejti meg azt, hogy mért nevezetik a Vértes több kir. okmányban majdnem állandóvá lett kifejezéssel: «locus venationis nostre», a mi vadásztanyánknak. Királyaink a Vértes rengetegét előszeretettel keresték fel és itt nem csak vadászattal, hanem fontos diplomáciai ügyekkel is foglalkoztak. Megfordult itt IV. László 1276,⁴⁾ Nagy Lajos 1364 július 1-én, 1366 december 6. és 7-én, 1372 október 22-én, Zsigmond és Mária királyné 1388 október 30-án s november 4-én.⁵⁾ Ulászló 1495-ben, midőn Budán pestis dühöngött, ez elől Zsámbék mögött a Vértes erdőségbe húzódott s ott, mint több elődje, vadászattal, halászáttal és madarászattal foglalkozott.⁶⁾ 1510-ben a fejérvári országgyűlés rendei hasonlóképpen a Vértes erdőségbe menekültek a pestis ragálya elől.⁷⁾

A Vértes erdőséget Árpád adományozása folytán Előd ivadéki, a Csákok, jó részben birták, miként ezt Csák Miklósnak 1231-ben készült végrendelete⁸⁾ mutatja, de azért a Csákok és Wigmann- vagy Ogmánok birtoklása⁹⁾ mellett a királyoknak még maradt itt erdejök, melyből másoknak is, nevezetesen az idegenből betelepülteknek (hospites), Gúthkelednek, Sumbuknak juttattak részt. Így II. Géza 1261-ben a saját erdejéből az úgynevezett Pilis erdőt adta a szent Istvánról címzett hospitalis rendnek.¹⁰⁾ Sanseverinói Theodat és Forcos¹¹⁾ hospiteseknek szintén voltak itt birtokaik, valamint több általuk alapított vagy javadalmazott kolostornak is. De Róbert Károly uralkodásától kezdve a királyi birtoklás a Vértesen mindig jobban kidomborodik. A Vértes királyi vadásztanyává, az ott emelt várak királyi várakká lettek. A királyok itt tartózkodnak, itt vadásznak, a várakat magukéinak vallják, azokba kapitányokat neveznek, a várakhoz jószágokat csatolnak, vagy ezeket elzálogosítják, hűbérül adományozzák.

Ezen jelenségből is látható, hogy a Vértes nagy erdősége dacára nem volt lakatlan, néptelen vidék, sőt ellenkezőleg a ma ismert Vértes helységek, egynéhánynak kivételével, már az Árpádház korában mind fennálltak, neveik az okmányokban előfordulnak, sőt az okmányok még több helységet is emlitenek, mint a mennyi ma a Vértes vidéken létezik.

¹⁾ Kéziratban cs. és kir. könyvtár Bécsben. 37. — Jászay, A magy. nemzet napjai a mohácsi vész után. 110.

²⁾ Wenzel, Tata fénykora. 41.

³⁾ Decades Rer. Ung. IV. 7. l. 633.

⁴⁾ Haz. Oklevélt. 74.

⁵⁾ Ráth K., A magy. királyok hadjáratai, tartózkodási helyei.

⁶⁾ Istvánfi, i. m. III. 27.

⁷⁾ Fraknoi, Magyarországi és a cambrayi liga. 36.

⁸⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 227—230. Hazai Okmt. V. 4.

⁹⁾ Árpádk. okmt. XXII. 10. V. 10.

¹⁰⁾ Fejér, CD. VII. 5. l. 121.

¹¹⁾ Árpádk. okmt. I. 58. v. ö. CD. III. 2. l. 227. sk. Alighanem heimprouki Wolfer=Wolfgang volt Forco=Forcos.

Ezen helységek népei jó részt királyi jobbágyok voltak. Így Chanukon a királyné hirnökei és lovászhai,¹⁾ ezeken kívül itt és Mochán nyilasai laktak,²⁾ ezek között pohárnokok és egyéb udvari népek is voltak. A szőnyi lakosok királyt fogadó (hospitales regales) népek voltak, kik kötelességük megváltására zulusmát (zolazina) vagyis szállásadót fizettek.³⁾ Vas, komárommegyei helység, királyi szekeresek, kolnuchariusok faluja volt, melyet a wóz = szekértől vasnak, lakóit pedig kolnuchariusoknak hívták,⁴⁾ mivel úgy, mint a kocsi lakosok, szekérrel (kola), kocsiival szolgálták király urukat. Gönyőn szintén királyi udvarnokok laktak.⁵⁾ A Vértes vidéknek ezen körületekintő berendezése pohárnokok (pincernæ), szállítók (hospitales), szekeresek (kolnucharii), lovászok (agazones), hirnökök vagy végrehajtók (precones), nyilasok, örök s egyéb szolgálatra köteles udvari néppel, mégis annyit enged következtetni, hogy a királyi udvar e vidéken időzni szokott. És csakugyan, IV. Béla sokat és huzamosan tartózkodott Füzegetwn.⁶⁾

Hogy műveltség tekintetében sem volt e vidék elhanyagolva, azt tanúsítja a sok kolostor, melyekben benézések, premontreiek, pálosok, johanniták, ferenczrendűek, domonkosiak ágostoniak, ciszterciták már korán valláserköcsre és az anyaföld művelésére tanították a népet. Számos templomaik közül az a néhány is, melyeket a mostoha idő ránk hagyott, bámulatos nem csak az épület felsége, az építészet tökélye, hanem főleg az áldozat készsége miatt, mely időt, vagyont, ész- akarat- és munkaerőt szentelt a vallás szolgálatában Istennek dicsőségére, a lélek üdvösségére s az emberiség művelődésére. E templomok majd kivétel nélkül emlékszerűek voltak, mint ezt a kor vallásosságának jellegéből a fennmaradt romok következtetni engedik. Ilyenek voltak a vértes-szt-kereszt, zsámbéki és majki templomok, mint ezt romjaik tanúsítják, ilyenek lehettek a katapáni, tatai benezés, a csúthi pálos, a péliföldi jóhannita templomok is. Istvánfi említi a sz. Vitalis templomot Csókánál,⁷⁾ a néphagyomány szintén említi elpusztult templomokat, így Bajnál az úgynevezett Peterskirchet, Körtvélyesnél Csákány egyházát (Öde Kirche). Csabdinál s az elpusztult Kerekinél, Gánth mellett, állítólag szintén templomromok láthatók.

A templomok felépítése után a munkának fele még hátra volt, mert azokat beruházni, felszerelni is kellett, s a vallásos szellem ebben sem hagyott alább, hanem a felszerelést az építéssel arányban gazdagon, művészi esz közölte. Régi egyházi tárgyaitknak becsük van, nem csak mert régiek, hanem mert többnyire művészi esz és mindenesetre hamisítatlanok. A kolostorok népei saját erejükből akartak megélni, vágta utakat, raktak töltéseket, rekesztettek tavakat, állítottak malmokat, irtották a vadont, szegtek a harasztot, ültették a szőlőt, foglalkoztak kertészettel, halászáttal, állattenyésztéssel, s ebben kétszeres munkát végeztek, a mennyiben nemcsak maguknak, hanem mint a környék oktatói, ösztönzői, ennek is szolgáltak. Mind ehhez szerek, eszközök kellett, melyeknek beszerzése ipart, üzletet, forgalmat élesztett, fejlesztett, munkát táplált s a kort jellemző művészet kifejlését biztosította.

Hogy a templomok, kolostorok a vidék vallásosságára kihatással voltak, azt legjobban helynevei mutatják, melyek valóságos szentek litániáját képezik, mint: Kerék-Sz.-Kereszt, (Vértes-Keresztur), Keresztes, Boldogazzon-Kápolna (Celum), Apostagh (Apostol), Sz.-András, Sz.-Tamás, Sz.-Bertalan, Zenth-Péter, Sz.-Jakab, Sz.-Márton, Sz.-Gewrgh, Sz.-Miklós, Sz.-Mihál, Zent-Iván, Sz.-Vid, Sz.-Albert, Sz.-Király, Zen-László, Zenth-Imre, Sz.-Erzsébeth, Sz.-Margit, Sz.-Borbálya, Mindszenth. Így van egy sereg helynevünk az egyházaktól kölcsönözve, mint: Zenth-Tamás-egyháza, Zenth-Király-Egházy, Egházás-Sárcán, Egházás-Vámma, Egházás-Tabajd, Némethégház, Chákánégház, Vereseégház stb.

A templomok, kolostorok mellett szépen megfértek a várak, milyenek a tatárjárás előtt e tájon csak Esztergomban, Fejérvárott és Pannonhalmán álltak, mert Árpád hódító útjában Banán talált

¹⁾ Árpádk. okmt. XIV. 355. Orsz. levélt. NRA. fasc. 955. Nr. 25. §. 2.

²⁾ Pauler, A magy. nemzet tört. II. 558.

³⁾ Árpádk. okmt. XVII. Nr. 430.

⁴⁾ Árpádk. okmt. IX. 380. «Wos, villa kolnuchariorum regiorum in comitatu de Kamarum existens.»

⁵⁾ Fejér, CD. VII. 4.

⁶⁾ Ráth K., i. m.

⁷⁾ Istvánfi, i. m. XXXIII. 302. — Győri tört. és rég. füz. III. 190.

ugyan várat, de Ipolyi azt Bányának tartva a Vág mellé helyezi Anonymusnak felsorolása következtében, mely Sempthe, Galgócz, Trenchén, Bolondócz után említi Banát.¹⁾ Pesty ennek dacára a komárommegyei Bana falut tartja a banai várispánság helyéül.²⁾ Sac vára tatárjáráskor nem szerepelhetett, mivel már 1046-ban «országos határozat folytán»³⁾ szétdulatott. Azok a várak, melyeknek romjai a Vértesen még ma láthatók, mind a tatárjárás után keletkeztek, mint a neszmélyi, vitáni, gesztesi, oroszlánkői, gerencséri, csókakői, legkésőbbben a tatai. Marsigli mappáján⁴⁾ Füzítő és Duna-Almás között egy ér mellett szintén jelez egy várat, melynek helyét ma bozóttal takart kőrakás jelöli. Ezeken kívül említetnek a thekei, aposthagi és sz.-györgyi várak, melyekből romot látni nem lehet, ugyancsak Vas, Gönyő és Lábatlan helységek közelében egy-egy várkastély, valamint Csabdi környékén valami «Vasztíl» nevű vár.

A várak között őrszemekül tornyok álltak Bajnán, Csákányegyházánál, Tarjánánál, a fornai forrásnál, Kerekinél (Redlstein) Sz.-Györgyvárnál s talán a csákvári vadászkapolnánál, sőt valószínűleg még több helyen is. Több ilyen, jobbra köralakú, 6—7 méter átméretes rommaradványt elneveztek egyháznak: Peterskirche, Ödekirche, Csákányegyház, Kerekegyház, a nélkül, hogy érthető volna, hogy ugyan mit csináltak volna a vadonban annyi apró egyházzal, holott mint az itteni várak közti láncszemeknek jelentősége a magyar-török határvonalon könnyen érthető azon jelenséggel együtt, hogy a vonal előtt mintegy előőrsekül Őrs, Kémlő (Kömlöd) helységeket és Les-, Látóhegyeket ismerünk e vidéken.

A várak sorozatában említhetjük még a Szelimluka nevű sziklabarlangot Bánhidánál. Ezt a természet nyitotta, de a véső még jobban kitágította, már nem annyira, hogy buvhelyül szolgáljon, mint talán inkább, hogy könnyebb szerivel kőanyagot adjon.

Ha a Vértes-várak során végig tekintünk, lehetetlen, hogy benne a védelemnek rendszerét fel ne ismerjük, melynél fogva a Vértes szószerinti értelemben valóságos Vértet képezett a német, cseh berohanások ellen úgy Esztergom-Buda, mint a pannonhalmi oldalvéddel Fejérvár felé. A moór-bodajki vagyis Tárnok völgyet Csókakő uralta, a tata-bicskei országutat Tata és Vitán várak, a dunamenti utat Tata és Neszmély várak őrizték, a Csákvár felé vezető völgytorkolatokat pedig Gesztes, Oroszlánkő és Gerencsér várak zárták el, mely célra a toronyhálózat úgy itt, mint Vitán és Tata körül igen alkalmas volt annál inkább, mert a várak sem feküdtek egymástól nagyon messze. A légvonal

Neszmély és Tata között	---	---	---	---	11 kilométer
Tata és Vitán között	---	---	---	---	14 "
Vitán és Gesztes között	---	---	---	---	4 "
Gesztes és Oroszlánkő között	---	---	---	---	4 "
Oroszlánkő és Gerencsér között	---	---	---	---	5 "
Gerencsér és Csókakő között	---	---	---	---	12 "

Ezek mögött Lábatlan (Bikol), Tarján, (Vasztíl) Csabdi, Vaál, Zsámbék, Érd tájékán volt a második védvonal, melynek erősségei több a hegyek közt rejlő védművel Esztergom, Visegrád s Buda felé központosultak a hegy- és erdőség természetes védelme alatt. Mikor Salm Miklós 1566-ban ezeket a várakat visszafoglalta a törököktől, nagy volt az öröm győzelme fölött, mert szabaddá lett az út Esztergom felé.

Az első sorbeli várak, a tatainak kivételével, mind hegységen s ugyan vagy természetes, vagy, mint a neszmélyi, kiásott, vagy, mint a csókakői, oroszlánkői, a sziklából kivágott, elkülönített hegykúpon fekszenek, csak a tatai fészkelte magát mocsaras lapályba, hatalmas tó partjára, míg a gerencséri Szép viz nevű patak mellett sikon emelkedik.

¹⁾ Pauler, i. m. I. 620. jegyz. 448.

²⁾ Várispánságok. — Bana. 159—170.

³⁾ Bonfin, Decad. I. lib. IX. 134.

⁴⁾ Danubius Pannonico Mysicus II. 3—1.

II. A védrendszer fejlődése a Vértesen.

A rómaiak a quadok, markomanok ellen Pannonia határán a Duna vonalát erősítették Aquincum, Bregetium castrumaival s az ezek között fekvő tetraburgok és statiókkal. Mikor ez a birodalom darabokra tört, s a darabok külön országokká alakultak, a védelem a veszedelmes szomszédok ellenében a határok szerén felhasználta a természetes előnyöket, a magyaroknál elejénte a lapályos, mocsaras tájakat, később a tatárjárás után a sziklás, erdős hegyeket. Ekkor lett a Vértes hegység, a kárpát-lajta hegységi határvonal után, az ország szívének vértje a németek és csehek ellen, kik a Vértes alatt többször megfordultak. Árpád a Bánhida felé tartó Rákos patak mellett, a Vértes alatti völgyben, verte meg az ott táborozó Svatopluk seregét.¹⁾ A németek Konrád (907)²⁾ s Henrik (1051) császár alatt a Vértesig, a csehek II. Ottokár (1273) alatt Pannonhalmáig³⁾ törtek elő.

A tatárok is előzölöttek ezt a vidéket, s habár, Rogerius szerint, Esztergomot, Fejérvárt, Pannonhalmát nem vették be, azért mégis sokat szenvedhettek, legalább IV. Ince pápának egyik brevije Béla királyhoz felemlíti, hogy a sz.-mártoni monostort pusztították.⁴⁾ A király IV. Incének panaszolja, hogy a nemzet váraknak s erősségeknek majdnem teljes hiányában tiz hónapig ellenállott a tatároknak.⁵⁾ Tehát az ország védelmére várak és erősségek hiányoztak. Hogy ezen segítve legyen, Ince pápa 1247 február 4-én meghagyja a főpapoknak, érsekeknek, püspököknek, hogy a királlyal egyetértve, annak akaratja és kívánsága szerint alkalmas helyek után nézzenek, hol a népnek szükség idején menedéke legyen.⁶⁾

A keserű tapasztalat után ez a pápai sürgetés hatalmasan támogatta a király igyekezetét, melylyel már a tatárdulás előtt a zilált várügyek rendezésébe fogott. Ugyanis már régóta, de főleg II. András alatt a várispánságok tartozékai rendeltetésöktől elvonva, kolostoroknak, templomoknak javadalmasására, vagy királyi kegyenczeknek hűbérül adattak az ország kárára.⁷⁾ Már 1232 előtt Béla herceg sürgetésére országos bizottság alakult, mely a jószágok birtoklási jogát megvizsgálja. Ez megvizsgálta Csák birtokjogát is, ki ennek folytán néhány jószágot elvesztett, de azokat András királytól megint visszakapta.⁸⁾ 1233-ban rendezte Urias pannonhalmi apát jobbágyainak ügyét, megállapította a kormányzók, udvarnagyok, udvarnokok, lovászok és egyéb udvari népnek kötelelességeit, tartozásait.⁹⁾ Végre midőn Béla trónra jutott ez égető ügynek hatályosabb elintézésére tizenkét tagból álló tanácsot alakított, hogy kikutassa az elajándékozott, eltulajdonított koronajavakat (perpetuitates) s azokat eredeti rendeltetésöknök visszaadja.¹⁰⁾ E tanácsnak működéséről számolt be Csák István tárnokmester 1257-ben,¹¹⁾ 1267-ben törvény hozatott, mely rendelé, hogy az eltulajdonított javak a várak és udvarnokok birtoklásába visszabocsátandók,¹²⁾ s ez sz. István decretumának értelmében történt, mely szerint a javak, katonák, udvarnokok vagy egyéb, a mi a királyi méltósághoz tartozik, elidegeníthetlenek.¹³⁾

A törekvés komoly, a mozgalom országos volt, ezt tanúsítja a várjobbágyak panaszainak elintézése, kötelelességeiknek szabályozása, a várjószágoknak visszaszerzése, új váraknak építtetése király,

¹⁾ Kéza, Gest. Hung. I. cap. 4. § 7.

²⁾ Pauler, i. m. I. 61 és 514. jegyz. 100.

³⁾ U. o. II. 403.

⁴⁾ Árpádk. okmt. II. 157. Czinár, Monast. I. 78.

⁵⁾ Pesty, Várispánságok. 141.

⁶⁾ Schmidt. Episc. Agri. I. 164. — Virág. m. Századok II. 130.

⁷⁾ Mag. Rogerius Carm. Miserab. c. X. Virág, i. m. I. 66.

⁸⁾ Fejér, CD. III., 2. l. 205. — Hazai Okmt. I. 16.

⁹⁾ Győri tört. és rég. füz. II. 291.

¹⁰⁾ Fejér, CD. VII. 4. l. 118.

¹¹⁾ Árpádk. okmt. VII. 463.

¹²⁾ Virág, i. m. II. 150. § 2.

¹³⁾ Libr. Dectr. II. cap. 6.

királyné és alattvalók részéről. A király az országot kívül-belül erősítteté szász, cseh, horvát telepések által. Így 1255 július 25-én írja: «Egyéb várak között, melyek az ország védelmére vannak, a pesti hegyen emeltünk egyet egészen teli néppel». ¹⁾ A királyné eladott ékszereinek árán a pilisi erdő egyik alkalmas hegyén szintén emeltetett várat a király engedelmével, a ki már alattvalóinak is engedett helyet várak építésére. ²⁾ Az 1298 : X. t.-cz. értelmében, várakat építtetni a királynak kizárólagos joga volt. Olyan várakat, melyek királyi engedelem nélkül épültek, a nádor köteles volt szétdulni. Ebből a törvényből, a váraknak kizárólagos királyi birtoklásából értjük, hogy a tatárjárás előtt az egyes alattvalók mért nem birtak várakkal, vagy ha emeltek is, mért lettek azok szétdulva, mint Sac vára.

A tatárjárás után a szükség követelte, hogy a várak szaporíttassanak, s mint láttuk, a király, királyné, de a nemesség és főpapság is vetekedve emeltek várakat az országban. Az ország beható állami szervezésének, a várjóságok és várjobbágyok ügyei rendezésének, újabb váraknak a pápa sürgetése s a király törekvéséhez képest való emelésének ezen korszakában keletkeztek a Vértés várai.

A dentumogi, lebediai (livadii) atilkuzi lapályokhoz szokott nép Pannoniában is leginkább csak lapályokra települt. Nomádéletű nép inkább választhatta a lapályt, mint a hegyet, mely oltalmat adhatott a tanyának, de a lábas jószágnak nem nyújtott olyan könnyen eleséget, mint a lapály mocsarai, ingoványai, nádasai, melyeknek rejtekeiben a nyilak nem találhattak biztos célra, a megközelítésök pedig tájékozatlanra nézve veszedelmes lehetett. S hogy a hozzáférhetés mindenkor nehezebb legyen, körülvették a tanyát árokkal, a-var-arc-kal. Árkot hamarabb, könnyebben hánytak, mintsem hogy ilyen helyen kőanyaggal falakat raktak volna, mihez kevésbé értettek. A körülárokolt helyet nevezték udvarnak vagy várnak vagy az avararcról vagy talán inkább az udvar (slav. dvor,) helyéről, melynek szolgáncái udvornikok voltak. A magyarral rokon finn nép a hegyet vuornak nevezi, a mi a magyar vár elnevezéshez hasonlít ugyan, csak hogy sem a finn, sem a magyar nem rakta eredetileg várait hegyekre. ³⁾ A német a hegyre menekült saját kifejezése «sich bergen» (rejtőzködni) szerint. Az ott választott, megerősített helyet vagy a «Berg» hegyről vagy a görög πύργος-ról Burgnak nevezte.

A fejférvári lapályba telepíté udvarát Árpád vezér meg Zobols unokája, Sac is. Az a Noe nevű dombon Garum hegy közelében, ⁴⁾ emez a ferteu mellett a Vertus erdő tövében. A Vertus és a Duna közti mélyedésben lett volna a banai vár, melyet a magyarok állítólag itt találtak.

Hogy mikép készültek ezek a föld- vagy sárvárak, azt Aventinus így írja: «Az avarok jószágukat védelem okáért kilencz osztályban körökkel, melyeket Ringe vagy Landwerenek nevezünk, köríték. Ezek a védművek körülbelül ezernegyven lépésre feküdtek egymástól s mindegyik úgy ezerötven lépésnyi volt, bekerítve katonai tötéssel avagy árokkal, melyet avararcnak, a németek pedig Haga, Heccanak (Hag, Hecke) hínak». ⁵⁾ Anonymus szerint Zobols ugyanígy készíté várát, mert azt írja: «Zobols széles árkot hányatott s igen erős várat építtetett földből, melyet most Zobolsnak neveznek». ⁶⁾ Több ilyen várat lehet találni a Fertő vidéken a Lajtahegység oldalán, hol bessenyők tanyáztak. Magam is találtam Fekete város mellett. ⁷⁾ Ilyen várakat nomád nép vándorlásában mindenütt, főleg lapályokban készíthetett hosszabb tartózkodásra. Ha pedig hosszabb ideig tartózkodni nem akart, vagy ha vonulásában az ellenség szorította, akkor ideiglenes vagy rögtönös védelmére körülállítá szekereit s kész volt a szekér- vagyis Wózvár, (vasvár). Ilyen várat rögtönöztek a Maróthnál megszorult menekülő magyarok, midőn 1526-ban a törökök rajtok ütöttek. ⁸⁾

Ilyen váraknak berendezett mozgó tanyák megjárták a nomád életnek, míg nyárs, bárd, kard,

¹⁾ Virág, i. m. II. 137.

²⁾ Theiner, Vetera Monum. Hist. Hung. s. illustrantia. I. 252. Nr. 469. «in sylva Pelys».

³⁾ Pesty, i. m. 137.

⁴⁾ Podhráczky, Chron. Bud. 40. — Umrest-Mittheilungen des Institutes für öster. Geschichte. I. 390.

⁵⁾ Annales Boior. Basil, 1580. 250.

⁶⁾ C. XXI.

⁷⁾ 'Sopron' hetilap 1878 évf. 19. sz. «Emlékezzünk Régiokről.» Győri tört. és rég. füz. III. IV. 99. M. tud. társaság Évk. V. 150.

⁸⁾ Bonfin Appendix, Brodarich. 774. «cum nullo modo castra nostrorum, quæ curribus circumduxerant, expugnari ab hoste possent».

buzogány, parittyá, íj s egyéb hamar kéznél levő szerszámok voltak a szokásos harci eszközök, de tömeges támadás ellen mégis csak gyarlóknak bizonyultak a tatárjárás alatt, mikor, a király bevallása szerint, a tulajdonképi várak hiányoztak. Csak ritka helyeken, hol a nép korán tömegekben vagy a hol szerzetes rendek települtek, voltak védhető várak, melyek, mint az esztergomi és pannonhalmi, hegyormon épültek. A fejevárit csak a hó és jégolvadás folytán megáradt mocsarai védték, Rogerius szerint.

A tatárjárás után biztosabb menhelyek után néztek. A lapályból, a hol csak lehetett, hegyekre helyezkedtek a várak, melyekhez csak nagy kerülőn lehetett férni. Az árok megmaradt, csak mélyebb, szélesebb lett s ezt felvonható híddal hidalták át. A Hag vagy sáncz fa- vagy kőkerítésé, bástyává változott. E mögé lakásnak még egy kerítést csináltak gerendákból, melyek fölé tetőzetnek földet, gyeptet hordtak s ezek favarak, palánkok voltak, vagy palánkok helyett kőből építettek egy, két vagy sok tornyu kerítést s készen álltak a várak, melyeket a szokás soká castrumoknak, táborhelyeknek nevezett, habár már nagyobb gondnal, művészettel erősített nem csak védelemre, de kényelemre is berendezett várak (arces) voltak, melyek a katonáknak lakást, de a várurnak is, legalább a nagyobb várak, külön palotát (palatium) nyújtottak.

Ezeket a várakat bajosabb volt bevenni, mert míg az ellenség a hegyre felért, addig a közép felét is lesodorta, s ha felért, a várak még mindig tisztas távolban tartotta nyilait. Ha a vár árkan keresztül jutott, a bástyafalak alatt nem tudott megállni, mert azokat rendszeren úgy építették, hogy a hegyormon egész sík felületét bekerítették velök. A vár homloka hosszában, az árkon belül, maradt keskeny feljáró a kapuhoz, de míg az ellenség odajutott, a bástyáról emberenkint agyonkövezhették. A várba erőszakosan többnyire csak létrákon mászhatott, mire kis sereg nem vállalkozhatott. S ha a bástyákat bevették is, a belső, a fellegrvár még képes volt ellentállni. Daczára annak, hogy a gesztesi bástyákat csellel bevették, a fellegrvárban 60 török vagy másfél ezer ember ellen védekezett s megmentette katonai becsületét tisztességes kapitulációval.¹⁾

A pyrotechnika ezeket a várakat is legyőzte és elűzte a hegyekről, hogy most már a harmadik korszakban egyenesen a föld mélyébe furakodjanak Ács-, Igmándnál és Szőnynél. A golyó létra nélkül is elérte a várat s faltörő kosok helyett morzsolta a bástyákat, melyeknek omladékai a védőket eltemetéssel vagy a rájuk gyújtott tetők eléggéssel fenyegették. A várak megadták magukat a haladó kornak, hogy magukra maradjanak szegény legények, kincsesók, babonáshitűek, no meg turisták és régészek időnkinti foglalkoztatására.

A vértesi várak, hogy feladatuknak megfelelhessenek, szintúgy mint a régi várispánságok sok tartozékkal, kiterjedt várjobbágysággal bírtak több megyében. Ha háború idején esetleg egyik-másik megyében elveszett a jobbágyság szolgálománya, a vár még fenállhatott, mert életgyökerei több megyére kiágaztak. A várispánságot nem határolta a vármegye.

Hogy a törvényhozás a legrégibb időktől fogva a várakkal foglalkozott, az olyan országban, mely vármegyék s várispánságokra volt felosztva, természetes. Sz. István dekretumainál fogva a várak egyedül a királyéi voltak, a ki velök érdemes jobbágyságokat (comites) szolgálat végett (ad officia officialatus) hűbérkép megjutalmazhatott, de tulajdonul örökre (perpetuitas) nem adhatott. Így jutalmazta meg Nagy Lajos király Miklós vitánvári várnagyot Thopla és Dublafew nevű hűbérjóságokkal.²⁾ Zsigmond király megengedte Ozorai Piponak, hogy birtokain bárhol fa- vagy kővárakat építhessen.³⁾ Ezen királyi engedély később országossá lett, midőn az 1514. évi XV. t.-cz. minden nemes embernek megengedte, hogy vagyona és személyi biztonságára tornyokat és erősségeket bástyákkal (propugnacula) s várárkokkal építhessen.

A várjóságok a várak fentartására s a várnépnek, a katonák (milites castrenses), udvarnokok, a jobbágynes Castrensium eltartására szolgáltak. Hogyha a jóságok erre nem voltak elégségesek,

¹⁾ Istvánfi, Histor. XXVI. 328.

²⁾ Árpádk. okmt. V. 218. Nicolaus «et officialis de Twr et Wossyan».

³⁾ Tört. Tár, 1884. 417. sk.

vagy ha valamely vár inkább ártott, semmint használt, akkor azt egy 1298. évi törvény szerint szétromtani vagy az 1468. III. t.-cz. szerint egyszerűen odahagyni kellett, vagy ha a vár szegény, de mégis szükséges volt, akkor az 1542. VII. és az 1563. XVI. t.-cz. szerint a király tartozott annak ellátásáról gondoskodni.

Az a várbirtokos, a ki várának fentartásáról, felszereléséről, őrzéséről és védelméről nem gondoskodott, az 1458. LVI. t.-cz. szerint a várral együtt annak minden tartozékát elveszté. Az 1514. IV. t.-cz. szerint, a ki várát hanyag őrzés folytán elvesztette, nem tarthatott igényt kártérítésre.

Elv volt, hogy a várak saját jövedelmeikből állhassanak fenn. Ennek alapján az 1445. IV. t.-cz. szigorúan tiltotta, hogy a várakból rablást, fosztogatást üzzenek, vagy másnak alattvalóit szolgálatra fogjanak. Éppen ezért emelt panaszt Török Bálintné, sz. Pemflinger Katalin asszony, János fiával Zrinyi Miklós ellen, mivel ennek csapatjai Csurgó, Pápa és Gesztes várbirtokait és népeit fosztogatták, rabolták, mi által 3000 frtnyi kárt szenvedtek.¹⁾

Ha a várkapitányok, várnagyok, tisztek valakinek kárt okoztak, azt az 1435. VI. és az 1492. XXIV. t.-cz. értelmében a vár ura volt köteles megtéríteni, de kárát a tiszteken megvehette. Éppen így az 1447. XIX. s az 1458. LVIII. t.-cz. szerint jogosítva volt a vár ura, hogy hűtelen várnagyát brevi manu elfoghassa s esetleg ennek birtokait elfoglalhassa, hogy ha a várat bűnös módon elveszté.

Az 1439. XXV. t.-cz. követelte, hogy a király, királyné, a Czillei grófok s az ország bárói csak magyarokat tegyenek kapitányoknak, várnagyoknak, tiszteknek váraikba. Ugyanezt követelte az 1617. országgyűlés főképp a tatai várra nézve. Hasonlót sürgetett Esterházy József a pozsonyi országgyűlésen, «mert a magyar történet — mondá — nem nyújt példát vér elárulására magyarok által, ellenben folyton megemlékezik a Szondyokról, Zrinyiekről, Légrádiakról, Dobókról és Nádasdyakról».²⁾

III. A banai várispánság.

Ha Pestyvel elfogadnók is, hogy a banai várispánság a komárommegyei Bana faluban birta várát, még akkor is bajos volna ma e várnak nyomaira akadni, ha kőből épült volna is, mert azóta, hogy e várispánság a XIV. század közepén megszűnt,³⁾ rég széthordhatták úgy barát mint ellenség. Hozzá, miután ezen felfogás szerint, a banai vár már Árpád ideje óta állott, alig lehetett kővár, mert ilyeneket csak a XI. századdal kezdtek jobban építeni,⁴⁾ de azelőtt valamint azután is soká többnyire csak olyan Zobols- vagy Sac-féle avarárki várakat hánytak, melyeket a Kálmán és II. Béla királyok által a Lajtha hegységre telepített bessenyők ástak, gyűrűztek Széleskut, Fehéregyháza, Kismarton, Pecsényéd, Lajtha-Szt.-Miklós környékén.⁵⁾ A mostani sánczokat Banánál, a hadak örökös útjában, ősi várhelynek nézni, nagy merészség volna, mert azok ép úgy lehetnek szláv, német, vagy török, mint magyar sánczok, minek kétségét csak határozott jellegű lelet tudná eloszlatni.

Fényes e 30—35 ölnyi töltéseket török sánczoknak tartotta,⁶⁾ s valószínűleg a Kethelyi földvár⁷⁾ is csak ilyen természetű a tárnok-völgyi út védelmére.

Különben van egy fontos körülmény, mely Ipolyi felfogása mellett szól. Ugyanis a banai várispánság tartozékai voltak Komárom megyében: Anyala, Hetény, Vért, Örs, Keszi; Nyitra megyében: Koczuricza, Krakován, Pechsán; Fejér megyében: Inér, talán Kued is, és az ismeretlen fekvésű Zobodycha. Ezek a vártartozékok, egy-kettőnek kivételével, majdnem mind a Vág mentére, tehát a komárommegyei Banától távol esnek, a mi a védelem érdekével ellenkezik.

¹⁾ Orsz. levélt. NRA. fasc. 8. Nr. 15.

²⁾ Kolinovics, Nova Hungariae Periodus. 344.

³⁾ Pesty, Várisp. 159—170.

⁴⁾ Hardegg, Vorlesungen über Kriegesgeschichte I. 309.

⁵⁾ Győri tört. és rég. füz. III. IV. M. tudós társaság Évk. V. 150.

⁶⁾ Magyarország mostani állapota 1837. I. 161.

⁷⁾ Gyulai R., Török világ Komárom megyében. 58.

Pesty 1247-től 1323-ig körülbelül 15 banai várispánt, köztük nádorokat, országbírákat, tárnokmestereket sorol fel. 1323-ban Alexander de Wagna (Bana) banai várispán volt egyszersmind Castellanus de Sancto Martino.

Banát Zulgageurnek¹⁾ is hiták és zulgageurök (udvarnokok) több megyében voltak.²⁾

IV. Csákvár és Csákyvár vagy Oroszlánkő.

Csákvár és Csákyvár vagy Oroszlánkő két különböző vár, melyek közül az egyik a tatárjárás előtt, a másik utána, egymástól távol, de mind a kettő a Vértes hegységnél épült. Csáky várát tartották és tartják újabb időben Sac várának, melynek nyoma veszett. Az egyedüli várdomb elnevezés Csákvárnál³⁾ semmit sem bizonyít Sac vára mellett, melyet kilencz század választ el a mai kortól. Az 1720-ban végleg birtokvesztésre ítélt Esterházy Antalnak gesztes uradalmi birtokai között Berenchér (Gerencsér) mellett említetik⁴⁾ Csáky-Pétervár. Csáky Péter tatai várkapitánynak nemzetsége a gesztesi és tatai uradalmakat 1632-től a század végeig bírta, de azért ezt a várat még sem építhette, mert a vidéket a zsitvatorki béke a törököknek hagyta.

Régi történetíróink megegyeznek abban, hogy Csákvár vagy Sac vára a Vertus erdőség tövében, mint Anonymus írja, ferteu mellett épült, vagy mint Kézai még határozottabban mondja «ott, a hol most Csákvár fekszik».⁵⁾ Azonban eltérnek egymástól abban, hogy Anonymus Sacot (Isák), Zobols unokáját, Kézai és Turóczi ellenben Zobolst tartják e vár építőjének, habár Anonymus világosan írja, hogy Sac, Zobols unokája, sok időre a honfoglalás után építette e várat, melyet róla neveztek el. Minthogy a telepet az alapítóról szokták elnevezni, azért Anonymus felfogása valószínűbb, mint Kézaié, kinek állítása szerint Zobols vára később Sac várrá vedlett volna át, mert Turóczi szerint, Sac meghagyta, hogy halála után rokonai és családja a várat az ő nevével nevezzék el.⁶⁾

Azt a várat, melyről Anonymus írja, hogy Zobols építette, azt róla Zobolsnak s nem Sácvárnak nevezték s az meg is maradt Zabolesnak nem a Vértes, hanem a Tisza bal partján, Tokaj alatt, Szaboles megyében.

Sac váráról írja tovább Kézai, hogy «most elhagyottan hever», s pedig alighanem azon időtől fogva, mióta országos határozat folytán szétdúlott, vagy azért, mivel azt Sac törvény ellenére királyi engedély nélkül építette, vagy mivel e vár Fejérvárt, a közeli királyi székhelyet fenyegette, vagy azért, mivel Sac a Vatha lázadókkal tartva,⁷⁾ a pogányságnak fészket nyithatott várában. Mivel e lázadásban sok templom és kolostor elpusztult, azért talán annak megtorlására a várnak is pusztulnia kellett. Az ország rendjeinek közmegegyezésével 1046-ban szétrombolított. Ezután többé föl nem épült, mert Kézai idejében elhagyottan hevert.

Akár Zobols, akár Sac építette e várat, az nem volt kővár, legalább Zobols váráról biztosan tudjuk, hogy mikép épült. Sac elődjének vármintájára hasonlóképp földvárat csináltatott, mert ilyenek voltak akkor még szokásban. De még ha felteszszük is, hogy kőből épült, akkor sem állhatna ma sem e vár, sem Károly kanonoknak állítása, «hogy a krónikásokat Szaboles vezér által épített s később az ő utódai, a Csákok által Csáknak elnevezett vár helye iránt, a mai Csákvár mezőváros, mely a krónikások korában már fennállott, vezette tévedésbe, hogy a helyismeret hiányában a két különböző geográfiai

¹⁾ Bartal, Commentarii I. 28. «item partem terre ad Castra Bana Zulgageur pertinentem». Fejér, CD. VI. 2. l. 384 sk. X. 3. l. 253. sk.

²⁾ Fejér, CD. IV. 1. l. 445. X. 2. l. 44. Tört. Tár, 1887. 694.

³⁾ A luth. templom áll rajta.

⁴⁾ Orsz. levélt. NRA. fasc. 1180. Nr. 8.

⁵⁾ Gest. Hung. (Podhrásky) II. cap. 1. § 6.

⁶⁾ Chron. Hung. (Brünni kiad.) II. Dec. 3.

⁷⁾ Poor A., Magy. tört. életrajz. Trencsényi Csák Máté. 8.

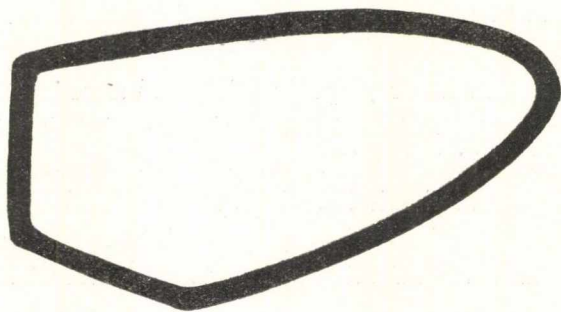
helyet azonosítván, a Szabolcs által épített és kezdetben Szabolcsnak, később Csákok nevére elnevezett Csák várat a későbbi eredetű Csákvár község helyére helyezték, holott az nem a mai Csákvár község helyén állott, hanem fent a Vértesen, Kőhányás és Vértes-Szent-Kereszti apátság között, épen a megye szélén, s nem csak a katonai térképeken van mint Csáki vár megjelölve, hanem alapzatai is kidomborodnak a földből.¹⁾

Ez az állítás, mely semmivel sincs igazolva, nem birhat minket arra, hogy krónikásaink leírásától eltérjünk, annál kevésbé, mert ellene mond a történet, a régészet, meg a helyi ismeret is. Igaz, hogy a Vértes tövében fekvő ferteu mellékéről csak Anonymus tesz említést, de valamennyien egyhangúlag várról szólnak, mely azon a téren 'in campo et loco' (Turóczi) feküdt, a hol most Chákvára lerombolva, szétdőlvén hever (Kézai, Turóczi, Bonfin), mivel Zaar László fiának, András, Béla és Levente idejében leromboltatott. (Turóczi.) Annak a várnak, mely közel kilencszáz esztendő előtt pusztult, nem állhatnak ma falai, mint a Csákyvárnak, mikor templomnak, kolostornak, melyek ezen időben sűrűbben épültek, országos határozattal le nem romboltattak, hirmondója is alig maradt. A vár nem domborodik ki a földből, hanem 207 méternyire a tenger színe fölött sziklán meredezik körbástyájával, mely főerőssége volt, mert mögötte legfőleg csak palánk-erődítmény lehetett még. Ez a bástya is, mint a többi Vértesvárak, jobbra csak 1734 óta rongálódott meg, midőn Esterházy József telepeseinek, nevezetesen az oroszlanfiaknak megengedte, hogy innen vihessék építőanyagukat.²⁾

Ezen állítólagos Csákyvár nem épült a ferteu mellett az erdő tövében, hanem a Vértes hegység hátán, hol ferteu nincs, nem volt, nem is lehetett. Ha Anonymus ebben helyrajzilag tévedett, akkor kérdés, hogy miről nevezték a várost Csákvárnak, mely a hegység déli, a vár pedig ennek az északi oldalán feküdt. Valamely város csak azért örökölte várnak a nevét, mert annak közelében keletkezett.

Pauler ferteu mellé helyezi ugyan Sacvárát, de minthogy Agárd ferteu mellett említették, ezt a várat is a Velencei tó mellett képzele, hol szerinte III. Henrik császár rontatta le.³⁾

A Csákyvár a Rozgonyi és Török nemzetségek kezén, mint a gesztesi vár tartozéka, Oroszlánkő volt. Így fordul elő 1440-ben Rozgonyi Jánosnak gesztesi zálogjóságai közt⁴⁾; 1473-ban Török Ambrus adománylevelében.⁵⁾ Ennek semmiféle cs. és kir. törzskari térkép jelzése nem praedikálható.

Oroszlánkővár alaprajza.

A vár mérsékelt emelkedésű hegyormon fekszik torlaszul egy alá nyíló völgynek, melyet ketté hasít úgy, hogy a várhegy keskeny háta csak délfelül támaszkodik a hegytestre, melytől sziklába vágott széles, mély körárok, főleg észak- és délről (7—9 m.), választja. A várhoz ennek nyugati hosszoldalán a déli oldalhoz csavarodó keskeny sik vezetett. A vár alakja tompaélű ék, mely élével északra néz és csak déli fokán gerendás hídon nyújthatott nehézkes bejárást. A bejuthatást e részen az itt körülfalazott

sziklaszirt mint valami torony akadályozta. A várnak élefelé lejtős udvara volt, hol esetleg palánk-kerítés állhatott.

A vár hossza 40·50, szélessége 14·50, bástyafalának vastagsága 2·0, magassága 5—7 méteres volt. A fal a vár körárából kifejtett apró, faragatlan mészkövekből vakolattal épült, melyek közt téglák nem látható. Ez a bástya volt a várnak fő- s talán egyedüli védműve, mely a várnak keleti hosszoldalán alapjával együtt elmosódott. A déli szélességi oldal erősen meg van viselve, csak a nyugati oldal áll

¹⁾ Fejér megyei és fejér városi tört. és rég. Évk. 1893. 8—9.

²⁾ Nedeczky, Posthuma Memoria Jos. Esterházi IV. 242.

³⁾ A magyar Nemzet tört. I. 128. sk. jegyz. 204.

⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 13900.

⁵⁾ Orsz. levélt. Dl. 17443. — Esterházy levélt. Pápán fasc. A. Nr. 3.

aránylag még legjobban, ez egyik helyen még 0.50 méternyire a várudvar színe fölé emelkedik. Lőrészeket, ha voltak is, már látni nem lehet.

Nem volt erős, nagy vár, hanem csak vártartozék. Alakja-, építési módjánál fogva a többi Vértes várakkal egyidős, melyeknek védelmi hálózatában láncszem volt a vonalban.

Az a körülmény, hogy ezen vár Vitan, Gesztes és Csókakő mellett első tekintetre gyengének, gyarlónak tűnik fel, valószínűvé teszi, hogy Oroszlánkő előbb épült, mint ama várak. Arra e vár elégséges volt, hogy szükség esetén, első meglepetésre, hamaros menedéket nyújtson a közeli lakosoknak, talán a premontreieknek, kiknek már 1250 előtt kolostoruk volt Majkon. Ezek a tatárjárás szomorú tapasztalatain okulva, miután a pápa és a király is sürgette, a szomszédos erdő mélyében védelmezhető menedékhelyet állíthattak. Régi okiratainkban a zárdák, így a tihanyi is,¹⁾ rendszeren uruzkunak nevezetnek a ruska pečera = remetezárkáról,²⁾ miből az uruzka vagy uruzku elnevezés származott. E következtetést támogatni látszik azon régi réz kereszt, mely 1852-ben Tata vidékén ásatott ki. A kereszt két 0.13 m. hosszú összeilleszthető üreges lemezből áll, melyekre sz. képekkel együtt Cyrill és Metód betűs feliratok vannak vésve, melyeket Sassinek a Matica 1872. évfolyamában rajz és magyarázat kíséretében bemutatott, ki is e lelet alapján arra következtetett, hogy az Oroszlánynyal szomszédos majki kolostorban Cyrill és Metód szabályait követő szerzetesek laktak.³⁾ Nem lehetetlen, hogy a Majk körüli falu, meg a vár is, a majki premontrei uruzkuról idővel Oroszlán és Oroszlánkőnek neveztetett. Különben az Wruz helynév a Vértesen már 1269-ben említették Árki-, Szent-Kereszt, Sárkánál együtt.⁴⁾

Hogy Oroszlánkő nevű várak más megyékben, Trencsén-⁵⁾ és H evesben⁶⁾ is voltak, s hogy Wruz, Wrwzlán⁷⁾ és magyar nemzetség létezett, az ismeretes, de hogy a hasonhangzású helynevek ettől erednek-e, az megoldandó kérdés.

V. Gerencsérvár vagy Wdvorhel.

Oroszlánkőtől nyugoti irányban öt kilométerre erdős síkon fekszik Gerencsérvár, mely homlokával keletnek néz a közvetlenül alatta csörgedező Szépvíz patakra. Inkább torony, mintsem vár, vagy kastély volt. A szokásos várakok itt sem hiányzott, mely víz alatt állhatott, hogy ha a torony előtti tómeder árját feldagasztotta a töltés, melynek nyomai a patakon keresztül tisztán kivehetők. Gerencsér tehát nemcsak vadász-, hanem halásztanyául is kínálkozott királyainknak, kik itt tartózkodni szerettek.

A 13.0 m. hosszú, 8.70 m. széles négyszögű épületnek fala, mint az itteni váraknál rendszeren, 2.20 m., de a déli szélességi oldalon 4.0 m., tehát majdnem kétszer olyan vastag volt. Faragatlan mészkövekből és vakolattal épült, közben itt-ott elvétve téglák is látható.

Míthogy a torony két vagy három emeletes vagyis 18—24 m. magas volt, valószínű, hogy a toronynak ezen feltűnő vastag falába alkalmazták az emeletekre vezető rejtett lépcsőket, melyeket alkalmasint emeletenkint lezárhattak, gerendákkal leszoríthattak, ha a szükség kívánta. Így volt ez Csák Máté trencsenyi donjonjánál is.⁸⁾ Ezen biztonsági berendezés talán azért volt itt szükséges, mivel a torony és sánczárók közti, a tornyot övező keskeny kiterjedésű sikátorban nem akadunk körbástyának nyomaira.

¹⁾ Árpádk. okmt. III. 140. «locum ipsum Tihany, in quo prefatum Monasterium situm, cum omnibus pertinentiis suis, cellam Monachorum, que Uruzku vulgariter nominatur». Vesd ö. Fejér CD. VI. 2. l. 88.

²⁾ Tört. Tár. 1893. 11. Glossarium (Sassinek) ruska (ѡросъ) = petra russica = orosz barlang; ruská pečera = remete barlang. Ebből lett ruska = uruska — uruzku kolostor neve. Péterfy, Concilia II. 359.

³⁾ Századok, 1873, 341.

⁴⁾ Fejér, CD. V. 1. l. 185.

⁵⁾ Török-magy. okmt. I. 468. A várrom képe megjelent Látogatók Lapja = Gazette d'Etrangers 1894. évf. VII. 8. sz. 30. l. — Könyöki, Magyarország nyugati határának védőrendszere a középkorban. 176. (Régész Évk.)

⁶⁾ Esterh. levélt. Pápán. Caps. 8. fasc. 3. Nr. 7., 8. Kivonat az eszterg. káptalani levéltárból.

⁷⁾ Fejér, CD. X. 2. l. 611. «Wruzlan e comitibus de Zalad.»

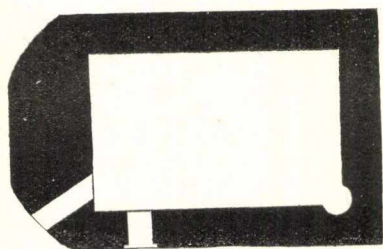
⁸⁾ Archæol. Értesítő, Könyöki, Trencsén vára. 300.

A körülbelül 1·50 m. széles ajtó a homlokoldalnak délkeleti sarkán vezetett a toronyba. Ugyan-
csak a homlokoldal északkeleti szögletében köríves falmélyedést mutat, melynek czélja nem lehetett
lépcsőnek, hanem talán kandallófélének alkalmazása.

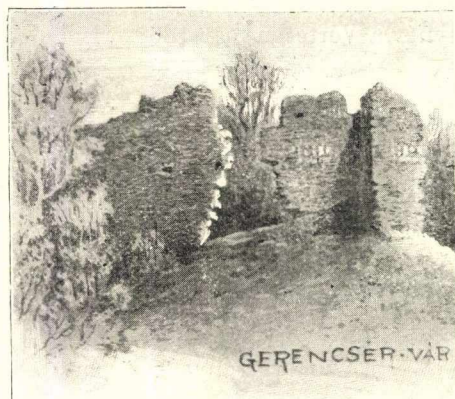
Az ablakok, a mennyeiben a homlokoldalon ilyeneknek nyomai még némileg kivehetők, félkör-
ívesek, kisebbek, nagyobbak voltak, nem a szépiészeti összhang, hanem a védelmi szempont szerint
ide-oda elhelyezve.

Egyebet e majdnem teljesen elhordott romból meghatározni nem lehet.

A gerencséri tornyot a Vértesen fenmaradt épületek legrégibbjének tartjuk, nem építési modorá-
nál fogva, mely az itteni várakéval egyezik, hanem történeti adatoknál fogva. Csák Miklós, Ugrin eszter-
gomi érsek testvére, 1231-ben birtokairól végrendekezett. E végrendeletben, melyben egyéb Vértes-
birtokokról is intézkedett, többi között így szól: «Továbbá vannak birtokaim, melyeket Ugrin érsek, ki
fiának tekintett, hagyott nekem, s ezeknek nevei: az első prædium Szt.-Kereszt mellett (ad sanctam
crucem), a hol házat építtetett, melynek földjét valamennyi fiam, a ki most él vagy ezután születik,
közösen birja: mivel ez kiváló hely, locus specialis, mely közönségesen Wdvorhelnek neveztetik, de az
épületek vagy egyéb ottani ingóságok, magyar szokás szerint, öregebb fiamé (Lőrinczé) legyenek». ¹⁾ E sze-

Gerencsérvár alaprajza.

rint Ugrin érsek Szt.-Kereszt mellett Wdvorhel nevezetű helyen házat építtetett. Miután Ugrin mint
esztergomi érsek 1204-ben meghalt, ²⁾ a házat mégis néhány évvel előbb a XII. században építtette.

Szent-Kereszt és Gerencsér egymás mellett két kilométerre fekszenek. Hogy Csák Miklós ezt a
Szent-Keresztet értette, azt egy 1270-ben Csák Lőrincz és Jánosnak ügyében s elhalt testvérük birtoká-
nak osztozkodásáról kelt okmány tanúsítja, mely így szól: «Ezen kívül három ház egy tető alatt, tres
domus sub uno tecto, a Vértesen a szt.-kereszt monostor mellett fundusával együtt Lőrincz comesnek
jutottak». ³⁾ A három ház egy tető alatt csak az egy tető alatt álló háznak hármass osztályozását, leg-
jobban emeleiteit jelentheti, s mint ilyen két vagy három emeletes ház Wdvorhel vagy a mai Gerencsér
azon időben csakugyan ritkaság, locus specialis volt, mely egy századdal később királyaink számára
,locus venationis nostre' lett az okmányok stereotyp kifejezése szerint, s vagy kétszáz év múlva a királyi
vadászatok után lett, locus terminalis, a török-magyar határon a sorsnak különös játékaul.

Vértesi vadásztanyáján fogadta Nagy Lajos király 1366. decz. 6-án a velencei köztársaság követ-
ségét, midőn vele a törökök ellen indítandó hadjáratról tárgyalt. ⁴⁾ Zsigmond király alatt már nem Vértes,
hanem Gerencer említetik királyi vadásztanyául. Ezt a gerencséri vadásztanyát zálogban birta

¹⁾ Fejér, CD. III. 2. I. 227 sk.

²⁾ Knauz, Mon. Eccl. Strig. I. 175.

³⁾ Tudom. Gyűjtem. 1833. VI. 97—99.

⁴⁾ Copia dei Commemoriali VII. 277. Tört. Tár. 1861. IX. 41. «Datum in Werthus, loco venacionis nostre,
sub annulo nostro secreto 6° Dec. 1366.»

Hohenzollerni Frigyes, nürnbergi gróf is,¹⁾ midőn éppen a Vértes vidéknek birtoklásából a brandenburgi választófejedelemség birtokába jutott, melyből a mostani uralkodó porosz királyi ház sarjadzott.

1495-ben Gerencsértúr, Keresztúr és Besseneu nevű tartozékaival Ujlaky Lőrincztől Bakócz Tamásra ment át.²⁾ Felső-, Kis-, Alsó-Besnyő puszták Fejér megye adonyi járásában.

Wdvorhel vagy 'curialis' hely valószínűleg akkor kezdett lassankint Gerencsérté (Berencsér)³⁾ átváltozni, mikor a Csákokról királyi kézre került, a mikor a várak körül várnépnek talán göröncserek is ide települtek.

Gerencsér felváltva majd mint kuria,⁴⁾ majd mint falu (possessio)⁵⁾ említették, melyből ma csak ez a rom, meg talán a nánai pusztá maradt. A török hódoltság alatt a falu még fennállott s a Bokod melletti Szt.-Erzsébetfalú lakói is birtak ott bérben földeket.⁶⁾ Ma Szt.-Erzsébet sem áll már.

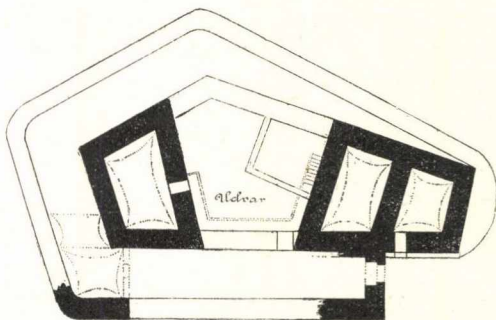
VI. Vytan vára.

Gerencsértúr után legelőbb épülhetett Vítan vára a Vértes hegység északi lejtőjén, hogy az alatta elterülő síkot uralja és a hegység közé kigyózó, a várhegy alatt ketté szakadó völgyet elrekeszsze. A várhegy lejtőjére északról nehéz felkapaszkodni, de a hegy alját megkerülve, a déli oldal hosszában a nyugati völgyágba leereszkedő szoroson fáradság nélkül feljuthatunk a keskeny gerinczre, melynek emelkedő végén a vár 377 méternyire a tenger színe felett meredezett. Miután a várak ezt a gerinczet is átvágta, a hegyszírtén magasló várat köröskörül tátongó völgy, ezen felül a hegy lejtőjén még két árokgyűrű, 10—17 méternyi közökkel védelmezte.

A várnak alakja ötszögű, melynek egyik oldala sem egyenközű. Ezen alak Oroszlánkőre emlékeztet, csak hogy ennél az ék éle félkörben, Vítánál pedig majdnem derékszög alatt vágódik; ez homlokával, Oroszlánkő ellenben élével fordul északnak, miként ezt a helynek kihasználása kívánta.

A várudvar kapuja a nyugati sarokról, a hegyoldal legmeredekebb részén nyílt, hová a homlokoldali bástya hosszában tekerődött fel a keskeny járda, melyen veszedelmes volt közeledni, mert a bástyáról, kő, nyíl, golyó közélről érte a védtelen ellenséget. A kapufő le van rontva, sőt a bontásnál meglazított alap földje is lecsúszott s így ma a bástyafal rövidebbnek látszik, mint a várnak homlokfala, minélfogva a vár itt szabályellenesen Achilles sarkaként sebezhető lett volna. Ez azonban csak látszat. Mikor

a várnak ezen oldalán a tornyot még egy torony hozzátoldásával erősítésül bővítették, akkor a bástyafalat is egy új és erősebb kapufővel kellett meghosszabbítani. A fal kötése azonban nem volt kellő, mert nem vágta a régi falba kötéseket (Schmotzen), mint ezt a fennálló bástyafal vastagsági síma lapja mutatja, minélfogva a kapu lebontását az idő viszontagsága annál könnyebben végezhetette. Hogy a torony később lett odatoldva, azt mutatja a beépített sikátor a nyugati oldalon, az itteni bástya- és vár-

Vítanvárnak alaprajza.

¹⁾ Monum. Jollerana VI. 618. Nr. 561. Minutoli, Friedrich I. köt. I. 58. Nr. 7. Wenzel, Magy. Akad. Ért. 1851. 337. Az eredeti a bambergi kir. levéltárban. Az eredetinek fényképi mását bírom.

²⁾ Dr. Csanki D. orsz. levéltárnok értesítése 1896. Nov. 4.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 1051. § 2°.

⁴⁾ Orsz. levélt. NRA. fasc. 570. Nr. 7 és 564. Nr. 43.

⁵⁾ Orsz. levélt. Dl. 14040.

⁶⁾ Fejérmegy. tört. és rég. Évk. 1893. 91.

falnak három méter fölüli vastagsága s a homlokon a két torony összeillesztésének varrata. A bástyafal 6—8 méter magas, egy méter vastag, de alapjában mindenesetre vastagabb volt.

Az eltűnt kapufőnél embermagasságu félköríves fülke van, hol az őrtálló meghuzhatta magát. A kapu védelmére szolgált a torony első emeleti ablakánál egyenesen föléje hajló erkély, melynek egyik gerendafája még a helyén áll.

A várnak nem volt előudvara. A várudvar vagy inkább sikátor, mely a várat eredetileg egészen övezé, a homlokoldal előtt 4·60 méter széles s a kapu sarkától az átellenes sarokig 6 métert emelkedik, itt ismét hirtelen vagy 2 méterrel magasabb s e magasságot a keleti oldalon megtartja, a hirtelen emelkedést itt a törmelék alól kilátszó bolthajtásos helyiség okozza, mely bizonyára tanyául szolgált a kapu őrségének. A sikátor további folytatásának minőségét nem lehet megállapítani, mert részint lebontva, részint törmelék alá van temetve.

Hogy az őrség a sikátornak hirtelen kezdő magasságáról le ne essék, korlátot alkalmaztak ott, melynek karfája még a bástyafal sarkából kiáll. Ugyancsak ezen bástyasarok gyilokvédő (propugnaculum) nyomát is mutatja, mely különben a tornyok ormozatán és a tornyok közti homlok falán még tisztán felismerhető.

A lapos (flach) ivezetű várkapu nyílása az udvar sarkán két méteres négyszögben éppen akkora mint az ablakoké, melyek szintén lapos ivezetűek, béli s egyéb építészeti dísz nélküliek, mind egyforma nagyságúak, de az emeletek felszínén nem egy vonalban egymás fölé, hanem egyenkint a vonaltól félretolva vannak elhelyezve, hogy a védelem a falszin minden részére elérhessen. Az ablaknyílások mind a két oldalon peremések s főleg az alsó sarkok betömve voltak, mely földözet mögül a harczos bátran lövöldözhetette nyilait, golyóit.

A várat belső udvara két egyenlőtlen részre osztá, melyeknek mindegyike torony volt, csak-hogy a nyugati rész, mint kettőstorony, szélesebb s a keletinél látszatra alacsonyabb volt, mit az alap lejtőssége okozott, mert különben mindegyik torony bolthajtásos földszinnel és két mennyezetes emelettel bírt, s így az emeleteken fölülmagasló ormozatos párkány 18 méter magasságban összesen kilencz lakhelyiséget koronázott.

A keleti torony földszinjének dongás keresztboltozata volt, de mivel nem rendes négyzetben feszült, teherképségének emelésére gerendás padolatot borítottak föléje. E pinczehelyiséget a homlokfalon kívül alig gyanítható lyuk szellőztette. Itt esetleg istálló lehetett, míg az átelleni bolthajtásos helyiségek egyike szertár, a kisebbik pedig, a legmélyebben fekvő toronyosztályban, börtön lehetett, hol Kálnai Péter várnagy 1449-ben fogva tartotta Novák Pál tatái polgárt, miután Bethil (Beresely) mellett, midőn Héregről Tatába bort szállított, elfogta s borával, ökreivel, szekerével együtt Vitán várába hurcolta.

A börtönfalakon ajtónak nyoma nem látszik s így csak valamelyes nyíláson juthattak abba felülről. Azt a lyukat, mely a két pinczehelyiség közfalán most látható, szomjas kincésások törték vagy legalább kibővítették. A fal rakása itt nem mutat nyílásra.

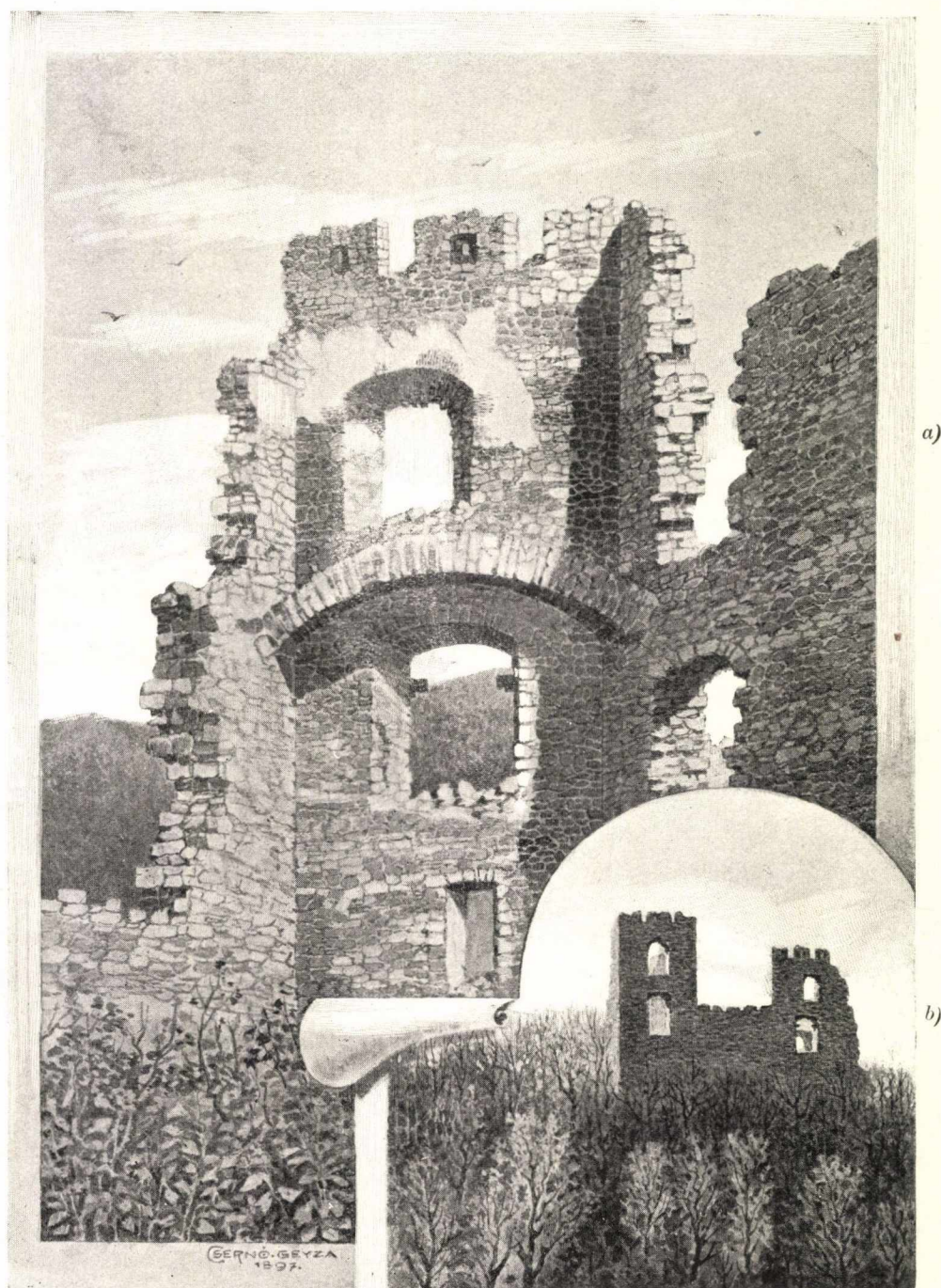
Az első emeleti gerendás karzatra csak egy kőlépcsőzet vezetett, melyet az udvar sarkán levő szoba, mint valami lépcsőház védelmezett. E szobának a toronyfalára merőlegesen álló oldalába voltak a lépcsőfokok illesztve. A karzat az udvar négy oldalát körülfonta. A tornyok közti összekötőfalak az első emeletre érve, ott felényire megvékonyultak s gyilokvédősekké váltak, melyeknek járdája a közlekedésnek és a védelemnek szolgált.

Az első emeletről belül létrákon kellett külön-külön a két torony második emeletére és tetejére hágni. A második emeletnek udvar felőli falán szintén látható gerendalyuksor s így lehetett vagy volt is itt karzat, bár a tetőnek gyilokvédője mögül az udvar is, meg az átelleni torony is védhető volt.

A várnak azon oldalán, hol az istálló feküdt, lakhattak a katonák, míg a várnagy eselédnépével a kettős tornyot foglalta el. A nagyméretű ablakokat béke idején bizonyára berekesztették, mert másképp alig lakhattak ott állandóan.

A vár háromféle anyagból, u. m. mészkő-, tufkő- s téglából vakolattal épült, úgy azonban, hogy a tufkő és téglát csak időnkinti foltozásokra, javításokra lett felhasználva. Az első javítás akkor történt,

mikor a tornyot megtoldották, a bástyafalat meghosszabbították, kapufővel ellátták, később a bolthajtásokat rakták tufkőből, mikor egyúttal az ablakokat részint ilyen kőzettel, részint téglával javították, szűkítették. A tufkő Tata vidékéről való, mészkő pedig a Vértesen mindenütt fejthető.

a) Vitanvár északi homloka, b) ablakelhelyezésének rendszere.

A vár csak két kapuval bírt, kisebbrendű volt, sem kürtőnek, sem kútnak nyomát nem találtuk benne. Különös formája érdekes, de építészeti beceje nincs.

A vár méretei pontos alaprajzunkról körzővel leolvashatók, azért azoknak egyenkinti felsorolását

mellőzhetőnek tartottuk. A várnak valamelyes régi metszetű képére semmiféle hungarikában nem akadtunk.

Vitán várát a népszáj ma Vidámvárnak nevezi, miből a szlávofil felületesség, Vitam' (Willkommen=Istenhozott,) tetszetős összhangzásából a várnak szláv eredetére akar következtetni, mintha bizony a vár a Sans-Souci, Mon-Bijou, Trianon s egyéb ilyen kéjhelyek korszakában s nem a vaskényszer korában született volna, mely nem jó kedvből a kényelemnek, hanem szükségből a védelemnek épített.

Wythwn, Vitan, Vitány és Vidány helynevek gyanánt vagy, de Vytan' előnévként szerepeltek. Vitan, Vitány, Vidány nevű helység említetik Zemplén megyében.¹⁾ Vidám falvát Pestmegyében Mátyás király 1465-ben Perényi Péter, Miklós és Istvánnak adományozta.²⁾ Ez utóbbi ellen Szilágyi Erzsébet pört indított, mivel Vidám falvát eltulajdonította.³⁾ Wythwn nevű vár volt Zágráb megyében. 1544-ben Frangepán István birta.⁴⁾ Vituni nevű helység most is létezik az ogulini kerületben Horvátországban.

Perényi Imre fiai, István és János, Zsigmond király uralkodása alatt birtokot cseréltek Jánossal, István fiával és Mátyással, a másik vitani Aryus Istvánnak (Aryus de Vitan) fiával.⁵⁾ Még ennél is régebb a, de Vitan' előnév. Velence 1252-ben Ragusa városával szerződést kötött, melynek egyik aláíró polgára Cerne de Vitana volt.⁶⁾ Vytan ősi magyar nemes családnak neve Zala megyében.⁷⁾ 1249-ben Vytani Jakabnak (de Vytan) pörében az ügyvédje privilegialis okmányt mutat fel, melyet fele 1240-ben IV. Bélától nyert.⁸⁾

Hogy ősi időben a személyről nevezték el a helyet, a hol az lakott, vagy melyet az alapított, azt, mint láttuk, Turóczy, Kézai, Anonymus is állítja. Így lett Zobolsról Szabolcsvár, Isakról Sac- vagy Csákvár, Theodátról Thodas vagy Tata. A törzshelyről később az onnan származók előneveiket kölcsönözték. Így a Vitán helynév eredetileg szintén személynév volt. A bakonybéli kolostornak 1086-ból származó regisztrumában Fonsol (Francel), Pesceta (Pista) Anglis (Engelbert=Angyal) nevű három szakácsa után egy Witan vagyis Vitus, Vida is említetik.⁹⁾

A mint Achillesből lett Achilleon,¹⁰⁾ épen úgy lett Vitusból Wythwn vagy Vytan, valószínűleg mivel az alapítója Vitus, Vida volt, mely név leginkább a horvátok között kelendő.

Hogy Vitán várát ki építtette, erre határozott feleletet adni nem tudunk. A nyom, a nevet tekintve, délre mutat, de a birtokviszonyok jobban északra vezetnek.

Kereszturi János (de Kereszthwr) és Vidaföldi László (de Vidafelde) közt a vidaföldi jószág felett pör folyt s jogaik érvényesítésére mindketten a chori nemzetség kiváltságleveleire hivatkoztak, s ugyan Vidaföldi chori Nagy Tamásnak adott levelére,¹¹⁾ Kereszturi pedig Donchnak (Dominic), Tamás fiának adott levelére.¹²⁾ Vidafölde Liptó megyében Thopla és Latnia (Zlatna) falvak mellett feküdt.¹³⁾ 1348-ban Nagy Lajos király Miklósnak, Donch fiának, Vitán várnagyjának adományozta Thopla és Dublafewi falvakat a dublafewi erdőben a lengyel határon.¹⁴⁾ Miklós várnagy egyszersmind Twr és Wossyan tisztjének (officialis) is neveztetik. 1270-ben IV. László Ossian fejevári vártartozékot a nyulszigeti apácának adományozta.¹⁵⁾ Ossian vagy Wossyan nevű falu Fejér megyében nincs, de van Varsány vagy a nép által ma Vásárnak nevezett erdő rész a csákvári határban.

¹⁾ Orsz. levélt. NRA. Elench Tom. XIV. 238.

²⁾ Orsz. levélt. fasc. 818. Nr. 11.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 16210; Dl. 16236.

⁴⁾ Orsz. levélt. fasc. 314. és fasc. 33. Nr. 14. Elench Tom. XVII. 15, 30, 90, 107, 123.

⁵⁾ Orsz. levélt. 461. Nr. 12.

⁶⁾ Árpádk. okmt. XI. 386.

⁷⁾ Hazai okmt. II. 411.

⁸⁾ Hazai okmt. VIII. 54.

⁹⁾ Árpádk. okmt. I. 35.

¹⁰⁾ Erzsébet királyné korfui kastélya.

¹¹⁾ M. Tört. Tár, IV. 32.

¹²⁾ M. Tört. Tár, IV. 18.

¹³⁾ M. Tört. Tár, IV. 17, 32.

¹⁴⁾ Árpádk. okmt. V. 218. Orsz. levélt. Dl. 4000. Fasc. 1537. Nr. 18. megjegyzi: «fortassis Bubek-Bebek».

¹⁵⁾ Pesty, Várisp, 212.

Már most, ha Twr alatt Kereszturt (Vértesszt.-Kereszt), Wossyan vagy Varsány alatt pedig a ma Vásár nevű csákvári erdőrészt ismerjük: akkor Miklós, Donch fia és chori Nagy Tamás unokája által, mint vitánvári várnagy, Twr és Wossyan tisztje, a Vidafölde melletti Thopla és Dublafew falvak adományosa által a Choriak viszonya Vitánhoz bár nem tisztán, de homályos vonatkozásban mégis érezhetővé lesz. Chori Nagy Tamás okmányi nyomaink szerint 1323—1355 között majd három évtizeden át volt Csókakő és Gesztes várnagyja; mindamellett még sem őt, hanem legjobb esetben valamelyik őst tarthatjuk Vitánvár alapítójául, mert ő fiatalon került Róbert Károly udvarába, akkor pedig, véleményünk szerint, Vitán vára már állott.

Vitán várnak, majd több majd kevesebb, de mindig elég tartozékai voltak Pest megyében: Gubach, Gödöllye, Bikche vámostul és Zenthmal, Werth pusztákkal, Chapol, Zentlázló, Németegház, Sosmál (Sewczthelek), Kwrth;

Fejér megyében: Demsed, Zaar Zenththamás és Chaplár pusztákkal, Chakanegház, Baroczülése, Garda és két Wene;

Komárom megyében: Nagy-Banhyda vámostul, Kys-Banhyda, Nagy-Gallya Mindzenth pusztával, Kys-Gallya, Thona, Bana vámostul, Árpafeulde, Kys-Wygman, Zent-Mihál;

Esztergom megyében: Tharyán, Zalancha pusztával, Sáros, Saeska, Swlyan (Sewczlan, Szüzlán), Mur.

E szerint Vitán bár kisebb, de mégis jelentékeny birtoku vár volt, melyhez összesen 35 helység tartozott.¹⁾

Várnagyjai közül ismeretesek:

Maróthi Mihály 1324,
Chori Miklós 1348—1352,
Bubek v. Bebek,
Silstrangh 1417,
Gergelaki Sándor 1442,

Bedege Benedek,
Kálnai Péter 1450,
Aczél András 1478,
Csep Benedek, «
Nagy László 1547.

Hogy Vitán vára a vidéket uralta, zsarolta is, az Kálnai Péter várnagy eljárásán kívül, még más két esetből is kiviláglik. Silstrangh Gesztes és Vitán várnagyja Zsigmond király parancsára 1417-ben hajsztát tartott a Vértessen rablókra, kik Pozsonyban garázdálkodtak s a Vértésre huzódtak.²⁾ Bazthe János pedig 1478-ban pörbe fogta Aczél Andrást és Csep Benedeket, özvegy Rozgonyi Dorottya-nak vitánvári várnagyjait, mivel 200 holdas szántóföldjét Hoziwelgieben s 60 kaszás Kapathó rétjét Kapa, esztergommegyei faluban jogtalanul elfoglalták.³⁾

VII. Gesztes vára.

Miként Komárom megyének, úgy sok más megyének is, meg volt a maga Gesztes, Geztete, Gezt vagy Gezthele. Így Pozsony, Bihar, Bodrog megyékben van Gezt, Borsód megyében Gezt, Zemplénben Geztete, Gömörben Geztete vagy Gesztes, Trencsinben Gesztes, Zalában Gezthel⁴⁾ vagy Kezthel és így még másutt is.

Hogy helységeket a fekvésök- vagy vidékekről neveztek el, azt a Vértesszt. és Pilis helyneveken kimutattuk. De hogy a Gezt, Gezthel, Gesztes gyakori elnevezések a helységek ágbogos, erdős vidékéről a német Geäst, geästich származásából mentek volna át a helységekre, ezt az állítást nem merjük

¹⁾ Orsz. levélt. Dl. 13604., 14616., 14601., 15421., 24732., 15492.

²⁾ Hazai okmt. I. 312.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 18094.

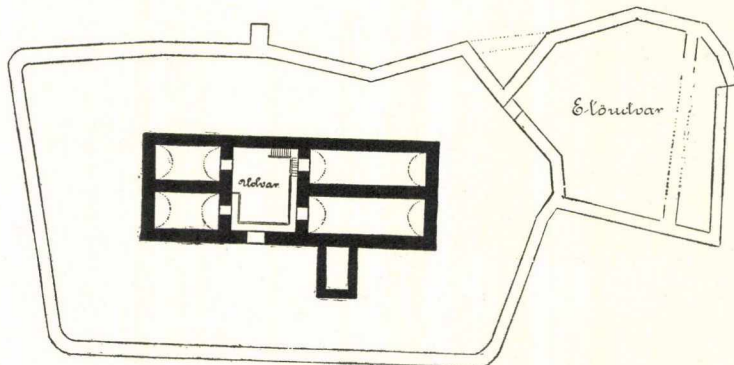
⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 19865.

kockáztatni, bár a szláv pilis szó hasonértelmű elnevezés, valamint hogy német ős telepesek csak úgy laktak az országban mint a szlávok.

Gesztes vár tudtunkkal kettő volt, Komárom és Trencsin¹⁾ s állítólag egy harmadik Gömör megyében.

A komárommegyei Gesztes helynevét régi okmányainkban a legtarkább változatban, mint Geztch, Geztus, Geztws, Gesthes, Kezthes,²⁾ német íróknál mint Göstesch fordul elő. Csák 1231 és 1237-ről fenmaradt végrendeleteiben Guedus vagy Guedeck helységet említ,³⁾ melyet testvére Ugrin Forcos comes özvegyétől vett. Miután Forcos That (Dad) és Vamma (Pusztavám) helységeket is birta, nem állítjuk alaptalanul, hogy Guedus vagy Guedeck a mai komárommegyei Gesztes, hol azonban a vár Csák végrendelete után jóval később épült, mivel várnagyjáról, csóri Nagy Tamásról, ki egy személyben Csókakőnek is várnagyja, éppen egy század múlva van szó.

Gesztes komor, ránczos homlokával, szintűgy mint Vitán, északra néz. A hegyláncból kitolt, a Kathócz (gadócz) és Nagy-Somló gerincei által képezett hosszú csap, elválasztja Vitántól. Két hegyszoros közé ékelt 404 méter magas kúpon erdőben lappang, honnan a völgykatlanban szerénykedő hasonnevű falucskát váraljával annyi század óta őrzi s a Kozma és Csákvár felé hasadó szorosokat védi. A feljárás hozzá épp oly csigavonalu, mint Vitánnál. Ezt a várat is egészen meg kell kerülni, hogy hozzá lehessen férni.

A gesztesi vár alaprajza.

sen férni. Gesztes faluvégétől jobbra tartva, a vár alját nyugatról szegélyező szorosból a várhegy déli hosszoldalán fel s a keleti oldalt is megkerülve, az északi hosszoldal alá érünk, hol a várbástya homloka előtt kell elhaladnunk, hogy az előudvar kapujához jussunk. Ezt az utat, melyet a soha sem hiányzó várárok szintén megnehezített, a vár aljától egészen a kapuig a várból védhették.

A várhegy kúpja majdnem félhektár síkfelület. Ezen helyezkedett el az előudvar, a várudvar s a vár.

Ma a várhegy keleti oldaláról kényelmes út vezet a várudvarra a vár homloka elé. A felületet látogató ezt fogja eredeti bejárásnak tartani, mert az előudvar nyomait ma csak gondos körültekintés és tapasztalati ismeret fogja megtalálni. A keleti oldalról bejárás nem volt, mert ellenkezik a szabályszerű várfeljárásokkal, hogy az ellenséget olyan könnyen, a várnak megkerülése nélkül engedjék a kapuhoz férni. Szabályellenes lett volna továbbá, hogy a hegykúpon üresen maradjon az a síkfelület, melyen az előudvar a várudvarhoz támaszkodott. A síkfelületet a vár körül felhasználták, körülbástyázták, hogy az ellenség ott sehol meg ne állhasson.

A kúp síkfelülete nyugati szélén lejtős térségbe végződik. Ezen állt az előudvar, melynek bástya-alapzata a lejtős térség szélén, a zárfa sarkán s a kapuhoz közeli részen még látható. Ezen zárfa

¹⁾ Fejér, CD. IV. 1. l. 132.

²⁾ Fejér, CD. VIII. 4. l. 482. IV. 1. és 132. Anjouk. Okmt. II. 541. és 581. III. 6. és 174.

³⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 227—230. Hazai okmt. I. 16.

belül egy másik párhuzamos falnak alapzata látszik. Ebben a sikátorban tanyászott az előudvar őrsége. A sikátort a várudvarral összekötő falakról csak az alapzatuk kiszédése után támadt árok tanuskodik a kapunál, míg a kapunak átelleni oldalán a kiszédés által fellazított talaj a lehengetett kőanyaggal együtt lecsúszván, előtűnt a szikla, mely csak annyiban irányít, hogy az összekötő fal ennél kisebb esett.

A sikátor és várbástya közti udvar térségét most hosszában 6—7 méter széles árok felezi, melyen keresztül, körülbelül ennek közepén, az útnak meghagyott 5 méter széles anyaszikla visz a vár bástyája alá. Ez az árok alighanem csak 1652 után vágatott, mikor a várnak nagy tatározásához szükséges kőanyagot innen fejtették akár építésre, akár mészegetésre.

A bejárás az előudvarból a várudvarba nem egészen világos. Az előudvar kapujától a sziklahidon keresztül a bástya aljáig, odáig, hol a két udvar egymással vízszintes, legalább 6 métert emelkedik. Első tekintetre itt gyaníthatnók a várudvar kapunyílását. De az előudvar vízszinteségét kétségkívül törmelék teszi s ezen törmeléken fölül a bástyafalnak folytatása még látszik, mely itt is úgy mint a további folytatásánál egyforma vastag. Ez az egyik körülmény, hozzá a várudvar bástyafalának nem ok nélküli szögletes, az előudvar összekötő falával való párhuzamos megtörése, s hogy ezen megtörési sarkon a torony-szerű fal vastagabb s hogy az összekötő fal felé nyílással bírt, mindez valószínűvé teszi, hogy a vastagabb fallal védelmezett, bevonható híddal megnehezített bejárás a bástyafal ezen sarkán, s ugyancsak ennek a földszintől 6 méter magasságnyra eső nyílásán volt.

Hogy, az előudvarba betérve s itt a sziklahidon át a kapu fala felé visszakanyarodva, miként juthattak a hidra, azt tervezgetni lehet, de a rekonstruálásra nincs tényleges adat. A bástyasaroknak másik oldalán az előudvarra nyíló ablakából a hidra való feljárást akadályozhatták. A mint az ellenség a hídon keresztül a várudvarra belépett, mindjárt szemközt a várból 2 méter négyszögű tátongó ablak fenyegette.

Az előudvar térfogata	---	---	---	---	1050	méter
A várudvar	"	---	---	---	2379.00	"
A vár	"	---	---	---	995.784	"
Összesen	---	---	---	---	4424.784	"

A várudvarnak 11—16—24 méter közt váltakozó szélessége elég helyet hagyott katonai gyakorlatokra, középkorban szokásos tornajátékokra.

A bástyafal 7—8 méter magas, 2 méter vastag s gyilokvedős volt, minek nyomát a várudvarnak déli oldala hosszán a várnak keleti sarka körül látni lehet.

A várudvarnak négyszögű térségén emelkedik szabályos egyenközényben a vár, melynek hossza 51.76, szélessége 18.40, magassága 18 méter volt. Az északi hosszoldalon nyíló várkapu mellett egy 6.20×7.00 négyszögméteres torony őrködött kapuvédkép.

Úgy Gesztes, mint Vitán várának homloka 21°, 5—8' elhajlási szög alatt áll a délkörhöz.

A vár homlokvonaltát tagolta:

a belső udvar	---	---	---	---	---	11.48 méter
a baloldali torony	---	---	---	---	---	11.48 "
a jobboldali torony	---	---	---	---	---	20.00 "
két zár-, két közfal	---	---	---	---	---	8.80 "
Az egész hosszúság	---	---	---	---	---	51.76 "

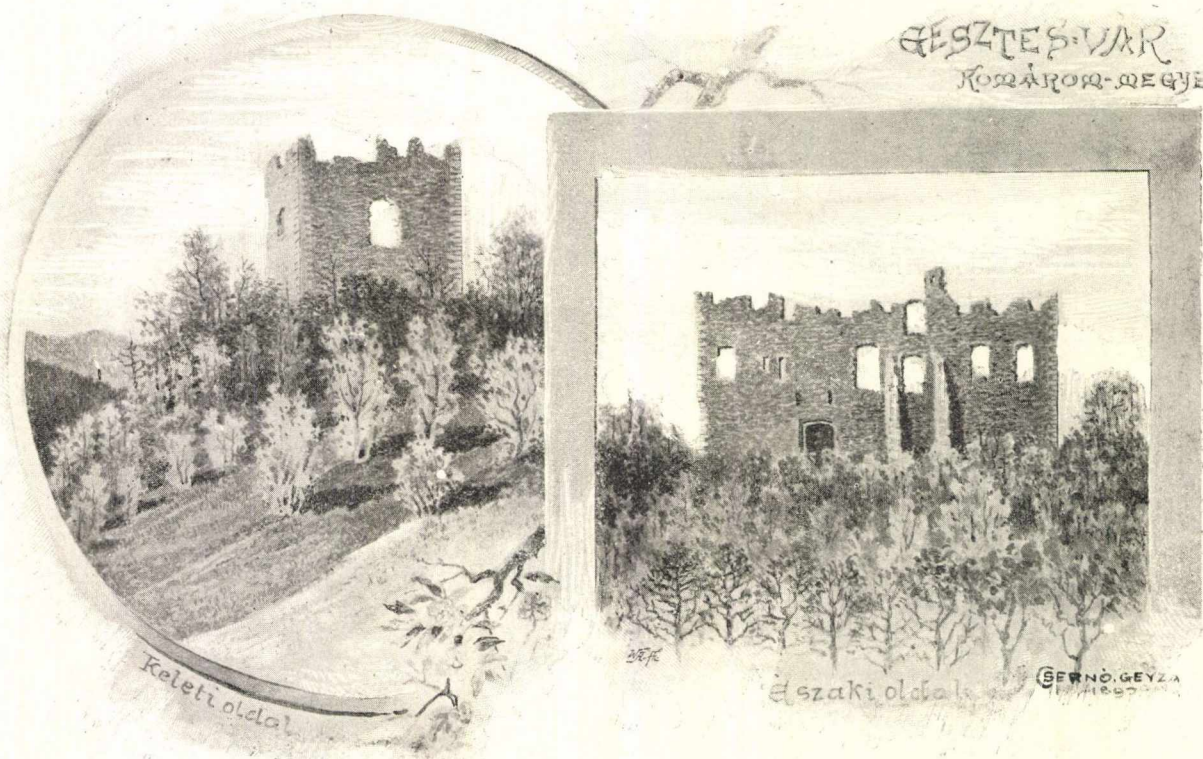
A 14 méter hosszú belső udvar a várat két egyenlőtlen részre osztá, melyek közül a nyugati, éppen úgy mint Vitánál, majdnem kétszer akkora volt, mint a keleti. Különben mind a kettő kétemeletes torony volt, melyeket az egyenközénynyel párhuzamos közfal ketté szelt, s ez által az egész vár tulajdonképp négy osztályra fel volt négyelve.

Az udvar hosszúsági vonala felosztott két negyedes osztályra s a közfalra vagyis $5.90 \times 2 + 2.20 = 14$ méter.

A milyen széles, olyan magas volt a vár t. i. a bolthajtásos pinczehelyiségek 6.40 , a két mennyezetes emelet egyenkint 5.0 , s az ormozat 2.0 összesen 18.40 méter.

A várkapu nagy homokkő koczkákból épült, lapos ívezetű nyílása 3.30 méter széles, kívül mélyedésszerű, belül fülkés volt. A mélyedésbe kívülről sarkonforduló vaspántos kapu illeszkedett, melyet összekapcsolva a belső tölgyfakapuvval, se kiemelni, se betörni nem lehetett a falnyílásnak vastag közép- vagy gáttagozata miatt.

Az udvarról a vele vízszintes pinczehelyiségek mindegyikébe majd két méter magas 1.80 — 1.50 méteres befelé szűkülő tetőirányos ajtó s ugyanolyan 0.85×60 négyszögméteres ablak volt. A gyönyörű

Gesztes várának északi homloka és keleti szélessége.

boltozatok vékonyabb fajú téglából, kettős sorozattal, igen ellenállósak voltak. Egyik pinczének két harmadát most is borítja a boltozata.

A pinczék istállók, eleség- és éléskamrák, szertárak voltak.

Az udvarról a nyugati torony elsőemeleti karzatára, úgy mint Vitánnál, kőlépcsőzet vezetett a közfalnak az udvarra kiszögellő sarkán. A karzatot szögletesen faragott hatalmas gyámkövek tartották az első emeleten, de a második emeleten gerendás karzat lehetett, mivel ott gyámkőnek nyoma nincs, csak lyukak jelölik köröskörül az udvarban a karzatok irányát.

A közfal a földszinti helyiségeket egymástól teljesen elkülöníti. Az emeleteken a karzati közlekedésen kívül másik közlekedésnek is kellett lennie a tornyokon belül, mert erre mutat az, hogy a keleti toronyban a közfal a keleti szélességi oldal felé éppen annak egyetlen nagy ablaka közepére vág. Mind-egyik osztálynak, mint lenni az udvarban, úgy az emeleteken is, külön bejárása s e mellett ablaka volt az udvarra is. Egyik ilyen ablak profilozott béléssel szép csúcsíves, lehet hogy az udvaron a többi ablak is ilyen volt.

Az emeletekre benyitva előszobába jutunk, melyből a vár hosszoldalaira egy-egy ablak nyílt. Így a keleti toronynak homlokoldali osztályában a várkapu felé rézsut vágott akkora keskeny ablaka volt, hogy ember állhatott benne. Ez ablak fölött a szoba sarkába lapulva, kürtő könyökölt két gyámkövön,

A gesztési vár udvara.

melyek egymást keresztezve a sarok két oldaláról kinyultak. A veszprémmegyei Somló várban ilyen kürtőnek szerkezete jobban tanulmányozható. Itt a szobában tüzeltek, valószínűleg mivel konyha is volt. Az osztálynak a szoba melletti nagyobb része terem volt egy nagy ablakkal.

A szomszédos emeleti osztály szintén előszobára és teremre volt beosztva, melyekből egy-egy ablak szolgált a déli hosszoldalra. Az előszoba ablaka erkélyes volt.

Az előszobákból létrákon hágtak fel a második emeletre, melynek beosztása alig különbözött az első emeletétől, csak ablaka volt több, melyek tetőirányosak voltak.

A hosszú nyugati toronyosztályok is csak előszobákból és termékből álltak. A homlokoldali osztály előszobája a kapuvédős toronynyal egy nagy homoruan oldalozott nyílással volt kapcsolatos, melyből a kapu védelmére a toronyba szálltak. Mig ennek a toronynak sarkát a kapu felől a rézsutos ablak fedezte, addig az átellenes sarkot a torony mellett a tereméből nyíló nagy ablak védelmezte. A homlokoldalon a vársarok védelmére még egy, a nyugoti zárfaon pedig két ablak volt a kapuk őrzésére. Egyik keskeny ablakból az előudvar kapuját tarthatta szemmel az őr, ki a lóczás ablakmélyedésben jobbra-balra leülhetett. A másik széles nagy ablak az előudvarból a bástyán vele szemközt benyíló kaput őrizte és védelmezte. Ugyancsak a déli osztálynak terméből, s nem az előszobából, erkélyes ablak nyílt délnek. A női lakosztály ezen erkélyéről merengett Mária királyné a vár alatti völgyre.

A hosszú toronynak második emeletéből itt nem maradt semmi, csak a homlokfalon látható itt-ott egy-egy düledező ablaknak lapos ívezete.

Az ablakok különfélék voltak, nagyok, kisebbek, szélesek, keskenyek, rézsut vágott, homoruan kivájt, csücsivesek, lapos ívezetűek vagy tetőirányosak. Az emeletnek kisebb ablakainál a faragott homokkőbélésekbe törött vasrácszatnak végei rozsdásodnak. A bélés későbbi eredetű a profilrozás tagadhatlan nyomaival.

A kapufölötti homlokfalon, az udvarfelől, az elsőemeleti karzattól kezdve emelet magasságu kéményszerű üreg látható.

Az ablakoknak foltozása, szűkítése, befalazása kövel, téglával, mint a keleti torony másod emeletén, mutatja, hogy már nemcsak védelmi, hanem lakályossági célra is átalakítottak. Egyáltalán ennek a várnak főleg másodemeleti számosabb, de kisebb rácsos ablakai jobban a lakályosság jellegét engedik felismerni.

Téglás tatarozás látható kívülről a homlokfalon is, hol a kapu körül a földszintől ember magasságyira eső vonalban törte a falat az a királyi sereg, melylyel 1588-ban Radics volt gesztesi várkatona a várat éjjel meglepte és csellel bevette.

Mivel a várnak két tornya egyforma magas volt és ezeknek magassági vízszintjük egymáshoz nem volt egyenlőtlen, mint Vitánnál, azért az összekötő falak, melyek a második emeleten is felül egész az ormozatig emelkedve, a tornyokat teljesen beburkolták, a várat mintegy óriási kőcsozává tömörítették, mely nagy faragott kövekkel épült négy éles sarok közé foglalva, az időnek minden viszontagságával daczolt. Valódi paizsvár (Schildburg) volt.

A vár faragatlan mészkő-, faragott homokkőből és téglából épült. A homokkő Sósutról származhatik. Ezen a vidéken homokkő nincs.

Mikor a XVII. század közepén az országgyűlés a várak kijavítását sürgette, 1624-ben Balogh Istvánnak, Tata és Gesztes várkapitányának, Komárom megye gyűlésén számolnia kellett a várjavításokról.¹⁾ Hogy miben álltak, mennyibe kerültek ezek, nem tudni, de később mégis rákerült a sor Gesztesre is, legalább erre mutat egy 1652-ből származó költségvetés, mely szerint, több más hibán kívül, a bástyafal 11 öl hosszúságban s 4 öl magasságban leszakadt, s a kapu is rozoga állapotban volt. A kijavításra 44 köböl kőfalazásáért számíttatott 270 frt, az ácsoknak 140 frt, azonkívül a különféle fuvarosoknak és napszámosoknak járó napidijak.²⁾ Véleményünk szerint a követ ekkor fejtették az előudvar árkából.

Ha Vitán és Gesztes várakat egymással szépszerűileg összehasonlítjuk, úgy Vitán körvonalainak töröttségénél, alakjának kitetsző formai változatosságánál fogva a szemnek tetszetősebb, mint Gesztesen az a megkövesült egyformaság, melynek nincs vonzó, lekötő pontja s azért fárasztó, visszatetsző, daczára hogy ennek az egyhanguságnak a különféle ablakok s a kapuvéd némi külsőséget kölcsönöznek. Ha azonban e két várat a technikai szempontból mérjük össze, akkor az anyagnak nagyobbmértvű és

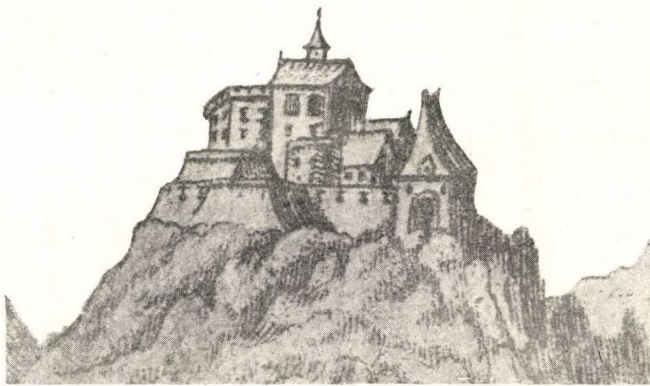
¹⁾ Komárommegyei levélt. Protokoll. I. 315.

²⁾ Esterházy levélt. Pápán, Fasc. C. Nr. 50.

terjedelmesebb feldolgozásánál a mértani számítás pontossága, a munkának építészeti tökélyesebb mivolta, kisebbmértvű műalaki kiállítása Gesztet helyezik Vitán fölé, mely szegényesen, kezdetlegesen épült. Itt sem az értelmi, sem a vagyoni képesség nem állott egyformán Gesztessel, hol értelem tervezett s gazdagság épített. Vitánnak csekélyebb értékéből s Gesztesnek fejlettebb építészetéből következtetjük, hogy Gesztes Vitánnál fiatalabb, s hogy gazdagabb úr építtette.

Védelmi tekintetből is Gesztes erősebb volt Vitánnál. Ennek csak két kapuja volt, melyeken keresztül egy kanyarodással a várban volt az ellenség. Gesztesnek három udvara, három kapuja, egy felvonóhídja volt. Az ellenségnek az előudvar kapujától öt kanyarodást kellett merészlenie, ha a várba akart jutni, minden kanyarodásnál tátongós ablakok veszedelme fenyegette. Ortelius írja, hogy Gesztes, mely erdőborította magas hegyen fekszik, sokkal erősebb volt, mint Tata.¹⁾

Hogy Gesztesnek előudvara, s hogy ezen előudvaron keresztül volt a bejárás a várba, azt Birkensteinnek a XVII. század végén kiadott «*Erzherzogliche Handgriffe des Zirkels*» című művében látható gesztesi várképe tanúsítja,²⁾ habár az különben látszattanilag hibás. Birkenstein felmérte és a képen feltüntette a várhegy kúpfelületét is, mely a mi felmérésünkkel egyezik.

Gesztesvár Birkensteintől 1689.

Gesztes kezdettől fogva királyi vár volt terjedelmes tartozékokkal Veszprém megyében 1, Esztergom megyében 3, Győr megyében 8, Fejér megyében 12, Komárom megyében 28, vagyis összesen 51 helység több vámmal együtt.³⁾ Legtöbbet birt Komárom megyében s így nagyon természetes, ha a megyének egyik járása tőle kölcsönözte nevét.

Királyaink közül többen tartózkodtak Gesztes várában. Zsigmond király 1388 okt. 24-én itt adta ki azt az okmányt, melylyel a Latorcza fölött királyi jogot bitorló chasztowi nemeseknek ezt a jogbitorlást megtiltja s a jogot Ramocza Péternek adományozza. «Datum in castro nostro Gheztes Sabbatho proximo ante festum SS. Simonis et Judæ Apostolor. 1388.»⁴⁾

Midőn Mária királyné bizonyos lázadók, talán Horváthy bán megfékezésére hadjáratot tervezett, ehhez 1388 okt. 30-án Gesztesen keltezett királyi kézirattal a két Forgách testvért, Pétert és Jánost, meghívja.⁵⁾ Még ez év november 4-én Majkon tartózkodott a királyi pár.⁶⁾

1435-ben Albert herceg, s 1495 szeptember 21-től október 4-ig Ulászló király mulatott Gesztesen vadászattal és madarászattal.⁷⁾

¹⁾ Ortelius Redivivus continuatus 240. Kreckwitz, Totius Regni Hung. accur. Descriptio. 191.

²⁾ 178. lap, a fametszet 124.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 13900., 15498., 17443., Esterházy levélt. Pápán, Fasc. A. Nr. 3. Tört. Tár. 1893. 609—614. Komárommegyei Protokoll. I. 363.

⁴⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 447—449.

⁵⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 414. (418).

⁶⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 449.

⁷⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 453. Engel, Geschichte des ung. Reiches I. Ráth, Magy királyok hadjárat. utazás. és tartózkodási helyei.

Várnagyjai közül ismeretesek:

Chori Nagy Tamás 1330—1355.	Radich vajda --- --- 1588.
Silstrang --- --- 1417.	Balogh István --- 1624.
Lacha --- --- 1447.	Kutassy Mihály--- --- 1635.

Vajjon Radich, ki 1588 előtt Gesztesen katonáskodott, parancsnokolt-e akkor ott, nem tudjuk. Hohenzollerni Frigyes 1410-től 1417-ig Vitánnal, Gerencsérrel együtt Gesztes várát és jószágait is birta zálogban.

Gesztes várát a törökök részéről megszállva tartották:

1558—1559-ben Divan Osman aga mint parancsnok 35 emberrel.¹⁾

1568—1569-ben muztafizek (gyalogság) és topesik (tüzérség) 49 ember.

1588-ban 60 gyalogos.

1599—1600-ban egy Reis (hadnagy) parancsnoksága alatt 15 azab (nőtelen katona).²⁾

1588 november 9-én a királyi sereg bevette Gesztes várát. Gregorosz Vincze győri és Huszár Péter pápai kapitány vagy 2000 emberrel portyázásra indultak oly szándékkal, hogy megütköznek a

törökökkel, a kik Budáról vagy Fejérvárról esetleg velök szembe kerülnek. Portyázás közben hozzájuk csatlakozott Radics vajda 200 emberrel a veszprémi őrségből, ezen kívül több hajós legény Komáromból. Miután több napon át ellenségre nem akadtak, Radics tanácsára elhatározták, hogy Gesztes várát beveszik. Radics ismerte a vidéket, mert azelőtt a gesztesi őrségnél szolgált. Éjjel előtt egész csendben a vár alá huzódtak. A gyalogság Radics vezérlete alatt tüstént megrohanta a kapukat. Mig a törökök felriadtak, mielőtt ágyúikat elsüthették volna, az udvarok be voltak véve s az ostrom a kapu előtt tombolt. Létrák támasztattak a falnak, csákányok, kövek repültek az ablakokból védekező törökökre, a várkapu recsegett a fatörzsek ütése alatt, de nem

engedett. Végre a török őrség megadta magát a tulerőnek következő feltételek alatt: 1. a mozsarak, municzió, raktári s egyéb védelmi szerek a várban maradnak, 2. az őrség karddal, puskával, czakundpak szabadon elvonulhat, a hová akar. Miután Gregorosz és Huszár becsületszavokat adták, megnyílt a kapu s a törökök, 60 ember, mindmegannyi hős Budára vonult. A vár Radics parancsnoksága alatt maradt.³⁾

Ferhat basa békeszegésről vádolta Ernő főherceget s dühösen követelte tőle, hogy a várat adja vissza, a mi megtörtént, bár a királyiak azt nem ágyúkkal, s így nem jogtalanul vették be.⁴⁾

Ebből a történetből látjuk, hogy nem áll, mit némelyek a gesztesi várról állítanak, hogy azt a királyiak 1588-ban légbe röpítették. Csak az igaz, hogy a vár baráttól és ellenségtől egyaránt szenvedett. 1605-ben még védhető állapotban volt. Ezen évben a gesztesi és tatai várőrségek Boesckayhoz pártoltak át.

1652-ben is csak a várnak bástyafala volt ledülve, de maga a vár állt s állana ma is ép állapotban, ha a telepések ki nem kezdték volna s ha a kincésások s más butaság nem rongálná most is egyre.

A Birkenstein-féle gesztesi várképen rablónak karóba huzását látjuk, minek magyarázatát Fumez

¹⁾ Dr. Velics, Magyarországi török kincstári defterek II. 222.

²⁾ U. o. II. 87.

³⁾ Istvánfi, XXVI. 358.

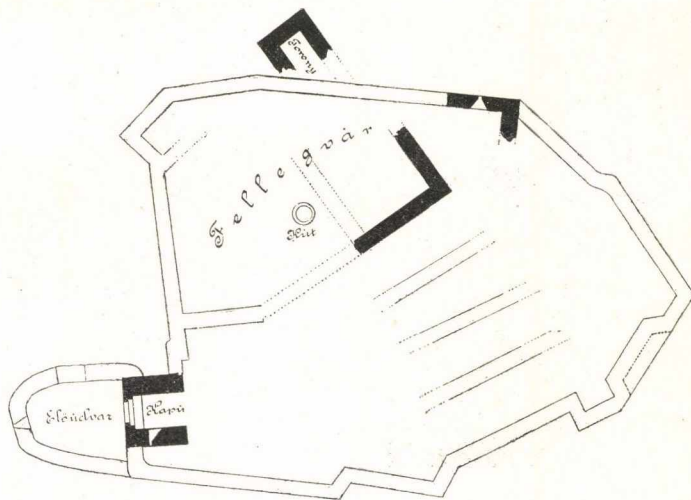
⁴⁾ Róka, Krieger u. Friedensgeschichte zwischen der Krone Ungern u. der Ottom. Pforte 99.

adja. A szerencsétlen a Vérteseken raboló dunai hajósok egyike, kik nyers, izmos, minden gonoszságra rátermett parasztok voltak. Salm Miklós idejében karóba került.*)

VIII. Csókakő vára.

A ki Moór felől a szőny—fejérvári vasutvonalon a Tárnok völgyön keresztül utazik, már messziről látja a híres csókai szőlők fölött komorodni Csókakő várát. Egykor a völgy ura, ma pusztulásnak képe, ott dűledezik, a mi még dülhet, meredek sziklakoczkán, melyet a Vértess hegyláncz vetett az itt bujdosó völgy torkába, melybe hogy bele ne szédüljön, észak felől keskeny mesgyén kapaszkodik a hegy oldalához. Ezt a mesgyét azonban kettévágta a szokásos várak, mely csakis itt volt szükséges.

A koczka köröskörül szabaddá lett. Észak, kelet, dél felől szédületes meredek, csak nyugat felől lejtős, hogy a nyugati sarok északi oldaláról kis félkörű előudvaron keresztül a várba bocssásson. A laposívezeű kapunyílást az előudvar félkörívének baloldali szarán a hegyoldal takarta, a hozzávezető zsákutczát pedig az északi bástyafalról hatásosan védhették. Az előudvar állítólag tető alatt állott.

Csókakővár alaprajza.

A térség, melyet a vár elfoglalt, majdnem tojásdad alakú, fekvésénél fogva alsó és felső bástya által is elkülönített várra oszlott. A felső vár 6 méterrel magasabban feküdt. A bástya fala a szikla meredekebb oldalain vékonyabb, a nyugati oldalon 2 méter vastag volt. Ezt az egyetlen hozzáférhető oldalt később megerősítették a két kiszögélése közé illesztett támfallal. Ez a bástya most is áll, míg ellenben a vékonyabb falak a keleti és déli meredek oldalakról eltűntek, csak a sziklás alapon visszamaradt vakolatnyom jelöli az irányukat.

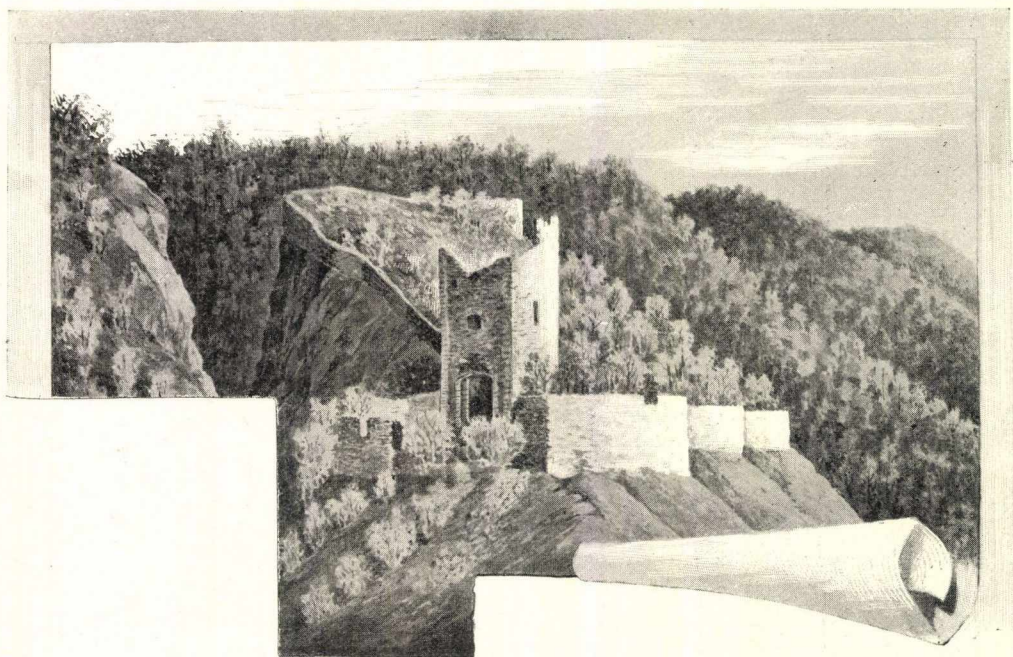
Az alsó várba kétemeletes négyszögű őrtorony alatt tetőirányos kapunyílás volt, melyet függő kapu zárt. A kapu, mint tolóvár (Schuber) a toronyfal vastagságában e célra hagyott résen nyaktíló módjára fel s alá mozoghatott a felhúzó készüléken, talán kötéltre kötött és csigánjáró teher ellensúlyával. Az őrtoronnak csak az emeleten van nyílása, honnan valószínűleg a bástyafallal közlekedett.

Az udvarba belépve, az alsó várnak mélyebben fekvő része mintegy sikátor nyulik előttünk, melyet jobbra-balra épületek szegélyeztek. Mindjárt a kapunál az északi bástya oldalra támaszkodott a kapuőrök tanyája, a jobb oldalon a nyugati bástyaoldal mentén bolthajtásos kisebb helyiségek, kasamatok voltak.

*) Histoire Generale des Troubles dans Hongrie. I. livr. IX. 271.

A sikátornak déli vége elzárt, külön belső udvart képezett, hol rendszeres beosztás nélkül több kisebb-nagyobb épület állott lakásnak, szertárnak pinczékkal, istálókka.

A fellegvár hosszukás négyszögű térségén állt a négyszögű donjon, előtte a kút, melyet a törökök keresztény robotosokkal és rabokkal vágattak, s néhány más épület, valószínűleg a palatium is, a bástya oldalán. A kétemeletes donjon a két várudvar közti belsarkon, a bástyába ékelve, uralta az alsó várat, melyből csak a hátsó udvar végéről a bástyakörönd mentén lehetett feljárás a fellegvárba. A hátsó udvar ugyanis fokozatos emelkedéssel a fellegvár udvarának vízszintjét éppen a donjon melletti őrtorony kapcsán mintegy rekesztésül érinti. A donjonnak alul nincs ajtónyílása, s létrán vagy kötéllel kellett feljutni az első emeletre, hol nyílás volt. Az őrtorony a fellegvár vízszintjénél egy fokkal mélyebben sziklába volt ágyazva s vele kapcsolatosan épületek láncza ereszkedett le a bástyakörönd mentén a

Csókakővár az északi oldalról látható kapu tornyával.

mintegy terrászkra vágott hátsó udvarba. A szokásos kanyargós feljárás itt is meg volt, mely négy kapun keresztül a fellegvárba vezetett.

Alaprajzunkon az érintett tornyokon kívül még egy pár van jelezve, mivel alapzatuknál, fekvésük-nél fogva azoknak látszanak.

A mészkőből s elvéve téglából épült vár nagyon rongált, de aligha a francziák rombolták szét, mert Szeidl Ignác, a Hochburg-család csókakői uradalmának tisztartója feljegyezte, hogy e vár az 1800 utáni években még sokkal jobb karban állt. Bél Mátyás is megemlékezik róla, de leírásából nem lehet tájékozódni.

Csókakő várát — írja Istvánfi — a magyarok a csóka madárról Csókának híják.¹⁾ Hollókő, Sas-hegy és hasonló helynevek mintájára alapíthatta ezt az állítását. Csakhogy felső-sziléziai Lausitzban a németeknek is van Tschoka váruk,²⁾ azok pedig a csókát Dohlenak nevezik.

Hogy a Tárnok völgyben egykor szláv nép lakott, azt szláv hangzású helynevei, mint Bodajk (voda), Moór (more), Weleg (veliko), Balinka (polenko = hasáb) gyaníttatják, de azért a Csóka helynevet mégsem eredeztetjük szláv nyelvből, habár a szláv ellenségét «soka»-nak mondja. Nem szár-

¹⁾ Histor. libr. XXXIII. 302.

²⁾ «Deutscher Hausschatz in Wort u. Bild» XI. évf. 469. A vár képe is közölve.

maztatjuk innen először azért, mert akkor nem Chokakewnek, hanem Chokagrádnak írták volna csak úgy, mint Visegrád, Nógrád, Novigrád, Starigrád, Bel (bielo) grád; másodszor azért sem, mert a nélkül, hogy Istvánfival tartanánk, van más magyarázatunk is.

Horváth Endre Árpádiásában Csókát személynévnek tartja, melytől a fok neve származnék.

«Voltam az újra szülő földben hiva Lothárnak,
S földieim vasait félvén, álnévre cseréltem.
Chóka vagyok, s hihető a fok neve róla maradt fönn».¹⁾

Horváthtal tartunk annyiban, hogy Csóka személynév, s hogy ilyen személynévből lett a nálunk gyakori helynév.²⁾ Chowka régi okmányainkban fordul elő. Így 1272-ben: «Nos (Stephanus V.) itaque considerantes fidelitates et servitiorum merita Stephani et Chowka antedictorum — eandem particulam terram terre — comitatus de Turna extractam, penitus exemptam, Stephano et Chowka contulimus».³⁾ Egy másik okmányban pedig ez áll: «Stephanus filius Luce, et Chowka, filius Benedicti».⁴⁾ Itt Chowka tagadhatlan személynév s pedig úgy, mint István, Lukács és Benedek keresztnév. Az a kor majd kizárólag csak keresztneveket használ az okmányokban. Chowka kicsinyítő származéka a Stephanusnak, melyben az «st» betűk az akkori szokáshoz képest «ch»-vé váltak.

St-ephan=Ch-epan
i-St-e-van=István
a Steph v. Stophból i-St-ó-ka=Ch-ow-ka, mint
Jos-eph=Józsa.

Kicsinyítőül Chowka éppen úgy volt használatban, mint Jurke=Gyurka.⁵⁾

Csóka nevű személyek építhették úgy Magyarországon, mint Szileziában a várat, melyet róluk Csókának neveztek, miként Isákról, Zobolsról neveztek el az általuk állított Csákvár és Szabolcs várakat.

A Lausitzban fennálló Chóka várat 1329-ben állítólag Byberstein építtette.⁶⁾ Bizonyos Byber vagy Byter 1299-ben Zólyom megye főispánja volt, kinek nemzetsége több várat épített, mint Detrekőt, Liptóújvárt stb., több várat birt is. Egy Byber vagy Byter volt csóri Nagy Tamásnak, csókakői várnagynak öse.⁷⁾ Vitánnál mutattuk először, hogy a történet számai Vidafölde által mikép fűződnek csóri Nagy Tamáshoz és az ő nemzetségéhez, Csókánál már Biber nevű öse is előtűnik, kiről azonban határozott bizonyítékok hián csak sejtjük, hogy közte s a Tschoka várat építő Byber vagy Byberstein közt valószínűleg összefüggés van. Byber a Balassáknak is az öse.

Csóka a XIII. század végén már állt. István, Vice-Judex Curiae 1299 szept. 1-én Csókán hozta a végzést, hogy a pécsi káptalan óvári Konrádot Perman falura inskribálja, mely Kementől (Kelemen), Lőrincz nádor fiától, büntetésül lefoglaltatott.⁸⁾ Az okmány Csókáról van keltezve, de várat nem említ. Mégis mivel az országbíró ott lakik, ott ténykedik, onnan hivatalos okmányokat keltez, valószínűleg magas állásához méltó lakása, vára is volt, mit abból is következtetünk, hogy két évtized múlva már a vár is említettik.

1323-ban Csák Márkusnak István fiától leszármazó unokái, Péter és István, a fejérvári káptalan előtt tárgyalnak Beren és Dudar falvak birtoklása miatt, mely alkalommal a még András király idejéből való összes okmányaikat érvénytelenítik, kivéve azt az egyet, melynek alapján a dudari Chák

¹⁾ Árpádiás. — Pest, 1831. 418.

²⁾ Tört. Tár, X. 561. Nógrád, Tolna megyékben, Erdélyben.

³⁾ Tört. Tár, 1883. 210 sk.

⁴⁾ U. o. 1883. 209.

⁵⁾ Anjouk. okmt. II. 495.

⁶⁾ Deutsch. Hausschatz. XI. évf. 480.

⁷⁾ Tört. Tár, 1878. 290., 304.

⁸⁾ Hazai okmt. VII. 450 sk.

nemzetség (nobiles de Dudar eiusdem generationis Chak) a csókakői várat és hegyet a váraljai Choka faluval együtt nekik eladták.¹⁾

E szerint ezen tárgyalás előtt történt a vár eladása s az eladásnál korábban, bizonyára már 1299 előtt fennállt a vár, mert régebbi, III. András királytól származó okmányaik közül csak a csókakői vár eladására és illetve megvételére vonatkozót tarták érvényben. Ennélfogva Csókakő vára Árpádház-korbéli műemlék, a mint hogy, a tatái várat kivéve, valamennyi e korszakbeli Vértes vár, melyeknek láncolata rendszerre, egységes tervezésre mutat, melynek kiépítésére III. András előtt nem volt alkalmas sem IV. Lászlónak kunháborgós tiz évi, sem V. István rövid két évi uralkodása, hanem igenis IV. Bélának 1250—1270-re eső telepítő, építő, szervező uralkodása, mely az országot mintegy másodszor megalapította.

Csókakő a vegyes házbéli királyok alatt a Csákoktól csakhamar királyi kézre került, valószínűleg csere által úgy, mint a hogy Róbert Károly 1333-ban Komáromot adta cserébe Donch (Domonkos) zólyomi főispánnak Strigow és Csáktornya várakért,²⁾ Soóst pedig Csák Pálnak Verebért. Ugyanaz Moórt, melyet egykor sz. László az egri (Egres?) templomnak adományozott, 1327 november 28-án, mint vártartozékot Csókakőhöz csatolta.³⁾

Csókakőnek Fejér, Komárom és Veszprém megyékben voltak tartozékai, melyek a különböző adománylevelekben majd kisebb majd nagyobb számmal említettnek, ú. m. Moór, Igar, Orond, mind a három vámostul, Csorgó, Wpátka, mind a kettő tavastul, Apátfája, Áposthal alias Soós (Apostag) Bodajk, Bókoth, Boldogazzon-Kápolna (sa-Celum), Bikakuthere, Chala, Chakberin, Dobos-Marja, (Majorja) Dudar, Dynyésméd, Forna-zent-Tamás, Gánth, Gerenchéri-Kuria, Kankwtha, Kereky, Kerek-zent-Tamás, Keresztes majorja, Keer, Kisfalud, Nék, Ondód, Pusztaváma, Saagh, Sárkányos, Stiner (Isztimér) Söréd, Sykátthor, Sylvis, Zent-Albert, Zent-Borbála, Zenth-Gyewrgh, Zent-Kereszth, Zent-Erzsébet, Tárnok, mind a két Thees, Thymár, Törös, Waya, Wárallya, Zámor (Zámoly).⁴⁾

A Chala helynév több helyütt szerepel régi okmányokban. Nem eredt az a Chák végrendeletében felsorolt Celumból, mint tévesen vélik,⁵⁾ hanem a középkori nyelvezet szerint a sa-Cellum rövidítéséből lett Cell, Celum, magyarosan későbbi elnevezéssel Boldogazzon-Kápolna, ma egyszerűen Pusztakápolna Fejér megyében, a Vértesen.

Csókakő, mely 1323 után királyi vár lett, éppen egy század mulva zálogkép a Rozgonyiak kezére került. Borbálya királyné Rozgonyi Istvánné sz. podondorpfői (Pottendorfi) Czeccilia javára az egri (egresi?) káptalan előtt 24,000 aranyforintról fassiót tett. Valószínűleg ez az adósság vezetett legelőször a Vértes várak elzálogosítására. Tény, hogy a Rozgonyiak ezt az adósságlevelet mindig fontosnak tartották. Így Rozgonyi István, fiágának utolsó sarja, István Klára nővérének férjétől, Kanizsay Györgytől az ennek kezébe került királyi adósságlevelet Ulászló király parancsával szerezte vissza.⁶⁾ Már 1424 előtt a vár el volt zálogosítva, mert ugyanez évben a fejérvári hospitalis lovagrend óvást emelt az ellen, hogy Zsigmond király Thymár falujokat Csókakőhöz csatolta, mely Rozgonyinak volt inskribálva.⁷⁾

Ezen időtől fogva a Vértes várakat, a tatái vár kivételével, mindig magányosok bírták s ugyan a leghatalmasabb, legelőkelőbb nemzetségek, mint a Rozgonyi, Török, Som, Bebek, Kanizsay, Egerváry, Buzlay, Bakich, Ujlaky, Szapolyai, Nádasdy s Esterházy családok. Nádasdy Ferencz jószágvesztése után 1675-ben Zichy István igyekezett, hogy zálogul kapja⁸⁾ «Sokatkőt», melynek jövedelmét a kir. kincstár 1200 frtra becsülte,⁹⁾ majd 1678-ban gróf Kollonics Lipót tanácsolta, hogy 15,000 frtért engedjék

¹⁾ Orsz. levélt. Dl. 1630.

²⁾ Anjouk. okmt. III. 31.

³⁾ Fejér, CD. VIII. 3. l. 199. sk. Hasznos mulatságok. 1834. évf. II. 187.

⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 12306., 13466., fasc. 570. Nr. 7. § 4. fasc. 564. Nr. 43. § 5; fasc. 594. Nr. 3.

⁵⁾ Hattyuffy, Moha közs. tört. vázlata 7.

⁶⁾ Orsz. levélt. Dl. 21144.

⁷⁾ Orsz. levélt. Fasc. 30. Nr. 46. Dl. 31.

⁸⁾ Orsz. levélt. fasc. 996. Nr. 50.

⁹⁾ Cs. és kir. titkos levélt. Bécs.

át Széchenyi György kalocsai érseknek,¹⁾ ki azt 1688-ban végrendeletileg az esztergomi ferenczrendű kolostornak hagyományozta.²⁾ Végre Hochburgi Haas János és neje Hartmann Johanna 1691-ben örök áron megvették s a következő évben október 21-én a győri káptalan által statuáltattak.³⁾ Ivadékaik ma is bírják.

A csókakői várnagyok közül ismeretesek:

1328. Mager (Magyar) Pál,	1453. Chaplári Isten Dömötör
1330—1355. Csóri Nagy Tamás,	« Kálnay Mátyás
1437. Batfa István alvárnagy	1482. Feyér Oswald
1442. Gergelak Sándor	« Feyér János
« Bedege Benedek.	1540. Horváth Márkus.

Magyar Pál mint gymesi várnagy is szerepel s mint ilyen «tisztelendő Magister» czímet viselt.⁴⁾ Ez alapította Győrött a Domonkosiak kolostorát. Mielőtt zarándok útját Rómába, az apostolok sírjához és Jeruzsálembe a szent földre megkezdte, 1328-ban Esztergom, Sáros, Bács, Bodrog, Szatmár, Szabolcs megyékben fekvő birtokai fölött végrendelkezett László és Erzsébet gyermekei javára.⁵⁾

Tamás «filius Petri magni de genere Chor»⁶⁾ egyike volt kora legkiválóbb államférfiainak, ki királyát nem csak hűséges tanácsával, hanem életével s vérével is önfeláldozólag szolgálta. Ifjúkorától fogva a királynak «familiarisa» volt s e kegy élte végeig csak növekedett, mikép azt a számos kir. adományozások tanúsítják. 1330-ban ő is háboruba indult királyával együtt Bazarád Mihály ellen. Mikor az erdélyi havasokban megrekedve, a király seregestül, három napig élet-halál között lebegett, Tamás saját testével fődte a királyt, s hogy meneküljön, lovát adta oda.⁷⁾ 1333-ban, mint a szerencsétlen Endre hercegnek udvarmestere, elkísérte a herceget Nápolyba, de a királylyal, királynéval megint haza jött, midőn is az ő kíséréte alatt a királyi pár a kincses ládával biztonságban utazhatott.⁸⁾ Mint államférfiu 1348-ban aláírta a velencei hercegséggel 8 évre kötött szerződést,⁹⁾ szintúgy aláírta a Robert Károly alatt kötött s 1355-ben megújított szerződést, mely Kázmér lengyel király koronáját I. Lajos utódjainak öröklésképe volt biztosítandó.¹⁰⁾

Csóri Nagy Tamás Liptó, Zólyom, Szepes, Kőrös megyék főispánja, kir. főajtónálló mester, Ó-Buda, Gesztes és Chokakew várnagyja volt. Mint magasrangú hivatalos személynek neve számtalan okmányban olvasható.

Királyi adományozásban kapta Chentyt (Szente) Bodrog megyében, Pordánt Walkow megyében,¹¹⁾ Chukutát és Mikolát a Szöremségben,¹²⁾ Pokafeuldet Pozsony megyében,¹³⁾ ezen fölül az ó-budai rév- és vásárjogot, zálogul kapta¹⁴⁾ Chatkát.¹⁵⁾ Következő birtokokat vette: Esztergomban Burkuth szőlőket,¹⁶⁾ s két házat Zenie asszonytól, az úgynevezett Zenie Palotayát.¹⁷⁾

¹⁾ Orsz. levélt. fasc. 299. Nr. 4.

²⁾ Libr. Reg. III. 41.

³⁾ Fejérv. s városi tört. és régész. Évk. 1893. Csókakő vára és várbirtokai. Károly János fejérv. kano-noktól. 84.

⁴⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 462. Győri tört. és rég. füz. II. 17—24.

⁵⁾ Fejér, CD. IX. 1. l. 781.

⁶⁾ Fejér, CD. VIII. 4. l. 380—388.

⁷⁾ Anjouk. okmt. III. 174.

⁸⁾ U. o.

⁹⁾ CD. IX. 6. l. 34. Magy. Tört. Tár, IV. 335.

¹⁰⁾ Wagner, Analecta Scepussii I. 323.

¹¹⁾ Anjouk. okm. III. 1.

¹²⁾ U. o. III. 6.

¹³⁾ CD. VIII. 4. l. 380—388. Hazai okmt. II. 68.

¹⁴⁾ CD. IX. 2. l. 320., 338. Magy. Tört. Tár, IV. 165.

¹⁵⁾ Anjouk. okmt. III. 197.

¹⁶⁾ Orsz. levélt. Dl. 2730. Anjouk okmt. II. 581., 616.

¹⁷⁾ Anjouk. okmt. II. 541. Knauz, A Garam melletti sz. Benedeki apátság. I. 153.

A várnagyok egyéb számos adatait itt nem közölhetjük.

Csókaköt birta a török 1543-tól 1686 őszig s így valamennyi Vértes vár között legtovább. Közben Salm Miklós 1566-ban és Merkurius 1601-ben visszafoglalták ugyan a várat, hogy rövid idő múlva megint a győzelmes törököknek hódoljon, kik a várat felszerelték, hűberekkel ellátták s a behódolt gyaurokat irgalmatlanul robotra fogták, főleg 1643-ban Ibrahim aga,¹⁾ velük kutat vágattak, mely munkába egy taapi ember belehalt.²⁾

A török várórség állománya a kinestári számadások (defterek) szerint következőleg alakult:

1545 jun. 11-től 1546 márcz. 2-áig 32 muztafiz (gyalogos) 560 aktse napizsoldal.³⁾

1551 decz. 28—1552 decz. 16-ig Mustafa dizdar (parancsnok) alatt 3 bölük (szakasz) 34 emberből. Az egész állomány 36 ember.⁴⁾

1556 nov. 3—1557 okt. 22. Ilias Tesdviz dizdar alatt 3 bölük 32 emberből. Ekkor Fejérvár és Csókakő őrsége állott 1139 emberből.⁵⁾

1558 okt. 13—1559 Ilias dizdar alatt 3 bölük 33 emberből.⁶⁾

1565 jul. 27—1566 jun. 20. 33 ember.⁷⁾

1568 decz. 20—1569 jun. 14. 30 muztafiz.⁸⁾

1608 april 16—1609 april 4. Saban dizdar és Osman khiaja (alparancsnok) alatt 3 bölük 28 emberrel.⁹⁾

1628—1629 28 muztafiz, 19 toptsi (tüzér).¹⁰⁾

1629 aug. 20—1630 aug. 8. Saban dizdar és Osman khiaja alatt 3 bölük 28 emberből. Ugyanakkor

Mohamed aga parancsnok, napi zsoldja 30 aktse, alatta toptsik. Ferhád napi zsoldja 16 aktse, alatta 3 bölük 19 emberből.¹¹⁾

1631 jul. 29—1632 jul. 17. 28 muztafiz, 19 toptsi.¹²⁾

Az őrség létszáma emelkedett, mert a csókakői határállomás portyázók támadásaitól tartott, melyek e vidéken soha sem szüntek meg teljesen.

A magyar sereg 1687 őszén megtámadta Csókaköt, ott egy aga parancsnoksága alatt 200 törököt 20 ágyúval, municzióval foglyul ejtett,¹³⁾ a várat őrséggel megrakta. A közlött kimutatások szerint a törökök létszáma azelőtt soha sem volt akkora Csókakőn.

Még a XVII. század végeig a vár jó karban volt. Fentartásáról s az ott fogva tartott törökök élelmezéséről és ruházásáról az urodalom gondoskodott. Fölötte érdekesek azon adatok, melyeket nagys. Károly János fejérvári kanonok úr a gróf Lamberg-család móri uradalmi levéltárában őrzött Szeidl Ignác tisztartó krónikájából közlött. Ugyanis Némethi tisztartó feljegyzései szerint kiadatott:

1692 máj. 24-én egy ajtó készítésére a várban	50 denar
1692 jul. 3-án a vár számára két zár	55 „
1692 aug. 23-án a nagys. (Hochburg) úr rendeletére Mummi töröknek egy pár bocskor	35 „
1692 okt. 27-én a várbeli aknába lőporra	40 „
1693 febr. 24-én a török foglyoknak, kik a várból megszöktek, felkeresésére András ispánnal mentem én (Némethi) Budán alul hét mérföldre, hol a ráczok hármát elfogtak. Kiadásaink a ráczok vajdájának adott ajándékot is beleértve	14 frt
1693 máj. 24-én Volf muskatérosnak, ki a várban maradt, több időn keresztül máj. 14—24-ig	1 „
1694 jan. 2 Mummi töröknek egy pár nadrágra	2 „
1694 máj. 25-én két török számára Csákberényben adtam egy mérő rozsot.	
1695 jan. 15-én a törökök számára kenyérnek 6 mérőt.	

¹⁾ Magy. Tört. Tár, VII. 111.

²⁾ M. Tört. Tár, VII. 57.

³⁾ Dr. Velics Antal, Magyarországi török kinestári defterek. II. 45.

⁴⁾ U. o. I. 72. ⁵⁾ U. o. I. 97. ⁶⁾ U. o. II. 243. ⁷⁾ U. o. II. 348. ⁸⁾ U. o. II. 389. ⁹⁾ U. o. I. 400.

¹⁰⁾ U. o. I. 428. ¹¹⁾ U. o. I. 147. ¹²⁾ U. o. I. 458.

¹³⁾ Joh. Const. Feigius: Wunderbahrer Adlerschwung. 1694. 293. Tudományos Gyűjt. VI. 63.

Előfordul még több kiadás a várban eszközlött munkákért kőmiveseknek, favágóknak.¹⁾

Csókakőről a «Vasárnapi Ujság» 1864. évfolyama 84. l. rosszul sikerült képet hozott. Régi metszetet e várról nem találtunk.

IX. Tata vára.

Míg a Vértes várak, ú. m. Korokow, Vitán, Gesztes, Oroszlánkő, Szentgyörgyvár, Gerencsértvár, Csókakő mint kisebbfajú lovagvárak s ugyan mint Vitán, Gesztes, Csókakő fellegvár (Höhenburg) jellegével, hegyek közé rejtve, Gerencsér kivételével, kúpokon épültek, hová rendes út nem vezetett; addig a tatai és füzehti várak eltérőleg posványos lapályon helyezkedtek el, hogy mint vizivárakat a környező posvány, meg a várakozó vize is védelmezze. Némileg ez utóbbiak közé tartozik Gerencsér is.

A tatai vár több száz holdas, Bonfin szerint «jagerum septenorum fere millium passuum» kiterjedésű halastónak töltésén épült.²⁾ A tavat többen a római «ad lacum felicem» nevű castrummal azonosítva,³⁾ a várossal együtt a rómaiak idejéből származtatják.

Tata környéke mindenesetre régi időtől fogva tóval birt, mert Mária királyné 1268-ban kétkerekű malmát (molendino in Tata existente) 800 ezüst márkáért eladta Walther comesnek.⁴⁾ A tatai benczés apátságnak 1388-ban Tata városának Füzehti nevű folyóján hat malma volt,⁵⁾ melyeknek eltulajdonítása, lerontása miatt majd Ilsvay István nádorral,⁶⁾ majd 1398-ban Zaak Amadéné tatai asszonynyal⁷⁾ volt kénytelen pörösködni. A malmokat a tó vízzel, a szigorú bőjtölésre köteles szerzeteseket pedig halakkal táplálta, azért alig fogunk tévedni, ha azt állítjuk, hogy úgy az első tatai és majki tótöltéseknek, valamint a gerencsértvári, szentgyörgyvári régi tótöltéseknek nyomai a tatai és vértes-sz.-keresztű benczéseknek és a majki premonstreieknek letelepedésével a Vértesen egykoruak. A megtalált vízvezeték pilérei tanúsítják, hogy a rómaiak a tatai forrásvizet levezették a bregetiői castrumba, ismeretes, hogy Füzehtől a vasútvonal régi római töltésén épült, de hogy az «ad lacum felicem» nevű castrum a lacus felix tóval Tatában létezett volna, arra nincs sehol nyom, nincs támpont. A tatai tó ágya csak folytatása ama medenczének, melyet a rómaiak Füzehtől zártak el. Itt lehetett a katapáni benczés apátság halastava, melyet 1407-ben a csudori nemesek leeresztettek.⁸⁾

A Vértes hegységéből jövő vizet a tatai bő források vizével együtt a tatai benczések a Tata-Tóváros közti medenczében újabb töltéssel felfogták, a fölösleget pedig kétfelől kieregették, minek nyoma a hajdu-utca és a kapuczinusok kertje felé eső mélyedések. E két mélyedés közti köz a tótöltés mögött mintegy félsziget kinálkozott, hogy mint könnyen átvágható, köröskörül iszaposítható térség erősítésre várhelyül felhasználtassék.

A várhelyül kikerített térség négyszögű mint akár a római castrum, melytől csak kisebb méreteinél fogva különbözik. A várakozó eleinte sem 25—30 méter széles, sem 7—8 méter mély nem volt. A kiásott földdel részint a vár udvarát töltötték fel, részint az árkon kívüli szabad tért (glacis) egyengették vele, minélfogva az árokpártok 5—6 méter magasak lettek. Hogy be ne szakadjanak, úgy a vároldali (escarpe) mint később az ellenoldali partot (contre-escarpe) kifalazták. A vároldali árokfal alapzata helylyel-közzel sziklás fenéken nyugszik. Ezen a falon épült fel egyenes színnel a bástya, mely az árok fenekétől a bástya tetejéig 9—10 méter magas volt. A falak nagyobb részt faragatlan mészkőből, a kiszögelő sarkokon váltakozva faragott kőből s itt-ott téglával keverten épültek s javíttattak.

¹⁾ Fejérvmegyei s városi tört. és rég. Évk. 1893. 103 sk.

²⁾ Decad. IV. libr. 7. l. 633.

³⁾ Reichhardt, Orbis Terrarum antiquus, tabl. X.

⁴⁾ Fejér, CD. IV. 3. l. 444.

⁵⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 444 sk.

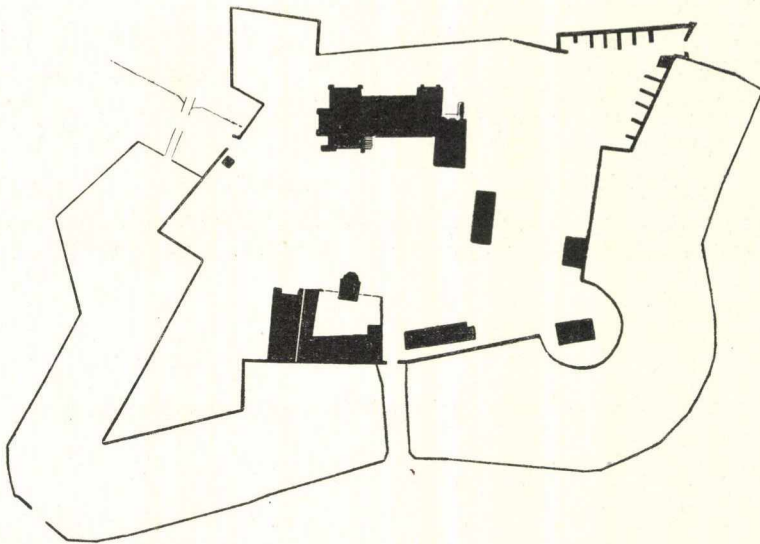
⁶⁾ Fejér, CD. X. 2. l. 88 sk.

⁷⁾ Fejér, CD. IV. 3. l. 444. Wenzel, Tata Fénykora. 7. jegyz. 4.

⁸⁾ Pannonhalm. levélt. Caps. 63. l. P. p.

A vár homlokkal északra nézett s ez oldalról vezetett a várudvarra a ezölöpös fahíd nem a homlokoldal közepén, hol ma három félköríven nyugvó kőhid áll, hanem ettől keletre a kiszögelő sarok közelében, hol azt a befalazott kapu egykori köragasztója ma is jelzi.

Habár a tatai vár a többi Vértes váraknál legalább is 150 esztendővel később keletkezett, mégis valószínű, hogy bástyája sarkai, éppen úgy mint Vitán és Gesztes bástyáinál, eredetileg le voltak kerítve, s a négy sarok kitolása (Streichbastei) csak később a pyrotechnikának a bástyaoldalak védelmére való hatásosabb kihasználása végett történt. A bástya, úgy a mint ma áll, kettős rendszerre vall s pedig a nyugati sarkon a kazamattás háromnegyedes körönd (Rondel) mint oldalvédő bástya, jobbra-balra egy-egy ágyúlyukkal Dürer-féle, míg a többi ágyúlyukas sarkok főleg az északi hegyesen kiszögelő sarok, a későbbi olasz pentagonalis rendszerre emlékeztetnek. A régi fametszetű képek néhányán két körönddel, míg a Hufnagel-félén 1572-ből,*) úgy a mint ma áll, egy körönddel van feltüntetve a tatai várbástya, melyet mai külső foglalatára nézve ez a kép közelít meg legjobban. A kép a keleti bástya-oldalnak a közepén egy szöges megtörést mutat, mely ma alig észrevehető, mivel innen kezdve a sarokig

A tatai vár és várarkának alaprajza. Fogassy Gyulától.

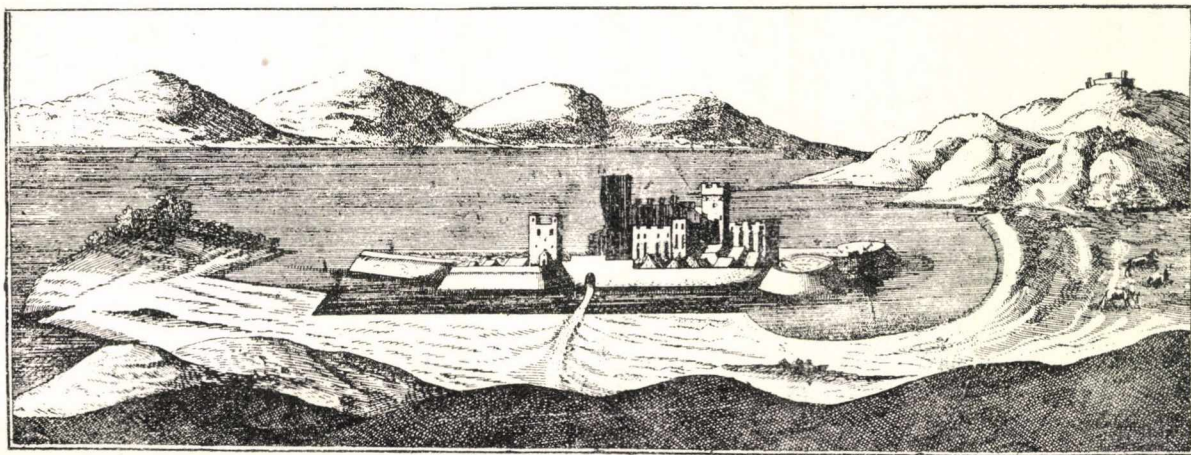
azt a keskeny szeletet hozzá toldották a bástyához annak erősítésére s akkor nyerte az északi sarok is mostani hegyes kiszögelését. A bástyák rendesen, de főleg a sarkok, hogy ellenállóság legyenek, belül közönkint erős támfalakkal voltak erősítve, a közök földdel kitömve, hogy ágyútelepnek is szolgáljanak.

A várudvarra beérve, a kapuval szemben, körülbelül hol legutóbb a medvék ketrecze állott, Zwinger volt, mely az udvarnak ezen sarkát elzárta. Nagy jelentősége azonban a zwingernek nem lehetett, mert midőn Pálffy Miklós 1597 máj. 21-én a várkaput petárdával betörette, már a vár is az övé volt.

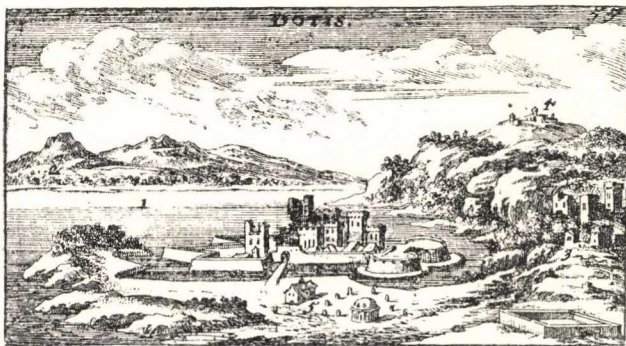
A várudvarnak déli oldalán áll az egykor talán kétemeletes, most egyemeletes vár kétemeletes négyszögű tágas donjonjával mint százszor kiforgatott torza (torso) Mátyás király egykor tündéries várakának, s ez is csak negyed része, t. i. déli oldala a várnak, mely olyan négyszögű volt, mint maga a várudvar. Ha a falak nem mutatnák, a tér is érezteti, hogy itt valami hiányzik, mert a várudvar bizonyára ily aránytalanul nem volt felosztva. Ha a déli oldalról kiindulva a várnak egyenközű zárfalait az északi oldalig annyira megnyújtjuk, mint a mennyire a déli oldal a bástyától fekszik, megkapjuk a várnak egykori alaprajzát. S valóban a legutóbbi várépítkezés alkalmával az alapzat kikutatása végett ez irányban tett árkolás felderítette a még álló várépület zárfalainak folytatását az udvaron keresztül az északi oldal felé.

*) Braun & Hoggenberg, Civitates Orbis Terrarum Coloniae Agrippinae 1572—1617. VI. köt.

A várépület maga sem hagy az iránt kétséget, hogy valamikor nagyobb volt. A főtorony (donjon), zárfaiból kiálló kötések (Schmotzen), a közfalán befalazott elsőemeleti ajtónyílás kétségtelen jelei annak, hogy az épület e részen folytatódott. Az épület másik részén a nyugati oldal udvarfelőli sarkában találjuk az épület egykori mivoltának majdnem egyetlen határozott nyomát, egy letörött csúcsíves keresztboltozat bordás hálózatának gyámkövét. A gyámkő magasságának megfelelőleg a szomszédos pillérsoron láthatók a leszakadt boltozatok vállai, (Lager.) Mindez azt tanúsítja, hogy az épület itt is folytatódott, hogy a folytatás csúcsíves keresztbolthajtásos volt, s hogy az a bolthajtásos helyiség nagyobbyszerű terem volt. Ugyancsak az említett pillérsor nyomott csúcsívezete fölött az első emeleten csúcsíves ablakok

Tata vára, Birken-féle kiadás. 1684.

Ugyanaz, más kiadásban.

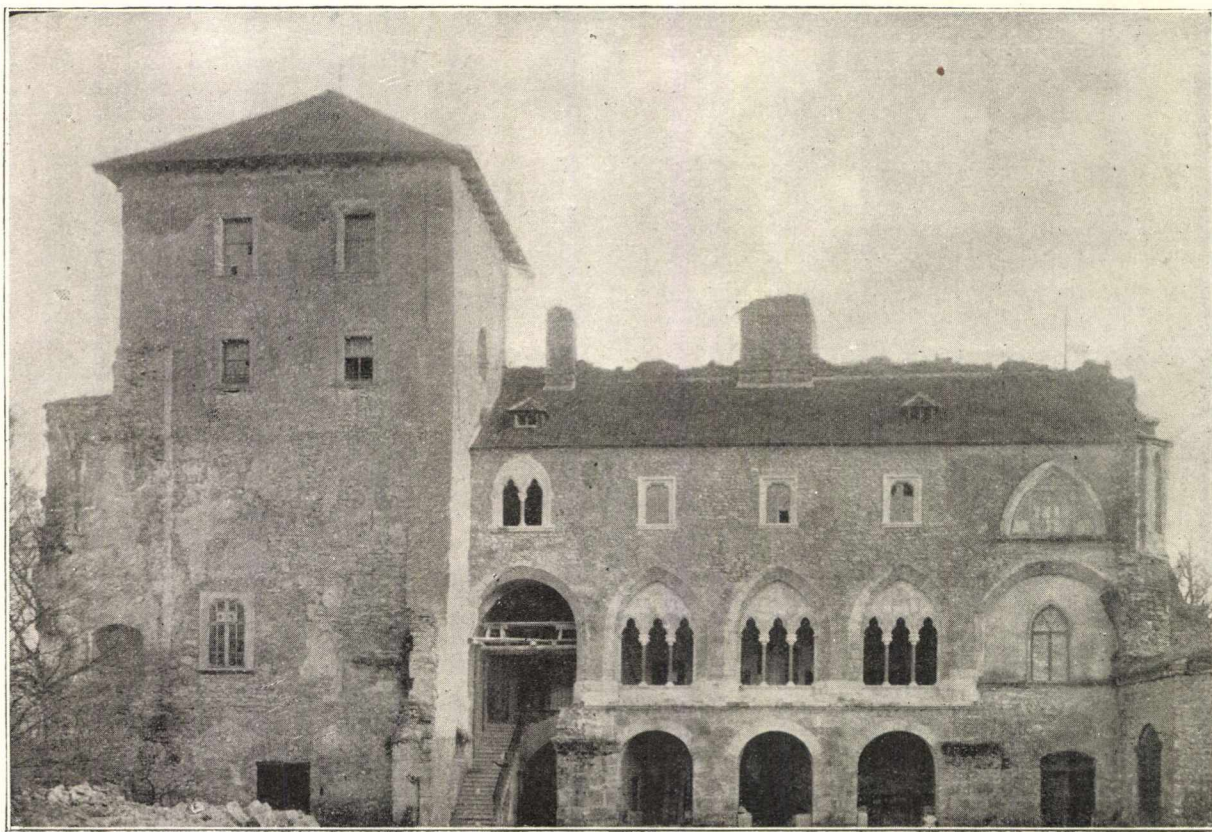
voltak, melyeket a legújabb javítás alkalmával mórstíli bélésekkel töltöttek ki. A déli oldalon is csúcsíves ablakok vannak.

A pinczehelyiségek, úgyszintén az emelet helyiségei is, keresztbolthajtásosak. A «logia» bolthajtásába csak legújabbban illesztették a boltgerinczeket.

Az emeletre jelenleg három oldalról lehet feljutni, ú. m. az északiról a donjon melletti lépcsőzetten, mely a donjon második emeletére is felvisz; a délről a legújabb terraszos lépcsőn, mely a hadgyakorlatok alkalmával itt lakott német császári személyzet kényelmére alkalmaztatott: a nyugati kettőszakaszos lépcsőzetről a torony előtti erkélyen és tornyon keresztül. A három lépcső közül kettő bizonyosan nem, talán a harmadik sem eredeti.

Az épület alapbeosztása szerint a termék sora előtt, az udvar felől, folyosó vezetett körül s e mellett a torony és donjon közti osztályban két terem volt. A donjont most szintén folyosó szeli át.

Timon Samu a tatai kastélyt (castellum Tatam)¹⁾ Bombardi Mihály a várat és várost (castrum et oppidum)²⁾ Theodat, a tatai benczés apátság alapítójától eredeztetik. IV. Sándor pápa 1260 ápril 27-én kelt és IV. Béla királyhoz intézett egyik bullájában várnépekről (de partibus illis castrensibus) szól,³⁾ kik Mathey István, a király meghitje által jogtalanul elhódítva, az apátságnak köteles szolgálmányokat és egyéb kötelességeket megtagadták. Minthogy a kolostorok régente várszerűleg voltak és lettek megerősítve, s minthogy ezeknek, szintűgy mint a váraknak, voltak tartozékaik, alattvalóik, jobbágyaik, a pápa a középkor nyelvén a tatai benczések castrenseseiről beszélhetett, a nélkül, hogy azért valóban vár lett volna Tatában. Nem is volt. Mert míg a Vértes várak már a XIII. század végén feltűnnek, tartozékaik,

A tatai várpalota.

várnagyjaik a következő század elejéről habár gyéren, de mégis ismeretesek, addig a tatai várról és várnagyjairól csak egy század múlva van biztos tudomásunk.

Zsigmond királynak Tatában udvara volt, s így okvetlenül kellett ott királyi kastélyának is lennie. E várkastélyról azonban a király 1410-ben, midőn Pozsony várát és városát, Komárom, Vitán, Gesztes várakat, Gerencsért, «vadásztanyánkat», Tata, Nezmeel és Somorja mezővárosokat (oppida) Kewmlen, Bochat, Mag, Dad, Thona Kenderthw stb. falvakat 20,000 aranyforintban Frigyes nürnbergi vágrófnak elzálogosította,⁴⁾ nem tesz említést, hanem csak a tatai oppidumról szól, jöllehet több Vértes várat felsorol, sőt Pozsonynál a várat és várost külön is említi. 1417-ben Zsigmond király Silstrangh pozsonyi

¹⁾ Imago antiq. Hung. 1733. I. 401. sk.

²⁾ Topographia Magn. Regni. Hung. 158.

³⁾ Fejér, CD. IV. 3. I. 24. sk.

⁴⁾ Kreisarchiv Bamberg. Monum. Jollerana. VI. 618. Nr. 561. «Nos Sigismundas... civitatem et castrum nostrum Poseniense, item castra Comarom Geztes et Vyta, nec non oppida Nezmeel et Tata ac locum venacionis nostre Gerencer vocatum.»

főispánt mint Vitán és Gesztes várnagyját utasítja, hogy a pozsonyi rablás miatt az egész vidéket szigorúan átkutassa.¹⁾ Mindeddig tatai várnagyról nincs szó. Már 1437-ben Keweeskáli Péter, tatai várnagy kérésére Rozgonyi György határjárást tartott Tagioson.²⁾ Ezen történeti adatok nyomán a tatai várépítést az 1417—1437-iki időközre tehetjük. Borbálya királyné 1425-ben Holzler János bécsi polgármester által két téglavetőt (Zween Maister der Zigelbrenner) fogadtat fel, mert ecelburgi lakát építteté.³⁾ Ebben az építkező korban keletkezett a tatai várkastély (Geschloss), melyet Mátyás király Averolini építő mestere által tündérpalotává alakíttatott át.

Mátyás király 1459-ben vette birtokba Tatát, melynek vára a klasszikus műveltségű, pompaszerető királynak azért sem tetszhetett, mivel el volt hanyagolva, sőt Ranzan szerint, a talajjal egyenlővé téve, de a király csodálatos művészettel néhány év alatt felépítteté.⁴⁾

Ranzantól a tatai várra vonatkozólag csak két rövid feljegyzést ismerünk, bár valószínű, hogy utalása szerint (suo in loco) többet is írt róla. Bonfin, a király udvari történésze, már egész lelkesedéssel ír a tatai vár egykori mesés szépségéről. «Ha tovább haladsz — úgymond — Tatára találsz, mely véleményem szerint valóban nem sokára a többi várakat fölülmúlja, mivel itt ősrégi, hatalmas töltés (aggere convallium) a vizet megrekeszti, felfogja s majdnem ezer lépésnyi hétholdas tavat képez. A malomcsatornán sorban kilencz malom áll, melyek háborúban el nem vehetők, mivel a várral összeköttetésben vannak. Az astrologalaku vár kettős bástyafallal, gyilokvédővel (propugnaculo) és árokkal van megerősítve. Az oszlopos csarnok mögötti kis udvart aranyragyogású ét- és hálótermek környezik. A mennyezetek aranyozással pompáznak és faragásdúsak. A tóból kiömlő víz több helyütt megrekedve, számos halastóban szabadon uszkáló csukák és pontyok bőségét táplálja. A vártól jobbra és balra nem jelentéktelen két helység fekszik egy-egy basilikával. Mindenfelé elláthatlan berkek nem csekély vadállománynyal. Azonfelül Bécs elfoglalása után (1485) a várban függő kerteket, üvegházakat, márvány-medenczés forrásokat csináltatott. A függő tető hűtő és melegítő zárkákkal lett ellátva. Lenn szintén kertek, madárkalitkák, rácsozatok alatt madártenyészdék, odébb kiültetett esalit, festői virág-ágak, utak az oszlopcsarnok körül, indás szőlőlugosok s a bástyán igen alkalmas sétány.»⁵⁾

Az astrolognak T alakja a déli vároldalnak meghosszabbított két végén vagy fülén ma is felismerhető. A kettős várfal csak úgy érthető, hogy a bástya körüli töltés lecsuszás ellen belül szintén fallal lett befoglalva, miáltal nagyon alkalmassá vált sétálásra. A márványmedenczék eltűntek, kút azonban van a várban, melynek számára Strobl Hollós Mátyás remek szobrát faragta, mely azonban Pápára került. A kút állítólag percenként hét hektoliter vizet ad, a mi szintoly tűneményszerű, mint a várnak multja.

Bonfin leírása után Tata nem mint a középkornak, hanem mint az «Ezer egy éjnek» tündérvára rémlik előttünk. Habár melegséggel írt, talán még sem hajtott túl a valóságon, mert a XVI. század közepén Oláh Miklós érsek említi «Mátyásnak építészétéről híres kir. várkastélyát Tatában.»⁶⁾ Forgach Ferencz bibornok pedig azt írja Tatáról «hogy a vár, minden kellemmel és fénynyel bőven ellátva, régi királyaink kedvenz otthona volt, míg Buda állt.»⁷⁾ II. Ulászló sokkal jobban érezte magát Tatában, mint Visegrádon, mert Marino Sanuto 1510 máj. 25-én feljegyezte naplójában, miszerint a király megparancsolta kincstartójának, hogy nyolcz magyart élelemmel s egyébbel Budáról Tatába küldjön, hová ő felsége utazni szándékozik, mert kellemesebb ott lakni, mint Visegrádon.»⁸⁾

Zsigmond király alatt a tatai várak politikai jelentőségében tetőpontját érte, mert a kelet és

¹⁾ Hazai okmt. I. 312.

²⁾ Esterh. levélt. Tatán. Dnii. Fasc. 31. Nr. 317. v. ö. Thekevár.

³⁾ Fejér, CD. X. 6. l. 730.

⁴⁾ Epitome Rer. Hung. 1579. l. 44.

⁵⁾ Decad. IV. 7. l. 633. v. ö. I. 1. l. 25.

⁶⁾ Append. Bonfin. — Samb. kiad.

⁷⁾ Rerum Hung. s. t. Comm. (Horányi) VIII. 204.

⁸⁾ Marini San. Leonardi. Ord. Sapientis. De Successu Rerum Italiae et Totius mundi libri LVI. quasi ephemera opuscula.

nyugat uralkodói itt találkoztak, itt szövetkeztek, itt osztották fel maguk között a világ uralmát. Mátyás király alatt a várak fényét bámulta a világ, mint egykor Saba királynéja Salamon dicsőségét. Ettől fogva a vár jelentősége hanyatlani kezdett, míg végre felpörkölvé, feldulva csak mint erősség szerepelt még egy ideig. A várnak királyi fénye mellett árnyat is vet a monda e várra. Itt történt volna, hogy 1520-ban a török császári követséget, Behram csaszt és kíséretét a tóba fullasztották volna. Régebbi történetírók azt állítják, hogy titkon víz alá merítették volna, miután orrukat, füleiket csonkították. Szalay László bebizonyítja, hogy az egész csak mese.¹⁾

A török háborúval a tатаi vár mint a Győr, Fejérvár, Komárom, Esztergom és Buda közti hadmozdulatok akadályá, melyen a harcok hullámai innen is, túlra is átsaptak, végveszedelembek került. Ámbár a vár az akkori hadi technikának megfelelőleg, jól volt megerősítve, de elhelyezésében gyenge oldala is volt. Mivelhogy lapályban feküdt, a közeli vörös márványhegyen felállított nagy ütegek lövéseitől sokat szenvedett.²⁾ Éppen ezért tartotta Ortelius a hegyen fekvő gesztesi várat erősebbnek, mint az árokkal, bástyával védett tатаi várat.

1526-ban a törökök bántatlanul hagyták a tатаi várat, de 1543-ban porrá égették, összerombolták és azután odahagyták. Hogy ekkor a vár erősen meg lett rongálva, abból következtethető, hogy I. Ferdinánd szintén magára akarta azt hagyni és csak a hadi bizottság jelentésére várt még, hogy a rongálások megvizsgálása után a várnak sorsa fölött döntsön.³⁾ A jelentés kedvező lehetett, mert az erősséget fentartották. Miután Salm Miklós 1566-ban a tатаi várat ostrommal bevette, Miksa királytól azt a parancsot kapta, hogy a Dunához Komárom alá visszavonuljon. A király ugyanis attól tartott, hogy a várnak helyreállítása, megerősítése, az őrségnek ellátása, élelmezése sok bajjal, veszedelemmel járhatna.⁴⁾

Egyik forrásunk XVI. század végéről így szól a vár állapotáról: «Az erősség mostanság meglehetősen mély árokkal, földtöltéssel és fával van biztosítva, de nem annyira, hogy hosszabb ostromot kibírjon.»⁵⁾ Többet bizik a tатаi vár erősségében franczia forrásunk, mely szerint: Tata felső-magyarországi város a Duna és Vértes hegység közt fekvő erősség, melyet erős fal védelmez, mély árok övez, hatalmas oldalatoronnyal bíró erős vár oltalmaz.»⁶⁾ A XVII. század elején írta Istvánfi: «Azt a kastélyt, melyet, némelyek állítása szerint, egykor Theodatnak hitak, Pannonia régebbi királyai építették, fürdőekkel, függő kertekkel s egyéb gyönyörűségekkel a legnagyobb pazarsággal berendezve, iszonyú nagy tónak partjára állították, melynek töltése faragott kövekből épült. Szép látvány volt, de a háborúk már annyira megrongálták, hogy mind ennek még a nyoma is elveszett.»⁷⁾ Krechwitznél 1686-ról olvassuk: «Totis vagy Tata ezelőtt csinos város volt, melyet régente «ad Statuas»-nak hitak, de most dűledező falakból és régi romokból felállított ósdi kastély.»⁸⁾ Egy olasz forrás némileg tájékoztatni akarván a várnak akkori berendezéséről így szól: «Jelenleg a várat kelet- s délről a tó védi, nyugatról, a domb irányában nagy torony (maschio) áll oldalast, melytől kezdve hosszukás udvar nyúlik a várnak másik oldaláig, hol négyszögű nagy redouttal végződik, mely alacsonyabb, háromszögű redouttal folytatódik. A várudvar közepén áll a kastély magas falakkal s magas, ormozatos oldaltornyokkal. A tónak minden vize erre folyik keresztül.»⁹⁾

Az utolsó leírás a Hufnagel-féle tатаi várképre teljesen ráillik, csak hogy a kép, bár a vár külső foglalatára nézve helyes, nem egyezik a tényleges helyi viszonyokkal, a mi arra figyelmeztet, hogy sem a

¹⁾ Tört. Tár. 1878. I. 119. Eliah Kapszali krónikája 151. fej. Istvánfi VII. 58. Szalay, Magyarország. tör. III. 519. jegy. 241.

²⁾ Mart. Zeller, Beschreib. des Königreichs Ungarn. Ulm 1664, I. 281.

³⁾ Villányi, Győr vár és város története, helyrajza, erődítése a XVI. és XVII. században.

⁴⁾ Mart. Fumez, Histoire Generale des Troubles de Hongrie. I. libr. IX. 272.

⁵⁾ Braun & Hogenburg, Civitates orbis terrarum. Fol. 34.

⁶⁾ Mart. Fumez, i. h. II. livr. VI. 671.

⁷⁾ Histor. libr. XV. 165.

⁸⁾ Totius Regni Hung. sup. et inf. acc. Descriptio. 141.

⁹⁾ Simpl. Bizzeri, Notizia particolare dello Stato pass. e præs. de' Regni d'Ungheria. 188.

várképekben, sem a róluk készült leírásokban nem lehet feltétlenül bizni. A látszatra csakugyan nyugoton fekvő torony (Zwinger) valójában az északi oldalon a kapuval szemben állott s ettől kezdve a a bástya és várkastély között a képen keskeny udvar huzódik, a nyugati oldal felé, hol a négyszögű redoute köröndös oldalvédbe végződik. Azonban a várkastélynak fenmaradt szárnya nem az északi, hanem ellenkezőleg a várudvar déli oldalán áll, minélfogva közte s az északi oldal között nagy térség maradt.

1608-tól 1662-ig majd minden országgyűlés foglalkozott az ország védelmi állapotának rendezésével, a véderőemelésével. Így 1608-, 1609-, 1613-, 1622-, 1625-ben, de különösen 1630-, 1634-, 1638-, 1647-, 1649-, 1655-, 1659- és 1662-ben a végvárak felállítása, véghelyek fentartása, megerősítése, megszállásáról s az erre fordítandó közmunkákról sok törvény hozott, melyek eleinte Vitánra is, később azonban már csak Tatára és Gesztesre terjedtek. Ezek a többi magyar végvárakkal, ú. m. Győr, Csesznek, Andrásvár, Tarisnyavár, Világosvár, Bodonhely, Mérges és Rába-Patona a győri hadparancsnokság alá tartoztak s összesen 1000 gyalogos és 800 lovas őrségük volt,¹⁾ vagyis egy-egy várra átlagos számban 70—90 gyalogos, 57—72 lovas esett. Ez a szám a központi vár (pivot) és fiókjai között nagyobb vagy kisebb részre felosztódott. Így Tatából rendszeren egy szakasz, 10—12 ember vonult ki Gesztesre őrségül.

Ilyen országgyűlési határozat folytán a tatai és gesztesi várakat is helyre kellett állítani a közmunkák felhasználásával, Balogh István tatai kapitány 1624-ben erről számolt be a komáromi megyegyűlésen,²⁾ mit a gyűlés jegyzőkönyve megemlíti, de a számadás nincs meg. Csakugyan komolyan hozzáfoghattak a védelem gondosabb, erősebb szervezéséhez, mert 1638-ban törvény értelmében országos bizottság lett kiküldve, hogy a végvárak állapotát megvizsgálja, fentartásuk költségeit megállapítsa s ezt a király elé terjeszsze.³⁾

Hogy a tatai vár elhanyagolt, rossz állapotban volt, azt a kir. adománylevelekből olvassuk. Midőn III. Ferdinánd 1649-ben a várat Csáky Lászlónak adta, felemlíti levelében, hogy «Tata nagyon rongált és pusztultnak néz ki», s hogy a zálogbirtokosok ne vonakodjanak a helyreállításáról, kir. szavát adja, hogy a kir. építőmester által (Järgen?) megállapított helyreállítási és fentartási költségek a zálogösszeg visszafizetésekor ezzel együtt megtérítettetni fognak.⁴⁾

Kara Mustafa 1683-ban Esztergom előtt újra összegyűjtötte megvert hadát. Hogy elvesztett ágyúit valahogy pótolja, Tatába, Pápára, Veszprémbe csapatokat menesztett, hogy az ottani ágyúkat elhozzák s az elhagyott várakat levegőbe röptessék, Pápa és Veszprém a pusztulástól megmenekült, mert az ostromlók még jókor megtudván a tervet, megrohanták az őrséget és felkoncizolták.⁵⁾ Tatából a törökökkel egyesült Tökölyi csapat elszállította az összes fegyvereket, ágyúkat, municziót s azután a várat levegőbe szóratta.⁶⁾

Hogy milyen siralmas állapotban maradt ekkor a vár, azt az 1695-ben felvett magyar panaszjegyzőkönyvből tudjuk, mely így szól: «Tata nevű pusztá vára, melynek csak pusztá kőfalai főt vannak s azok is dülő félben vannak. A várnak peniglen némely piaczon, kicsin, apró náddal fedett házikói, melyeknek némelyrészt benlakozók inscriptionaliter, némelyek peniglen örökönként bírnak. Item délfelé egy tractus ép, melynek felső részén kis palota, egy konyhája, két kis pítvara, kiknek iskolamester kis házikója advicináltatik. Ugyanezen tractus alatt egy kis parochialis kápolna, ahhoz parochialis egy kis szöglet-házikó mindjárt az balkézre, a mint a vár kapuján bemenetik. A hidak előtt alkalmazott, már romlott palánkok (hol a kofás asszonyok kenyeret szoktak árulni), onnét menvén, az várba hidon által mely hasonlóképen a restauratiót kívánná, lévén azon kis felvonója és nagy lánczos vas (eiusdem

¹⁾ Tudomány. Gyűjtemény 1839. I. 59. Gyurkovits, Magyarország. végvárak állapota a XVII. sz. — Akadémiai Értesítő 1862. I. 26.

²⁾ Komárommegyei levélt. Protokoll I. 315.

³⁾ Tudom. Gyűjtem. i. h.

⁴⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii. fasc. 2. Nr. 5.

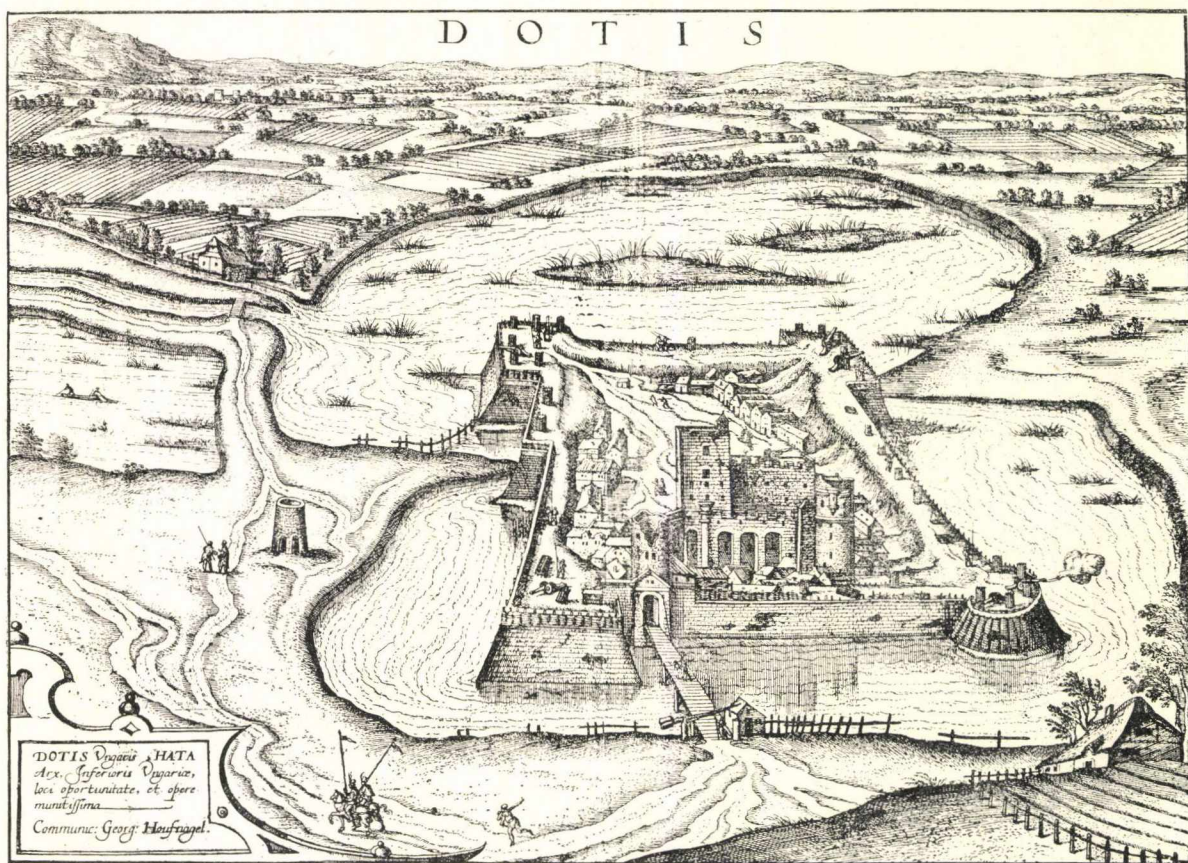
⁵⁾ Tudom. Gyűjt. 1834. VI. 63.

⁶⁾ Simpl. Bizzeri, i. h.

farinæ) kapu. Lévének ennek a várnak pinczéi, kiben nem hogy bort tartani, hanem még bemenni is ob ruina minantem rettenetes, irtozó.»¹⁾ Másutt a tisztartók gondatlanságát okozza, hogy miatta pusztultak el a pinczék. Ha elől és oldalast alátámogattatták s az ajtókat kijavíttatták volna, nem 500, hanem 3000 akót is el lehetett volna még az egyikben helyezni. Így a víz behatol rajtok s bedőléssel fenyegetnek. A kapu előtti torony ekkor már nem állt, azért nem is említi.

Ebből a közvetlenség melegével írt közlésből azt is tudjuk, hogy a várban látogatott korcsma volt, melynek korcsmárosnéi jó borral, szép szóval hálás üzletet csináltak, mert átlag majdnem naponként két akó bort mértek ki.

A várban, ha történt is közben javítás, az elégséges, az állapotot teljesen felölelő alig lehetett, mert midőn Esterházy József 1728-ban a várat átvette, azonnal annak helyreállításához fogott. Ekkor

Tata vára, Braun-Hoggenberg-féle kiadás. 1572.

történt, hogy mikor a következő év nov. 12-én Tatába jött és a várba hajtatott, alig hogy itt kocsijáról leszállt, a vár fala, melyen kőművesek dolgoztak, nagy robajjal ledőlt s a gróf kocsiját pozdorjává törte. A gróf, hálából csodás megmeneküléseért, fogadalmat tett, hogy e nap emlékére, sz. Miklós püspök tiszteletére, a várban kápolnát emeltet. A kápolna nem épült fel, de a fogadalom teljesítve lett, a meny nyiben a gróf végrendeletéhez képest örökösei kötelesek voltak, a kápolnára szánt összeget a városi nagy templom építésére fordítani.²⁾

A hármassívezetű széles várhidat már az Esterházyak építtették az északi oldal közepére. A régi kapunyílás be lett falazva. Alaprajzunkon vastagabb vonal jelzi.

¹⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii fasc. XXXIV. 380., 382.

²⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii fasc. XXX. 8. pont. 10.

A tatai várnak kiterjedt tartozékai-, népes falvaiból szintén elégséges jövedelme volt, hogy önerejéből fenállhasson. Egyes várnagyjai a kor szellemének hódolva, a török háború és a hitújítás zavara alatt elpusztult katapáni és tatai kolostorok birtokainak foglalásával szaporították a jövedelmet,¹⁾ melyet a háború fokozódó költségei igénybe vettek. Később a megszűnt Vitánvár tartozékai is ide kebelezettek. 1440-től, mikor Erzsébet királyné a tatai várat más várakkal együtt Rozgonyi Jánosnak 9000 frtéért zálogba adta,²⁾ 1695-ig, mikor a tatai várbirtokokat 90,000 frt erejéig újból ifj. Csáky László kapja,³⁾ Tatához következő birtokok tartoztak: Ó-Tata, Wj-Tata, Zent-Ivánhegy városok (oppida), Abostyán, Alsó-Galla. Azzonfeulde, Bay, Barkhalom, Bánhyda, Bercsely (Bethil), Boglár, Felső-Galla, Füzítő, Gerebec, Gyermely, Héreg, Kapa, Kovácsy, Naztan (Naszály), Sanych (Stanyeh), Szaláncha, Zent-Bertalan, Zent-Gewrgh, Zent-Királ, Zent-Margit, Zent-Miklós-Feulde, Zewles, Zumfeld (=Zumold=Somola=Szomod), Taryan, Tolna, Vörösvár, ezenfelül több falu Győr, Esztergom és Torontál megyében.⁴⁾

A tatai várnak várnagyjai, kapitányai, gondnokai, zálogbirtokosai és örökös urai voltak:

1437. Keweeskáli Péter,	1566. Thüning Gáspár,
1451. Kerekes Pál,	1593. Vayda Kristóf,
1490. Chichéri Orosz Mihály,	1594. Paxy György,
1491. Borsway Péter,	1597. Petz Bertalan,
1500. Korlátkewy Oswald,	1614. Csaby Mihály,
1510. Korlátkewy Péter,	1624. Nebojszai Balogh István,
1514. Radai Barabás, alvárnagy,	1632-től zálogbirtokos kapitányok:
« Byallai Oswald Sándor, provisor,	1632. Balogh István,
1526. Endrédi Somogyi Ferencz,	1640. Lozsy Péter,
« Cseszneky György, alvárnagy,	1642. Vasonkewi Zichy István,
1526. Ráskay Gáspár, szapolyai párti kapitány.	1646—1697. Keresszegi Chaky László,
1527. Hauser Lenárd,	« Cháky Péter,
1529—1537. Baronyay Mátyás,	« ifj. Cháky László,
1529. Pohár Kristof, alkapitány,	1683. Szatmáry Imre kapitány,
1539. Chuthi Dömötör (provisor),	1695. Sokoray János kapitány,
1543. Tasso Hannibal,	1697. Krapf József birtokos,
1547. Nagy László,	1728. Esterházy József örökös ura. A török ura-
1550. Petrini György,	lom alatt:
1550. Horváth Gergely,	1558. Sadi Mustafa dizdar,
1551. Garai János,	1566. Kurd kapitány,
1553. Byallai Máté.	1594. Sangian kapitány,
1556. Eszéki Nagy János,	1596. Medin Beg.

Mátyás király 1617 decz. 23-ára Pozsonyba országgyűlést hirdetett, melyen az ország rendei máj. 17-én felterjesztett sérelmeik között követelték, hogy a várkapitányok, várnagyok az országban a nádornak rendeltessenek alá s hogy Tatában ne legyenek idegen várnagyok.⁵⁾ Ez időtől fogva Krapf birtokoson kívül nem is találunk idegent a tatai kapitányok között.

Tata várának birásáért nemcsak sok vér, hanem sok ténta is folyt. Mikor Salm Miklós 1566-ban Tatát bevette, oda kellett hagynia a várat a király parancsára, látszatra azért, mivel tarthatlan volt, de

¹⁾ Elench. litrarum Dnii Tata I. 1—3.

²⁾ Orsz. levélt. fasc. 594. Nr. 17. fasc. 576. Nr. 29., 30. Wenzel, Tata Fénykora, 44. jegyz. 2.

³⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii fasc. II. 5., 6., 8., 9.

⁴⁾ Orsz. levélt. fasc. 570. Nr. 7. fasc. 917. Nr. 17. Komárommegyei levélt. Protokoll I. 393.

⁵⁾ Szalay, Magyarország tört. IV.

politikából talán azért is, mivel Miksa király békekötés végett a szultánnal tárgyal, ki csak úgy volt hajlandó a békére, ha Tata és Veszprém várai leromboltatnak.¹⁾ Arszlán basa e várak elvesztése miatt megfojtatott, a béke 1568 febr. 17-én megkötött, miután a szultán követeléseitől elállott. Tata a Vértes hegység magyar-török határán a királyé maradt. Különben a török hódítás óta e végvárnak birtoklása a hadi szerencse forgó viszontagsága szerint nagyon változatos volt. Birták:

a király 1527—1529, Szapolyai	1526—1527.
„ — — — — — „	1529—1640.
„ 1541—1543. török	1543 futólag.
„ 1544—1558. „	1558—1566.
„ 1566—1594. „	1594—1596.
„ 1597 félev „	1597 félev
„ 1598—1605. „	—1598.
„ 1606—1683. Bocskay	1605—1606.
	Betlen 1626.
	Tökölyi-török 1683.
	Rákóczy 1705—1706.

A megszállás idején az őrség ereje következőleg alakult:

1543-ban — — — — —	600 német és olasz katona ²⁾
1554—1555. — — — — —	60 lovas, 96 gyalogos, 4 ágyu ³⁾
1558 okt. 13—1559 okt. 1.	478 török;

és ugyan:

- 147 mustafiz (gyalog), Sadi Mustafa dizdar, Nefer Mustafa khija (alparancsn.) alatt,
- 12 topschi (tüzér), Ali Hamzsa, sertopschi (tüzérpar.) alatt,
- 2 haddad (kovács).
- 98 azab (nőtlen katona), többnyire szerbek és bosnyákok, Csakir Mustafa aga és Abdullah Hassan reis (hadnagy.) alatt,
- 20 martalócz (ráczok.)
- 198 ulufedschi huszár, Murad aga és Jussuf Mohamed aga alatt,
- Közülök 21 ember Nógrád megszállására ment.⁴⁾
- 1565 júl. 28—1566 jun. 20, 383 török, 14 vagy 24 ágyúval.⁵⁾
- 1566. Thüiring Gáspár alatt 50 német katona.⁶⁾
- 1577. 70 huszár, 100 hajdu, 50 német puskás.⁷⁾
- 1594. 170 magyar és 150 német katona vagy más forrás szerint: Paxy alatt 60 ló, 100 gyalogos és 50 német.⁸⁾
- 1597. Petz alatt 400 ember, 300 magyar, 25 huszár.⁹⁾
- 1597. Vajda alatt 600 ember, 30 kisebb-nagyobb ágyu. Csak 250 vagy 150 tudott menekülni.¹⁰⁾

¹⁾ Horváth M., Magyarorsz. tört. IV. 330.

²⁾ Fessler, Geschichte der Ungarn IV. 624.

³⁾ Villányi, i. h. 94.

⁴⁾ Dr. Velics Ant., Magyarorsz. török kincstári defterek. II. 228. Cs. és kir. hadi levélt. 633.

⁵⁾ U. o. II. 347.

⁶⁾ Istvánfi, Hist. libr. XXII. 287. Betlen. hist. libr. X. 345.

⁷⁾ Gömöry, Mittheilungen aus dem Kriegsarchiv. 1855.

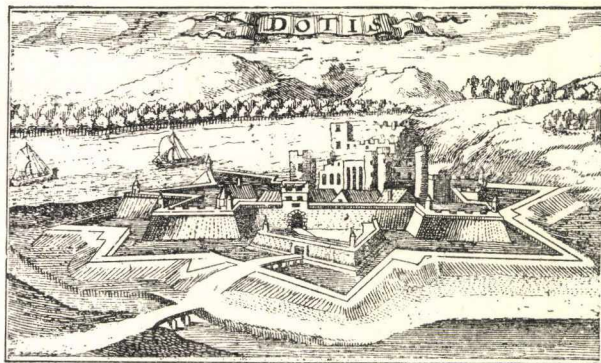
⁸⁾ Horváth M., i. h. IV. 419. Magy. tört. eml. II. Irók, gr. Nádasdy Istv. nádor feljegyzése VII. 13.

⁹⁾ Kreckwitz, i. h. 145.

¹⁰⁾ U. o. 147. Istvánfi. XXX. 437. Ortelius 226., Theatr. exh. ill. Principesque Germaniæ civitates, Amstelo-dam 1657. II. 140.

1597. 100 török, 2 várágyu, 4 dupla, 10 egyszerű falkonet, 12 scharffetunlein, 7 főpuska és egy sajka volt a zsákmány.¹⁾
1598. 40 hajdu, 25 német katona.²⁾
1626. Betlen Gábornak 200 lovas, 200 puskás katonája.³⁾
1629. 100 lovas, 150 puskás.⁴⁾
1662. Két kompánia Pioezredbeli.⁵⁾
1683. Tökölyi-pártiak és törökök.⁶⁾
- 1712-ben A vár már védképes, vagy legalább hadicélra felhasználható állapotban volt, mert ez év aug. 12-én bizonyítványt állítottak ki a tatái várban tartott bombárdokról.⁷⁾

A tatái várnagyok közül Somogyi Ferencz birtokát veszté, mivel a várat árulással Ráskay kezére játszá,⁸⁾ Hannibal Tasso⁹⁾ és Eszéki Nagy János¹⁰⁾ pedig fejüket veszték, mivel a várat vétkesen elvesztették, a vitéz Horváth György (Gergely?) párbajban Csakir Ziamet tatái bajrakdár (zászlótartó) kardja alatt hullott el.¹¹⁾ E vár elvesztése miatt fujtatott meg, mint láttuk, Araszlán basa is.

Tata vára különböző kiadásban.

A tatái vár képe különféle alakban latin, német, olasz, francia, spanyol hungarikák számtalan kiadványaiban látható. Harmincznál több kiadásban láttuk. Érmeken is meg van örökítve a vár képe «Tottis recepta» felirattal Pálffy Miklós 1598-ki győzelmének emlékére.¹²⁾ De Mátyás király tatái várának képét nem találjuk sehol.

Tata nevére vonatkozólag Bonfin azt állítja, hogy sz. István olaszosan «tatá»-nak hita Theodátot, mert keresztapja, pater spiritualisa volt, minek folytán a Theodat által alapított tatái apátság és város is Tatának hivatott.¹³⁾

¹⁾ Kreekwitz, i. h. 150.

²⁾ U. o. i. h.

³⁾ Török-magyar okmt. I. 476.

⁴⁾ Salamon Fer. Kisebb tört. munkái 322.

⁵⁾ M. tört. tár, XVII. 240.

⁶⁾ Török-magyar okmt. VI. 347.

⁷⁾ Esterházy levélt. Tata Dnii, fasc. 39. Nr. 864.

⁸⁾ Fessler, i. h. VI. 329. Majláth, Gesch. der Magyaren III. 35., 37., 50.

⁹⁾ Fessler, i. h. VI. 624.

¹⁰⁾ Istvánfi, XX. 236. v. ö. Forgach libr. VIII. 204. Nagy Jánosról mondja, hogy Komáromban kivégezték.

¹¹⁾ Dr. Velics, i. h. I. 358.

¹²⁾ Weszerle József. hátrahagyott érmészeti táblái, XXVII tábl. 6. sz.

¹³⁾ Decad. II. libr. 1. l. 169.

Igaz, hogy Theodátot általánosan sz. István keresztapjának tartják, való, hogy ezt a keresztap-ságot már Bonfin előtt is sokkal régebben, 1263-ban kelt okmány szerint «vulgariter» «tatá»-nak értelmezték,¹⁾ azért ennek ellenére mégis Istvánfinak van igaza, ki azt írja, hogy «sokan azt tartják, hogy e várost régenté Theodatnak hívták.»²⁾

A magyar, sőt a latin nyelv is, az apa gyökszót keleti nyelvből, az aramäi ob, ab törzsből köleső-nözte, ebből lett abba=pater,³⁾ abbas, abbatia, aba, apa, apát, Abafi, Abda, Apahyd stb. Sz. István sógorát is Abának (Obo) hiták, tehát az «aba» szó akkor használatban volt s nem szorultak az ola-szos «tatá»-ra.

E felett vitatkozni lehet, de tény az, hogy a németek Tatát mindig Thodas, Thotas, Todas, Todes, Totes, Totis, Dotisnak hívták, s ez a helynév nagy változatossága mellett állandóan megtartotta az «s» végbetűt mint kétségtelen nyomát a Theodát, Thodát névnek, melyből a német Todas úgy lett, mint sabbatból, bereschitből sabesz, bereschisz. A magyar a «t» végbetűt egyszerűen elhagyta s lett Thodatból Thota, ma Tata.

X. Neszmély vára vagy Korokow.

Neszmélynél, a németeknek Langendorfja közvetlen közelében, homokhegynék lejtőjén, várrom áll őrt a dunamenti hadak útja mellett. A kertek aljától délre fél óra alatt fel lehet érni a legelő-s várhegyre, hol a Dunán és a partján nyüzsgő élet fel s alá messze feltárul. Ennek kikémlésére és szem-mel tartására épült ide a vár homoktalajra, melyet a szél elvihetett, az eső alámoshatott s az ellenség is könnyen aláaknázhathatott. Ezt érezték, azért szélesnél szélesebb mélységes árkot kerítettek a hegy-oldalba, hogy az ellenséget a legalább 20 méter mély árok 40—50 méter tisztas távolban tartsa.

Nem lehetetlen, de mégis nagyon feltűnő volna, hogy a természet mint valami vályogvető, maga karikázzon ki a környületével különben egyenletes hegylejtőre olyan ezukorsüveget, melyre éppen egy várat lehet rakni. A várárok szélesbítésén a természet is segédkezett, mert ha a meredek homokoldalak lazaságuk folytán lecsúztak, hogy az árok meg ne teljék, ki kellett hordani a földet. Így széles lett, mély maradt az árok a természet és emberi erő közreműködésével.

Minthogy földesuzamlás volt az árok mindkét partján, azért a dombtető felülete is fogyott, szű-kült, a mit vagy számításba vettek s akkor bástyát nem terveztek, a mi a régi szokással össze nem fér, vagy ha e körülménnyel nem számoltak s bástyát építettek, akkor az alácsúszott, honnan pinczéknek, szőlőkerítésnek és egyéb építésre könnyű szerivel eltakarították. A bástyák tűntek el legelőbb és leg-könnyebben a váraknál. Ha nem is döntögették volna le készakarva, a lejtők szélén az eső is elvégezte ezt a rombolást, főleg homokos talajon.

Neszmélyen tehát van várárok, de bástya nincs, nyoma sincs.

A várból keveset hagytak a takarékos kezek, annyit mégis, hogy abból kiépíthetjük a várat. Hogy itt több állt, mutatják a fenmaradt épületnek falai s a talaj szakadozása, bontása, melyből a hiányzó részek anyaga eltűnt.

Áll 5 méterre a földbe mélyesztve egy négyszögű torony, mely, mint a váraknál rendesen, alul bolthajtásos pinczehelyiség, az emeleten mennyezetes. A bolthajtás le van bontva, a földszintből már alig 3 méter magaslik még ki a földből. Ablak vagy más nyílás nem látható, különben faragatlan mészkőből úgy épült, mint a többi Vértes vár.

A torony csak fele egy nagyobb, erre mutat nyugati oldalán a falnak töredezettsége, a bolthaj-tásnak, ívezetének (Schildwand) némileg felismerhető nyoma s az elhordott fél toronynak helyén támadt

¹⁾ Fejér, CD. IV. 3. l. 103.

²⁾ Histor. XV. 165.

³⁾ Márk. XIV. 36; Rom. VIII. 15. Galat. IV. 6.

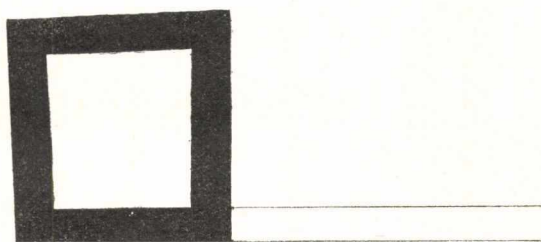
ür. Különben ezen oldalon a talajszakadás már jól közel nyaldos, éppen mivel az alapzatok kiszédésével meg lett bolygatva a homokos talaj.

A toronynak egyik szélességi fala 10 méterre folytatódik, minek ezélja nem lehet más, mint hogy összekösse ezt a tornyot egy másikkal, miként ezt Vitán és Gesztes várak hasonló hosszúságu összekötő falai mutatják.

Miután a toronyrom, a várnak keleti sarkán, a déli oldalnak fele, ha nyugatról még egy akkora részt hozzátoldunk s ennek szélességi falát a fenmaradt összekötő fallal párhuzamosan megnyújtjuk s az egyenközénny egy hasonló nagyságú toronynyal bezárjuk, akkor megszerkesztettük valószínű alakját az egykori nesz mélyi várnak, mely homlokával nyugatnak nézett.

Minthogy ezt a várat csak az nem vette be, a ki nem akarta, korán feladhatták, nyoma veszett, hogy nem sokára a föld színéről is eltűnjék és csak a karikás süveg maradjon meg tanúnak.

A romot felmértük, méretünk pontos, de történeti kutatásunk nem terjedt ki reá eddig. Mindössze

A nesz mélyi várrom alaprajza.

csak annyit találtunk Knauznál, hogy Komárom megyében régi időben e tájon Korokou nevű (kroko = lépés) vár feküdt,¹⁾ melynek tartozéka volt Tardos «villa Turdos penes Thata». Lehet, hogy ez a Korokou éppen a nesz mélyi vár volt, melyet a török hódoltság idején leshelynek még használhattak.

«A nesz mélyi várhegyen levő romok vagy a Héderváryak vagy a Kanizsayak vára volt, mert a helység pecsétjén levő szárnyas saslab ezeknek és a Kanizsayaknak címerében fordul elő, kik szintén birtokosak nálunk a XV. században», így véli Gyulai Rudolf.²⁾ Minthogy Nesz mély a dunamenti ország utat mintegy eltorlaszolja s mint régi vámhely valóban el is zárta, a falu neve a tót 'neszmi' = nem szabad, kifejezésének látszik.

XI. Szent Györgyvár.

Szent Györgyvár Oroszlánkő és Gerencsér várak közt, mint az általuk képezett háromszögnek egyik pontja, tőlük délre fekszik. Sz. Györgyvár név alatt a csákvári uradalom egyik erdőkerületét értjük ma a hasonló nevű erdészlakkal. A romoknak nyomain azonban nem ott, hanem tőle félóránnyira északra vannak egy símára gyúrt fensík északi csúcsán, mely itt két völgy között hirtelen megszakad.

A fekvés Vitán, Gesztes és Oroszlánkő várak fekvéséhez hasonlít ugyan, de a fensík nem mutat várszerű berendezésre, hanem inkább kastélyszerű lakásra. A feltűnően egyenletes síkon minden emelkedés, minden akadály nélkül lehetett az épülethez térni, sehol árok vagy bástyának nyoma nincs. Az épületnél csak annyiban egyenetlen a talaj, a mennyiben a faragatlan mészkőalapzatokat kiszedték.

A fensík csúcsának legszélén épületsaroknak nyoma mutatkozik, melyet, ha az alapzatok árkáinak segítségével kiegészítünk, körülbelül 18 méter hosszú, 8 méter széles alaprajzot kapunk, mely homlokával északra állt. Az épület lakosztályait némileg jelzik az alapzatok földhányásai. Ezen épület a

¹⁾ Monum. eccl. Strig. I. 216.

²⁾ Török világ Komárom megyében. 70.

várak vonalában, ezekhez hasonló fekvéssel, védettebb volt, mint akár a baji vagy csákányegyházi torony, azért a védelmi láncnak egyik szeme lehetett. Csak az különös a dologban, hogy állítólag ebben az épületben szedték fel azokat a kőkoporsókat, melyek Környére kerültek. A gödrök, hol kiszedték, láthatók, tanúnak a gödrök mellett törött szemfödőnek fél lapja fekszik.

E szerint rómaiak laktak, temetkeztek ott, hol ezen épület állt. Vajjon római fundamentumon vagy újabban épült-e, nem kutattuk, az alapzatot sem mértük, mert erről csak az alapzat kitakarása által lehet bizonyosságot szerezni. Azok a rómaiak, a kik a fensikon laktak, azt egyengették, kultiválták a gyönyörű kilátás mellett, mely innen nyilott. Azok pedig, a kik a rómaiak helyére települtek, a körüli völgyeket rekesztették, tavakat csináltak, talán malmokat is állítottak oda, tehát nem a védelmi, hanem inkább a gazdasági szempontnak tanúi a fenmaradt töltések.

Szentgyörgyvár Nádasdy Ferencz jószágaihoz tartozott, melyet a várúrnak 1671-ben történt lefejeztetése után a királyi kincstár a többi jószágok közt jövedelmileg 600 frtra becsült,¹⁾ csak hogy Szentgyörgyvár alatt alighanem Vitán vára tartozékainak egy részét beleértette, mert a komárom-megyei gyűlésnek 1666 jun. 7-ről keltezett jegyzőkönyve «Szentgyörgyvár alias Vitán várához tartozó pusztákat» sorolja fel.²⁾ Úgylátszik Sz.-György ez időben lett Sz.-Györgyvár, talán Csókakő helyett, melyet a törökök megszállva tartottak. Még 1462-ben Zenthguorgh,³⁾ már 1663-ban Szt.-Györgyvára.⁴⁾

XII. Thekevár.

Theke várát sokan említik, de senki sem találja meg, sem Kocs határában, hol Fényes⁵⁾ és utána mások⁶⁾ állítása szerint feküdt volna, sem régi okmányokban, melyek Thekéről szólnak.

Van a komárommegyei Kocsfalu határában Theke hegyének nevezett halom a Badacsony nevezetű szőlők mellett. Ezen a halmon feküdt az állítólagos vár. A halom 1863-ban, a megejtett tagosítás után, Tóth György odavaló gazdának jutott, a ki 15—20 méter hosszú keresztmetszetet vágott a halomba, de bizony ott sem kincset, de még épületnek, kőnek nyomát sem lelte. Kocs mint gesztesi vártartozék Gerencsér és Oroszlánkövel együtt többször említettik, de Theke soha, s a hol említettik, várról nincs szó. Thekét említi 1437-ben egy határjárás okmány, melyet Rozgonyi György Komárom, Pozsony és Nyitra főispánja állított ki, miután Thagios, más néven Mestery, falu határát megjárata és ugyan Keveeskaali Péter tatai várnagy és fogadott fiainak, Zewke Péter és Györgynek, továbbá Thagiosi és Mestery Péter, Alesuthi János és György, valamint Kewmlewi Barnabás folyamodására.⁷⁾

Ezen okmány a Thagios és Mesteryvel határos Theke falu (possessio) határában egy halmot említ, melyet «vulgo Thekeheginek» neveznek. Ezen halmon három határdomb volt, de vár sem akkor, sem azelőtt, sem azután.

Egy Theke pusztá fekszik Sokoró aljában Győr megyében.⁸⁾ Mint «commetanea terræ, villæ Sok» már 1251-ben említettik.⁹⁾

¹⁾ Cs. és kir. titkos levélt. Bécsben. Majláth, Geschichte d. Magyaren. III. 318.

²⁾ Protokoll. I. 639.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 13830. § 4.

⁴⁾ Orsz. levélt. Fasc. 594. No. 3.

⁵⁾ Ausztriai birodalom Statisztikája 274.

⁶⁾ Gyulai Rezső, Török világ Komárom megyében 58.

⁷⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii. Fasc. 31. Nr. 317.

⁸⁾ Fehér Ipoly, Győr megye s város egyetemes leírása 487.

⁹⁾ Fejér, CD. IV. 2. l. 87.

XIII.—XIV. Aposthal és Sewczlán vagy Szöszvár és Leányvára.

Apostagh helységet Komárom és Fejér megye határán keresik, s ott nem találván, elpusztultnak vélik,¹⁾ pedig csak a neve változott. E név mint erdei dülő komárommegyei Császárfalu határában fennmaradt.

Három Apostaghot ismerünk, egyik Fejér megye adonyi járásában Dunapentele alatt: Kis-Apostagh alias Baracs. Ennek átellenében Pest megyének solti felső járásában Duna-Vecse alatt: Nagy-Apostagh «cumvado et telonio». A Paxy-család 1753-ban női ágon bírta.²⁾ A harmadik Apostagh majd mint csókakői, majd mint gesztesi vártartozék említetik. Az 1720-ban birtokvesztésre ítélt Esterházy Antalnak gesztesi uradalmának birtokjegyzékében előfordul Apostagh.³⁾ Nádasdy Ferencznek 1663-ból ismeretes csókakői birtokjegyzékében szintén Apostagh áll.⁴⁾ Még a Mátyás király által 1473-ban Török Ambrus és neje Choron Katalinnak adományozott gesztesi várbirtokok között is Apostagh szerepel.⁵⁾ De már a régebbi keletű okiratokban nem Apostagh, hanem Aposthal, több helyütt eme értelmezvény-nyel «aliter, sive Soos» fordul elő.⁶⁾ Már most vagy a három apostagh egyike, valószínűleg az, mely Baracs, Baracska név alá rejtőzködik, volt a Vértes várak tartozéka vagy pedig Apostagh és Aposthal egy és ugyanazt a kuriát jelezi, s akkor azt a Soos név alatt kell keresni.

Soos falut bírta Robert Károly, ki cserébe adta Csák Pálnak Verebért.⁷⁾ Ezen Soos vagy Sous lehet a mai Sósut, mint Károly kanonok véli,⁸⁾ de az Aposthal alias Soos nem lehet a mai Sósut. Soos és Vereb helyiségek ma is ott fekszenek Lovasberény körül egymáshoz közel.

Soosból lett Seos vagy ma Szöszvár az egykori Aposthal vagy Apostagh helyett éppen úgy, mint Vitán várának egyik tartozékából: Sewczlan Seolyan, Sevslan, Zevzlan, Zuzlan lett Szüzlán, talán a mai Leányvár, Orsáp és Sárísáp körül, melyek szintén vártartozékok voltak Esztergom megyében.

Hogy van-e várrom Aposthalon vagy Szöszváron, nem kutattuk, de kuria volt ott éppen úgy, mint Gerencsérváron.

Csep András örökös nélkül elhalálozván, Zsigmond király a koronára visszaszállt többi birtokkal együtt Apostolt is 1394-ben Kanizsay János esztergomi érseknek s vérrokonainak adományozta.⁹⁾ 1448-ban Rozgonyi János, Rénold és Oswald lettek Apostol birtoklásába beiktatva.¹⁰⁾

Mikor 1456-ban Apostol László örökös nélkül elhalt, Kerekes Pál és örökösei kapják Apostol falut.¹¹⁾

1482-ben özv. Rozgonyi Dorottya s ennek csókakői várnagyjai, Feyér Oswald és János s velük együtt Csep Benedek, vitánvári várnagy, panaszt emeltek aposthali Aczél András ellen, mivel Aposthalban az ő kuriájokba tört, onnan 40 marhát elhajtatott s a jobbágyokat megverette.¹²⁾

Lovasberénytől 4 kilométerre van az a dombhát, melyet ma Szöszvárnak neveznek. Falak vagy alapzat nem, csak némi árok és földsánczféle láthatók ott, mint főt. Krécsi K. lovasberényi plébános nekünk írta.

Van ott még egy hely a szőlőhegy ormán, melyet Mihályvárnak neveznek, állítólag Czenky Mihály tulajdonosáról.

¹⁾ Gyulai Rezső, Török világ Komárom megyében. 11.

²⁾ Orsz. levélt. fasc. 566. Nr. 59.

³⁾ Orsz. levélt. fasc. 1180. Nr. 8.

⁴⁾ Orsz. levélt. fasc. 594. Nr. 3.

⁵⁾ Orsz. levélt. DL. 17443. Esterházy levélt. Pápán, Fasc. A. Nr. 2.

⁶⁾ Orsz. levélt. DL. 7492; 7498; 15399; 15400; 15401; 15421.

⁷⁾ Anjouk. okmt. II. 495.

⁸⁾ Fejérvármegyei és városi tört. és régész. Évk. 1893. I. 14 és 26.

⁹⁾ Orsz. levélt. DL. 7995.

¹⁰⁾ Orsz. levélt. DL. 14198.

¹¹⁾ Orsz. levélt. DL. 14617.

¹²⁾ Orsz. levélt. DL. 18589.

XV. Gönyői vár.

Gönyő, györmegyei helység, változatos nevei mellett mint Gunew, Gyno, Geun, Gena,¹⁾ Ghenio, királyi udvarnokok s apátsági jobbágyságok faluja, melyről Istvánfi írja, «hogy egykor gesztési vártartozék, most elhagyatott, mivel már régóta senki sem lakik benne.»²⁾ Gönyön II. András 1225-ben 15 telket (mansiót) adományozott Urias apátnak, a többieket Mihály lovászmesternek adta.³⁾

Gönyön a Héderváryaknak várkastélyuk volt. Héderváry Lőrincz és fia Imre macsói bán, Tamásy Henrikkel, az elhalt János vajda fiával, Ulászló királynak jóváhagyásával, örökbefogadást kötöttek a budai káptalan előtt 1443 január 25-én. Mikor 1450 november 15-én Lőrincz nádorispán örökösei, az özvegy Blagay Margit, Imre bán és testvérei, Miklós és Anglis osztozkodtak, akkor a vár (castrum) fele részben az özvegyé, Miklós és Anglisé, másik felében pedig Imre báne lett.⁴⁾

A várromot nem láttuk, de Gyulai írja, hogy ez az úgynevezett Vasvár római alapfalakon épült.⁵⁾

XVI. Füzegetői erőd.

Marsigli Szőnynyel szemben sok gödröt s jelentékeny épületromokat talált. A helységnek másik oldalán pedig feltűnő nagy erődöt látott, mely két részből állott. A nagyobbik, a folyamtól távolabb eső résznek, trapez alakja volt, melynek leghosszabb oldala 320, a legrövidebb 240 öles volt. Ebbe a részbe három kapu nyílt. A kisebbik rész a Dunáig ért.

Miután a homokkő- s téglából épült bregetői castrumot leírta, utána megjegyzi, hogy valamivel lejjebb a Duna jobb partján, a folyamtól kissé félre, emberek által összehordott dombon hosszúkás alakú kis erőd áll. A szomszédos mocsárban, melyet egy Tata felől folydogáló patak képez, vízvezeték nyomai láthatók s ettől a mocsártól keletre volt töltés, melynek két zsilipje eresztette keresztül a vizet.⁶⁾

Ennek a helyrajzi leírásnak alapján azt tartjuk, hogy a hosszúkás erődnek romjai azok, melyek a nevezett mocsár és a Duna között egyik bozótos halmon Pusztá-Almásnak egyik Füzitőn aluli dűlőjén láthatók. A várárok tényleg meg van, a falak alapzatainak egy része még érintetlen, bár sok ki lett már szedve, minek anyaga ott hever rakáson. Faragatlan, apró kövek, keskenyebb fajú téglák. Felmérni a bozót miatt nem lehet.

Mikor tudjuk, hogy IV. Béla király sokat tartózkodott Füzegethőn, ezt a romot mégis érdemes volna behatóbban vizsgálni.

XVII. Szelimluka.

A ki Budapestről Tatára vonaton kirándul, az a gallai szoroson keresztül törtetve, jókora kanyarodással a bánhidai állomásnál aljához ér a Vértes hegláncznak, melynek kopár, meredek falai óriási sziklavárként fenyegetőznek alá az állomásra. S ez nem üres beszéd, mert a szikla oldalán rejtelmes száj tátong, melyen akár egy ezred katonaság bevonulhat egy legalább 35 méter hosszú, téres, tágas, két kupolás barlangba, hogy ott mint valami laktanyában elhelyezkedjék.

¹⁾ Hazai okmt. VI. 172. Tört. Tár. III. 553.

²⁾ Historiar. libr. XXIII. 300.

³⁾ Fejér, CD. VII. 4. Index. Árpádk. okm. I. 209.

⁴⁾ Magy. Tört. Tár. VII. 16.

⁵⁾ Gyulai R., Török világ Komárom megyében. 58.

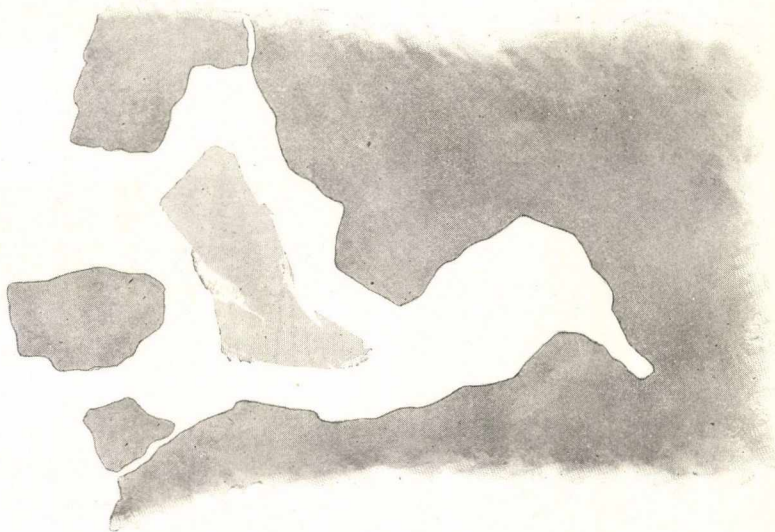
⁶⁾ Description du Danube depuis la Montagne de Kalenberg, Haye. 1744. — II. 3. — Vesd ö. Archæol. Közlemények. 1862. II.

A barlang befelé szűkül, alacsonyodik, míg végre 7 méternyi egészen szűk, csigaszerű tekervénybe végződik. Gyertyával vagy lámpával baj nélkül végig lehet benne bujni. Kifelé a barlang tágul, a boltozat emelkedik, melyen a kőnek elmállási folyamata 5 méter átmérésű körablakot nyitott. Hogy a törmelék alá ne hulljon s talán hogy a boltozaton a teher kisebb legyen, az ablak széleiről elhordták a földet.

A barlang szája előtt a talaj kifelé lejt, a jobb és baloldali széleken pedig emelkedve, kőpadozatokra vezet, melyek emelkedve a barlang nyílását határolják s végre vékonyabb falakként elzárják. A hasadékok elől ugyanannyi ablak, melyeken nem csak a világosság hatol be, de a látogató rajtok ki is léphet, hogy az ablakok előtti erkélyekről a szép panorámát élvezze.

A barlang természetes üreg volt, de sokat bővített rajta a csákány s a feszítő rúd. Ablakokat, padozatokat törtek s a barlang száját szélesebbre nyitották. Az egymás fölé helyezkedő, lejtős rétegekben a munka nem volt nehéz, melyről különben a méter magasra nőtt kőforgácsok s a barlang oldalain látható törések tanuskodnak.

A csigaszerű mélyedést a barlang belsejében szintén úgy kaparták a mésztufba, mert a labirinth-

Szelimlukának alakja.

nek folytatását keresték, melyet a néphit nyitott a föld gyomrába, de a természet meghazudtol. Itt tovább a sziklatömb természetes fekvésében nyílás nem volt.

A barlangban felhalmozódott föld és törmelék keverékében korongon készült sok fekete cserepet lehet találni, melyek mindenesetre régiek s nem véletlenül keveredtek bele, mert köztük emberi s állati csontok is találhatók. Egyik kirándulásom alkalmával női koponyát találtam ott, melyről a budapesti embertani tanszéknek véleménye az, hogy a koponya, kalczinálásáról ítélve, lehet 300 esztendő.

Ez az idő összevág a mondával, mely szerint a vidék lakossága Solimann (Selim) hordáinak közeldtére ide rejtőzködött. Vizük nem lévén, ennek keresése elárulta őket. Fölfödöttetvén, a törökök betömtek s rájuk gyújtották a barlang száját. Valamennyien benfultak. Csontjaik itt porlanak. Tudjuk, hogy a törökök ezt a kegyetlenséget a Kárpátok bányavidékein is gyakorolták.

Sok csontot bugyrozta már el Szelimlukából, de azért még maradt elég, hogy fölötte a Vérteseknek e könnyes szeme virraszszon.

A sziklafészek Vitánnal szemközt pompásan bevált őrállomásnak a kettejük közt a völgyben húzódó szőny-tata-bicskei útvonal védelmére. Ezen fészek közelében huzza meg magát a legujabban felállított Turul madár ezredévi emléke, mely történeti szempontból, a kömlődi Léshegyen talán jobban helyén lett volna.

XVIII. A majki premontrei prépostság.

Majk a csákvári Esterházy-uradalomhoz tartozó puszta a Tata-Csákvár közti út mentén Komárom megyében. Neve mai alakjában a horvát majka=anyára emlékeztet s rokon alakú a Vajk,¹⁾ Rajk²⁾ régi helynevekkel. A Miklós³⁾ névnek rövidített, változatos alakjaiból, ú. m. Mik, Mike, Michou, Mok, Myok, Mojka származhatott Majk, mely különben ősi kumániai nemzetség név is.⁴⁾

Nád és hinár alatt szerénykedő, de hallal, szárcsákkal bővelkedő kis tó választja el a majort a kastélytól, mely dombon, délkeleti oldalról emeletekre vágott kertben fekszik, hol 1734—1780-ig sárga cziprusok és lándzsás aloe bokrok között⁵⁾ kamalduli fehér barátok remetéskedtek mint utódjai a szintén fehérruhás premontrei szerzeteseknek, kik a török hódítás előtt itt laktak.

A háromszárnyu emeletes kolostort, mely az egyenközenyben fekvő remeteségnek keleti felét majdnem egymaga foglalja el, a szerzetesrendek feloszlatása után egy századdal később, különféle viszontagságok után, kastélylá idomíttatta át gróf Esterházy Mórész. Erről a kastély déli oldalán alkalmazott latin felirat értesít.

Az emeletes kolostor vagy «forestiera» mellé simul nyugatról a bekerített remeteségnek három sorba állított 17 zárkája, ezek között a templom, melyből csak a barokk torony maradt meg.

A premontrei prépostság templomával együtt a remeteség kerítésein kívül, ettől délre feküdt. A prépostságot Pázmán Péter réginek,⁶⁾ Laruel Servác, kamalduli kronikás pedig, vagy a nagyváradi sz. Istvánról címzett prépostságnak, vagy a lucsonyi (Lucentia) apátság fiókhajtásának tartá.⁷⁾

A «moiki» prépostság neve felemlítették a turóczy prépostság alapító levelében 1252-ben, mikor IV. Béla rendezés végett a határokat megjárata. Említették «a moiki egyház földje, mely Kothouchnak (gadócz) hivatik»⁸⁾ és egyik ponton Machalatuval volt határos.⁹⁾ Esztergomban szintén volt fekvősége. Ugyanis Csák Ugrin érsek a káptalannak hagyta volt palotáját, melynek környékét 1278-ban meghatározták többi között ezen kitéttel: «ezután a kis Duna mellett terjed a határ egészen Varga (sutoris) Lőrész házáig, mely a moyki prépostság udvarán áll, — «in area Monasterii de Moyk Premonstratensium Ordinis.»¹⁰⁾

Ma úgy a majki mint a moyki prépostsági cím adományoztatik,¹¹⁾ a mi csak úgy érthető, ha két hasonló nevű premontrei prépostság létezett u. m. Majkon Komárom megyében és Esztergom városában is. 1281-ben János, utána Ambrus «de Mik», 1495-ben Lőrész volt Majkon prépost. Lőrész majki prépost volt megbízva, hogy Som Józsa statulásánál a gesztesi várbirtokokba több más tanúval együtt jelen legyen.¹²⁾

¹⁾ Czinár, Monast. II. 49. falu Zala megyében, hol a Bánffy-család 1239-ben premontrei prépostságot alapított.

²⁾ Csallóközi és fejmegyei helységek. Kereszttség előtti neve sz. Istvánnak Vajk.

³⁾ Árpádk. Okmt. VII. 467. XII. 592. A királyné predialistája Moyk. Pesty, Várispánságok. 566. Lőrész, Myok fia, zalai várjobbágy. Wagner, Analecta Scepusii III. 199. Michou=Mihály, ellenben Tört. Tár, 1879 I. 293—305. Miklós.

⁴⁾ Győri tört. és rég. füz. IV. 272.

⁵⁾ Korabinszky, Geographisch.-historisches und Producten Lexicon. Pressburg 1786. «Majk.»

⁶⁾ Szentiványi, Dissert. Paralipom. Catalog XLII. Czinár, i. h. II. 44. «Mayk in Diocesi Strigoniensi vignet Anno 1252» mondja Pázmány.

⁷⁾ Czinár, i. h. II. 17. Apátság Morvában.

⁸⁾ Fejér, CD. IV. 3. I. 446. Gadócz pusztája Csallóközben, de Katócz a neve egy erdődőlőnek Gesztes vára körül. CD. X. 1. I. 111. 1383-ban «terra Moyk».

⁹⁾ Hazai okmt. IV. 67. Gyulai R., Komáromi tört. és rég. egyet 1889. évi jelentése 19. szerint Machalatu Mocha volna, de ha Gadócz (Gyulai, i. h. 35) Csallóközben feküdt, akkor a vele határos Machalatu is ott feküdt. Talán Moch-alja-tu=Mocs alatt.

¹⁰⁾ Árpádk. okmt. IX. 247. Knauz, Az esztergomi főegyháznak okmt. II. 128.

¹¹⁾ Schematismus Jaurinens. 1894. 14., 18.

¹²⁾ Esterházy levélt. Kismarton fasc. G. Nr. 127. Rep. 40.

A majki prépostság 1516-ban a csornai prépostságnak lett alárendelve, talán a parasztháború kihatása folytán. Hogy a vértesi várbirtokosok folytonos változása, örökös pörösködése a várbirtokok miatt a vidék jog- és birtokviszonyaira visszahatással volt, az bizonyos, de káros volt az főképp a kolostorokra nézve, melyeknek birtokait egyszerűen elfoglalták, mint Baranyai Mátyás tatai várnagy a tatai és káptáni apátságokat. Hogy a hitújítás alatt szenvedtek, arról Zinzendorf bécsi követ tudósít, midőn 1687 nov. 26/16-án a porosz udvarnak Pozsonyból azt írja: «A premontrei papok is, kik ez előtt Magyarországból kipusztítottak, ez alkalommal megint be akarnak férközni. Attól lehet tartani, hogy mindez megtörténik, mivel a nádor (Esterházy Pál) a papoknak barátja.»¹⁾

A Sz. Máriáról címzett prépostságnak egy 1281-ből fenmaradt pecsétjén, «Sigillum capituli de Mayk» áll, minélfogva azt vélik, hogy hites hely, locus credibilis lett volna. A pecsét képe a kis Jézust ölében tartó sz. Mária.

Laruel azt írja: «Valamikor itt nagyszerű basilika volt»²⁾ A krónikás feljegyzése nem nagyzás. A majki kamalduli remeteség felépítése előtt, habár talán romban, de mindenesetre állt még annyi a basilikából, melyre mondhatta «olim insignis basilica», miként ezt mondhatjuk Vértessz.-Kereszt templomára, látva a gyönyörű ornamentális anyagot, mely ebből fenmaradt. A remeteség felépítésekor a kamalduliak a közeli és távoli romoknak anyagát czélszerűen felhasználhatták. Felhasználhatták a környei római rommaradványokat, felhasználták ennek a basilikának kéznél levő anyagát is. Ezért ma csak a kiszedett alapzatok üres árkaít lehet látni és mérni.

A templom, a régi szigorú rendszer szerint, a szent vonalban keletről nyugatnak feküdt és két soros, tizenkét oszlop által választott három hajóval birt. A hajók hossza a szentélyig 42 volt, a szentély 7—10 méter hosszú lehetett, s mint az oldalhajók abszissái félkörben végződött. A szélesség 22 méter. Kereszthajója nem volt, bár mind a két oldal mellett szárnyépület állt, de ezek sem szélességre, sem hosszúságra nem voltak egymással arányosak, sem a keresztezés iránya egymásnak megfelelő nem volt. Az északi 8 méter hosszú, 7 méter széles szárny kórus lehetett, míg a déli oldalon a folytatólagos árkok arra engednek következtetni, hogy itt a kolostor támaszkodott a templomra. A templom falának alapzata alig volt szerves összefüggésben e szárnynyal. A falak, mint Vértessz.-Kereszten, méter vastagok s a templom is éppen olyan átmeneti románstílusú volt, mint amaz, mivel egykorúak voltak. Tornya egyiknek sem volt.

Az alapzatba régebbi épületből vett kőanyag is lett falazva. Votivkő alakja látszik ki most is az alapzattól, mely téglá nélkül faragott és faragatlan kővekkel volt kirakva. A templom ornamentális része elveszett. Itt helyben nyoma nincs. A kamalduliak alkalmazhatták templomukban. Azóta, sajnos, e templom is elpusztult s anyaga állítólag Lichtenstein herczegnek ácsi czukorgyárához került. Legújabbán két nagy méretű 0.60 cméter hosszú oszlopfejet találtam Vértessomlón, hová Majkról kerültek. Ha megengedjük is, hogy egynéhány a nagyobb méretű oszlopfejek közül innen kerülhetett a csákvári és tatai parkba, akkor is úgyszólván semmi az, a mi ebből az insignis basilika ornamentikájából megmaradt.

A templom, mely egészen a tóparton állott, a kolostorral, mely délről a templommal egy bezárt négyszöget képezett, mint valami vár, méltán sorakozott a többi Vértess várakhoz. Itt «in Villa Majk» szállt meg 1388-ban Zsigmond király és Mária királyné.³⁾

A török háború s a vallási villongás ezt a templomot si elpusztította s Magyarország egy gyöngygyel szegényebb lett.

¹⁾ Tört. Tár. 1887. I. 536.

²⁾ Czinár, i. h. II. 44.

³⁾ Fejér, CD. X. 1. I. 449.

XIX. A vértés-szent-keresztí benczés apátság.

Sancta Crux, Szent-Kereszt vagy Keresztur, nagyon gyakori helynév a bakony-vertes-pilisi hegyek között, hol Keresztesen kívül van Rác-Keresztur, Sár-Keresztur, Bakony-Szt.-Kereszt, Vértés-Szent-Kereszt, Pilis-Szt.-Kereszt, Péli-Szt.-Kereszt vagy Péliföld.

Mi csak Vértés-Szt.-Keresztről szólunk, mely a Vértés várak sorában Gerencsér várától két kilométerre északra, Bokod község határában, erdő közepett, jókora dombon fekszik. A vidék népe legjobban «vörös klastrom» néven ismeri e templom- és klastromot, melyre az erdő sűrűjében vezető nélkül bajosan lehet rátalálni.

Okmányokban Sancta Crux, vagy Sancta Crux de Wirthis, sőt Kerék-Szt.-Kereszt neven is szerepel.¹⁾ Legelőször a monostor fordul elő s majd egy század múlva a Sancta Crux egyházzal is történik említés. 1146-ban Forco hospes a szt.-mártoni egyháznak That nevű jószágot, «Ugrin comes monostorának pedig, mely a Vértésen fekszik», réteket s egy négy márkán vett szántóföldet hagyományozott végrendeletileg.²⁾ Mivel Forco egyrészt a pannoniai b. Márton egyháza, másrészt Ugrin comes vértési monostora javára végrendelezik, ez a megkülönböztetés egyház és monostor között azt látszik mutatni, hogy ekkor csak a monostor állott, de a Sancta Crux egyház még nem. A monostort pedig Ugrinénak mondja, bizonyára nem egyedül azért, mert az a Vertuson, a Csák nemzetség tulajdonán állott, hanem leginkább azért, mivel hogy Ugrin egyik őse alapította. Csák Ugrin 1185. zágrábi, 1188. győri püspök, 1204. esztergomi választott érsek ugyan ez év aug. 20. előtt fiatalon halt el,³⁾ a miért a vértési monostornak alapítója nem, hanem csak örököse lehetett. Minthogy továbbá Forco a két szomszédos monostort összefüggőleg mintegy egy intézkedéssel s jóformán egy helyen fekvő birtokokkal javadalmazta, ez a javadalmazott monostorok testvériességére mutat, vagyis mind a kettő benczéséke volt, a minthogy Vértés-Szt.-Kereszt 1478-ig csakugyan a Szent Benedek-rend kezén volt.

Pusztá-That, melyet Forco Vámmával együtt, utóbbi, ha leánya örökös nélkül maradna, hagyományozott, a mai Dad falu lesz, melytől nem feketett messze Guedus vagy Guetech (Gesztés), melyet Csák Ugrin bizonyos Forcos comes feleségétől vett meg. Nagyon valószínű, hogy az itt szereplő s a Vértés vidéken egy időben birtokos Forco (Furco) és Forcos egy és ugyanaz a személy, s hogy a Forcos vagy Farkas csak magyar fordítása a Volfger, Volfer, Volfert névnek. 1157-ben Valfert comes Németujvárnál Güssing hegyen alapított monostort, szintén a szt.-mártoni apátság fenhatósága alatt.⁴⁾ Ezen Valfert a hejmpurki Heder grófok oldalrokonja volt.⁵⁾ A Hederváry grófoknak a Vértésen kiterjedt birtokuk, Gönyünél pedig várkastélyuk volt.

Mindezen körülmények Péli-Szt.-Kereszt ellen szólnak, mely hasonlóképp That nevű falu közelében hegyen s ugyan már a Pilis hegységben fekszik. Csakhogy régenté a Vértés név olykor nagyon tág értelemben vétetett. Így 1362 febr. 20-án Nagy Lajos király a bakonybéli apát részére Visegrádon okmányt adott, melynek külső felén a nagy pecsét alatt e szavak olvashatók: «Király urunk meghagyása, melyet nekünk Wertesről küldött».⁶⁾

Azonban mivel később Péli-Szt.-Keresztet a jánosrendűek,⁷⁾ Vértés-Szt.-Keresztet pedig a benedekrendűek birják, nem lehet kétség, hogy Ugrin monostora benczésék kezén volt, mire a végrendeleti egységes intézkedésen kívül az a körülmény is utal, hogy Forco mint That (Dad), Vámma (Pusztá-vám) és Guetech (Gesztés) ura a vértési és szt.-mártoni monostorok körül birtokolt.

¹⁾ Orsz. levélt. fasc. 1180. Nr. 8.

²⁾ Árpádk. okmt. I. 58.

³⁾ Schematism. Jaurin. 1877, 10.

⁴⁾ Czinár, Monasterol. I. 66.

⁵⁾ Lazius, De Gentium aliquot migratione, libr. VI. 180. Turóczy, Chronic. II. fol. 11. Budai Kronik. 47.

⁶⁾ Hazai okmt. II. 109.

⁷⁾ Czinár, i. m. II. 142.

Ha a „Sancta Crux in eremo“ kifejezés alatt nem Bakony-sz.-Kereszt, hanem Vértes-sz.-Kereszt értendő, mint a mely oly járásban fekszik, mely időnkint szintén pusztainak hivatott, akkor III. Honorius pápa 1225-ben megerősítette a sz.-mártoni apátságot Füzegeteu Szent-Kereszt (in eremo,) is Ölbő birtoklásában.¹⁾ Mind a három birtok a Vértes vidékén fekszik.

A „Sancta Crux“ egyházat legelőször Csák Miklós említi 1231- és 1236-ból származó végrendeleteiben. Az elsőben nem említi még az egyházat, hanem csak annyit mond: «Az első földet, mely a Vértes-erdőben fekszik, a rokonság közösen bírja».²⁾ A másodikban már így szól az egyházzal: «Az első földet, mely a Sancta Crux egyház mellett fekszik, három fiam közösen bírja».³⁾ Ebben monostorról nincs szó, hanem csak egyházzal, mely a Vértesen talán ott állt, hol Ugrin monostora volt, s akkor a föld, melyről itt végrendelkezett, a gerencséri kuria vulgo Wdvorhel, a Csákok «locus specialis»-a volt.

Tehát a Sancta Crux egyház a Vértes erdőben s Ugrin monostora is a Wirthisen feküdt. Azonban vajjon az a monostor szintén a Sancta Crux egyház mellett feküdt-e, az nem annyira biztos, mert feketett az Fejér megye alsó részén Echur (Eger, Egreh, Egres) Dad, Vámma puszták táján is, mivel erről az 1231. végrendelet így szól: «Preterea habeo terram unam Echurnomine pro qua Præpositus remansit fratri meo Archiepiscopo Ugrino coram Iudice». Ha itt esetleg Ugrin monostorának prépostjáról van szó, akkor mivel Echurról és Sancta Cruxról, mint két különböző helyről, intézkedik, a szt.-kereszt egyház nem is itt, hanem csakugyan a Vértesen ott állt, a hol az ma romban hever. Pedig ilyen egyházat sem építettek kolostor nélkül erdőség közepére.

Erről az egyházzal vették egykor a Csákok előnevüket. Zsigmond király 1394-ben Csák Pálnak fiát, kit werthes-kereszturi Junghernek (Junker) hívtak, a száműzetés büntetése alól kegyelemből felmenté.⁴⁾ Vitánnál láttuk, hogy a Vidafölde miatti perben már csak a pusztá «kereszturi» előnév szerepel. E templomról kölcsönözték előnevüket, nem csupán azért, mivel az csákvári törzshelyük mellett nevezetesebb hely volt, hanem főleg azért, mivel a Csák nemzetségre nagyobb jelentőséggel bírt, a mennyiben úgy a monostort, mint az egyházat a szent kereszt tiszteletére építteté s így a Csák nemzetségnek fénye, nevének dicsősége volt. Ismeretes, hogy a kegyurak gyakran monostoros helyeikről kölcsönözték nevüket.

Mikor 1538-ban Mihály pannonhalmi főapát a vértes monostor birtokainak eladása ellen tiltakozott, azt erősíti, hogy a monostor egykor «per divos reges» a Szt.-Benedek-rendnek volt dedikálva.⁵⁾

A vértesi monostor apátjai már korán szerepelnek a történelemben. 1226-ban III. Honorius pápa a bakonybéli és vértesi apátokat András veszprémi fődiakonussal együtt megbízta, hogy az Urias főapát s a zágrábi püspök és káptalan között keletkezett dézsmapört kiegyenlítsék.⁶⁾ Vértes helység Somogy-megyében is feküdt, melyet a mondott évben Béla herceg István zágrábi püspöknek engedett át.⁷⁾ Ez a falu a bakonybéli apátsághoz tartozott,⁸⁾ de külön apátság nem volt s ezért a megbízott apátok közül a vértesi csakis vértes-szt.-kereszt lehetett.

A bisztrai apátságon a chenadi prépost és káptalan emberei szentségtörést követtek el, melynek megvizsgálásával IX. Gergely pápa 1236-ban Gergely győri püspököt s a wettesi (vértesi) és zambói (campói) apátokat Veszprém megyéből s a szt.-tamási prépostot Esztergomból bizta meg.⁹⁾

1276 márcz. 21-én vagyis Benedek napján IV. László király Vértes-Szt.-Kereszten «aput sanctam crucem in Wertes» tartózkodott s egy innen keltezett okmányával a veszprémi apácák jobbágyságait a megye joghatósága alól kivette.¹⁰⁾

¹⁾ Fejér, (D. III. 2. l. 33.

²⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 227.

³⁾ Hazai okmt. I. 16.

⁴⁾ Hazai okmt. II. 158.

⁵⁾ M. Tört. Tár, VI. 240. sk.

⁶⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 85.

⁷⁾ Árpádk. okmt. XI. 193.

⁸⁾ Árpádk. okmt. I. 38., 50.

⁹⁾ Árpádk. okmt. II. 51. Hazai okmt. I. 16. Czinár i. m. II. 88.

¹⁰⁾ Hazai oklevélt. 74.

1438. márcz. 18-án IV. Eugen pápa a szt.-mártoni főapátnak s a kereszturi apátnak Győr megyében együttes megbízást ad fontos ügyben.¹⁾

A vértés-kereszturi apátság, melynek apátjai ismételve magas megbízásokat kapnak a pápáktól, ezek előtt jó hírnek, tekintélynek örvendett, mely sokkal régebb keletű, mint azt Rupp véli, kinek állítása szerint a vértési monostort a Rozgonyi-család alapította volna,²⁾ mely tényleg kegyúri jogot gyakorolt felette.

1450 szept. 15-én András perjel és Valentin custos Szt.-Mártonból kéri Rozgonyi Jánost, hogy kegyúri tisztsége értelmében Lámpás Jánost mint apátot Vértés-Kereszturon vezesse be, miután ennek javára Ferencz apát testi nehézkessége miatt Miklós veszprémi helynök előtt lemondott. Egyúttal jelentik, hogy Sebestyén testvér a további utasításokat személyesen fogja Rozgonyinak megvinni.³⁾ Miután a Rozgonyiak a Vértés vidékét Zsigmond királytól zálogba kapták, a kegyúri jogot mint territorialis járulékot átvették és gyakorolták Vértés-Keresztur felett.

Győr és Komárom megyéknek 1419 jun. 11-én Gara Miklós nádor elnöklete alatt tartott együttes ülésén Lajos tатаi apát esküvel erősíti, hogy Tata városának váma (tributum) azelőtt mindig a tatai apátságot illette, csak Lajos király adta oda ennek felét a kereszturi apátságnak.⁴⁾ Ezzel összefüggőleg Mihály werthes-kereszturi apátnak panasza is vizsgálat s illetve ítélet alá került. Mihály apát bizonyos császári alattvalók ellen panaszt emelt, mert Chetkén (Chatka?), az apátság falujában, egyik alattvalónak házába betörték s abból a lakót fogva magukkal hurczolták.⁵⁾ Ugyanis Losonczy Lászlónak császári alattvalói nagy területet bitoroltak Csetkén. E miatt per támadt, mely a nádor ítéletével úgy nyert elintézészt, hogy Losonczy nemesi mentelmének biztosításával alattvalóinak kellett a kárt megtéríteniök.⁶⁾

Egy másik forrás szerint Gönyői Pál bánnak és Wigmani Farkas Kelemennek fegyveresei rontottak sz. István napján, Mihály apát gazdatisztjére, kit feleségével együtt fogságba hurczoltak Császárról.⁷⁾

1424-ben a vértés-sz.-keresztúri apátság egy somogy megyei Kas nevű birtokon megosztozik többekkel.⁸⁾

Miután a vértés-kereszturi kolostor, úgy mint a többi beneczés kolostor, a XV. század vége felé a mostoha idők folytán néptelen, elhagyatott volt, azért Mátyás király 1478-ban azt IV. Sixtus pápa jóváhagyásával a fejérvári Szt. Margitról címzett domonkosiaknak adta.⁹⁾ Ez időben Dénes volt az apát.

A király, úgylátszik, ez alkalommal Vértés-Keresztur birtokai felett egyéb intézkedést is tett, mert midőn Som Józsa 1495-ben Ujlaky után a gesztesi várbirtokokat királyi adományul kapta, akkor Keresztur és Bessenew mint Gerencsérvár tartozékai ezzel együtt Bakócz Tamásra szálltak át,¹⁰⁾ minél fogva a domonkosiak Vértés-Kereszturnak csak egy részét kaphatták.

A pannonhalmi főmonostor a király eljárása ellen fentartotta jogát a vértés-kereszturi apátság birtokaira, melyeknek szétforgácsolása ellen időnkint óvást emelt. Így 1538-ban Mihály főapát tiltakozott a fejérvári János-vitézek káptalana előtt az ellen, hogy János domonkosi perjel az apátsági malmot a tatai Heuviz folyón eladja, valamint az ellen is, hogy azt Ewrs Domonkos és Nagy Miklós tatai polgárok megvegyék.¹¹⁾ Az óvás hasztalan volt, mert ezen időben Baranyai Mátyás már a tatai és katapáni apátságok birtokait is elfoglalta. 1543-ban a török pusztítás, tűzzel, vassal véget vetett minden birtokpörnek a Vértésen.

¹⁾ Hazai okmt. II. 275.

²⁾ Magyarország helyrajzi tört. I. 248.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 14402.

⁴⁾ Pannonh. levélt. Caps. 8, litr. M. Esterházy levélt. Tata Dnii fasc. I. 2., Tudom. Gyűjtem. 1829. XII. 22 hibásan mondja, hogy a gyűlés egy Tata melléki faluban 1429-ben tartatott.

⁵⁾ Pannonh. levélt. Caps. 58. litr. Q.

⁶⁾ Pannonh. levélt. Caps. 8. litr. B.

⁷⁾ U. o. orsz. lev. I. suppl. 23.

⁸⁾ Orsz. levélt. fasc. 1557. Mr. 27.

⁹⁾ Pannonh. levélt. Caps. 59. litr. E. 3. IV. Sixtus pápának eredeti bullája.

¹⁰⁾ V. ö. Gerencsérvár.

¹¹⁾ M. Tört. Tár, VI. 240.

A zsitvatoroki békekötés után (1606.) a Vértes hegység maradt a török-magyar határ, Vértes-Keresztur a törökök kezében maradt, kik azt mint védállomást erődnek is használhatták. 1597-ben Bernsteinak zsákmányoló tatai csapatát egy «Szt.-Márton hegyen» felállított végállomás török őrsege lesből

1. sz.

megtámadta s érzékeny veszteséget okozott neki. Bernstein visszafordult, de a törökök az erdőbe húzódtak, ott hagyva állomásukat, melyet Bernstein elfoglalt.*) Ez Vértes-Kereszturnál történhetett, mely Szt.-Mártonhoz tartozott.

*) Fumez, Histoire Generale des Troubles de Hongrie II. livr. 5. l. 660.

Romer állítja, hogy a benezés kolostorok beszüntetése előtt a pannonhalmi főapát a tihanyi és bakonybéli apáttal együtt adományozták a megszűnt hat s ezek között a vértesszent-kereszt apátságnak is a címét.¹⁾

Czímzetes vértesszent-kereszt apátok voltak :

1771—1792. Kelcz Imre győri kanonok.

1800—1821. Martony János győri kanonok.

1848. Pendl Ferencz fejevári kanonok.

1855. Lezsó András csákvári plébános.

1869. Biró László szatmári kanonok.

Dessewffy Sándor püspök.

Mikor Esterházy József 1727-ben a gesztesi uradalommal a tatáit is egyesíté, kezdődött e vidék gazdasági rendezése, a telepések állandósítása, telepeik kiépítése, melyhez az anyagot az elhagyott várak, tornyok, templomok, kolostorok, malmok s egyéb romok szolgáltatták. Ez magyarázza meg, hogy mért maradt e vidék régi műemlékeinek többnyire csak a hült helye. Ennek esett áldozatul a vértesszent-kereszt románstílusú templom is, mely különben már nagyon meg lehetett viselve, midőn 1687-ben Csáka-kőnek elestével e vidék a török iga alól végre felszabadult. Rongált állapotánál fogva nem tartották érdemesnek, hogy a műépítményt kiméljék. Mivel már ki volt kezdve, folytatták a pusztítást, hogy szép faragott köveket kapjanak az építkezéshez. Ezekből épült fel a nánai malomtöltés is.

1735-ben Sajghó Benedek főapát tiltakozott a további rombolás ellen,²⁾ mire az abba maradt, hogy az idő vasfoga befejezze, mit a vandalizmus be nem végezett.

A lebontás abbahagyása után ott hagyták a rom körül szerte-széjjel a sok faragott követ, honnan az erdő magányának kedvezése alatt vitte, a ki hozzáfért. Most is hever ott még elég bokrok, haraszt, moha alatt, sőt bizonyára a két méterre nőtt törmelékréteg alatt is lesz eltemetett kőanyag. A széthurczolás megakadályozása végett az Esterházy uradalom az ornamentális részeket, oszlopfejeket, oszlop-lábakat, bordákat, zárköveket, párkányokat, fülkeköveket stb. elvitette részint Csákvárra, részint Tatába. A csákvári díszkertben egy része csúcsíves diadalkapuvá, másik része nyolcszögű oszloppá lett összeállítva, a fel nem használt rész úgy hever szabadon az oszlop körül. A tatái díszkertben eszményies romot állítottak fel belőle, melyről a felületes szemlélő első látásra azt hihetné, hogy ott valamikor nagyobb díszépület állt.

A csákvári díszkapu (I. sz.) homlokán egymás fölé helyezett két oszlopfej díszlik, a diadalkapu hátsó oldalába a szent Lelket jelképező galambbal ékes tympanont falazták be. A kapu csúcsíves keresztboltja vékonyabb kis oszlopokon nyugszik, melyeknek fejei az átmeneti korszakot jellemző több, kevesebb levécsommal (Knauf) különféle alakzatban vannak tartva. Itt látható boltív is, melyet mindkét szélén kettős pálcadisz szegélyez.

A kapu attikájának belső felén, a párkány alá, római feliratos kő lett befalazva. Az égfelé fordított, és a sorok elejéről részben befalazott felírás, melyet alul látni nem lehet, így szól :

EB	VII	T	P	M	P
M	A	T	R	I	M
R	O	R	I	A	N
E	B	I	I	E	M
T	I	N	O	I	V
I	Q	E	I	V	S
P	T	O	P	T	A
N	I	V	G	I	C
M	E	P	O	S	V

¹⁾ A Bakony természetrajzi és régészeti vázlata 44.

²⁾ Czínár, i. m. 134., 277.

Az oszlop a vértesszt.-keresztí nyolcszögű pillérek mintájára lett összeállítva, s talán különc-ködő tarkasággal azért lett annyi oszlopféjjel megrakva, hogy ezekből minél több biztos helyre kerüljön. A vaskos nagy pilléren ezen felírás olvasható: «Hoc monumentum e vetustis structuræ gothicæ rudibus in apicem prolatum M. Anna e Comitibus Palfis marito optimo Joanni Bapt. Esterházy dicavit 1796». E felírás érteti meg velünk, hogy a kövek honnan, mikor kerültek ide.

Ugyan e pillér szárának oldallapjaiba ránczos ruházatu, satnya alakú, gyarlón készült emberi alakok is be vannak falazva, melyek nem tartozhattak a többi remek vésetű kövek közé. Máshonnan kerültek azok oda, miként az ott heverő két római felírással. Az egyiknek, a három darabra tördelt kőnek felírását Romer¹⁾ után Mommsen is²⁾ közölte. A másiknak egy nagy kőlapon álló kopott sorait így betűztük:

D M
— — — — XXXCV
ADNAMASIO
NIS E AN XXXV
H S EST T M P
MAGIMARVS
CONIVNX
VV.

Az itt heverő kövek között még egy harmadik is római kőnek látszik. A rajta levő domborműves emberi alak, melynek feje letörött, jobb kezében szőlővel telt esészt, baljában korsót visz. Mégsem lehet azt egész határozottsággal rómainak állítani, mert a vértesszt.-keresztí köveken szintén használtak emberi ábrákat, mint ezt több oszlopféjen látjuk.

A tatái romnál, a befalazott köveken kívül, a kert falára is raktak oszlopféjeket, melyek már nagyon kopottak, azért nem is lehetett mind lerajzolni. Ugyanott a pataokban fekszik s lépcsőül használnak egy fogmetszetes kődarabot, mely teljesen hasonló ahhoz a fogmetszethez, melyet a vértesszt.-keresztí apsis párkányán látunk. Az anyag mind a kettőnél durva homokkő. Nem is lehet kételkedni abban, hogy a kövek Vértesszt.-Keresztről kerültek Tatába.

A legkisebb, talán a portale oszlopok néhány már veres márványból lett pótolva. Pótolva lett néhány oszlopféj is, melyekre majd a leírásban fogunk figyelmeztetni.

A történetnek előrebocsátása után keressük fel magát a templomromot, melyet a nép közönségesen «vörös klastromnak» hív. Hogy miért, azt bajos kitalálni. Vörös klastrom van az országban mindenfelé, melyekre könnyen ráfognak, mint Vértesszt.-Keresztre is,³⁾ hogy pálosokéi voltak. Pedig a pálosok nem vörös, hanem fehér csuhát viseltek.⁴⁾ A benzések után domonkosiak birták Vértesszt.-Keresztet a török hódításig. Hogy a török hódítás után a vértesszt.-keresztí kolostorban vörös-keresztes barátok laktak volna, arra nincs adatunk. A török háború előtt a fejevári János-vitézek lovagrendjének voltak ugyan a Vértesszt. vidékén birtokai, mint Tymár, Baruk, Gránás, talán Gyánt is,⁵⁾ de alig hihető, hogy Vértesszt.-Kereszt ez időből örökölte volna a «vörös klastrom» nevet. A török hódítás alatt sem Vértesszt.-Kereszten, sem Majkon nem laktak barátok. Mikor 1687 körül Csókakő bevételével a vidék felszabadult a török járom alul, alig költözhettek be mindjárt szerzetesek a kolostorba, mely alig is volt lakható állapotban. Továbbá e kolostor 1720-ban a gesztési uradalommal együtt Esterházy Antalról annak két testvérére, József és Ferenczre szállt át. 1727-ben Esterházy József vétel útján megszerezte Tatát. Már 1735-ben Sajghó főapát tiltakozik a vértesszt.-keresztí templom bontása ellen. Tehát 1687-től

¹⁾ A Bakony stb. 58.

²⁾ Corp. Inscript. lat. Pannonia Nr. 3366.

³⁾ J. Pauer, Historia Diœcis alb. Regal. 380.

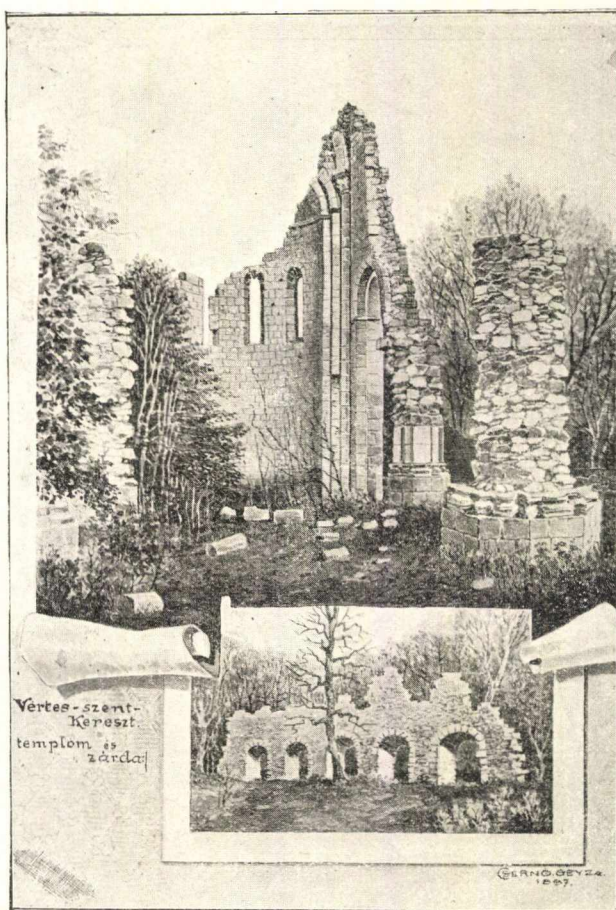
⁴⁾ Bonanni, Verzeichniss der geistl. Ordenspersonen in netten Abbildungen. «Pauliner».

⁵⁾ Fejér, CD. VIII. 2. l. 588. Árpádk. okmt. XII. 450. Pauer J. Az egyházi rend érdeme Magyarorsz. történetében. 371.

1735-ig nem volt alkalmas időpont, hogy Vértesszent-Kereszten akár pálosok, akár vörös-keresztes barátok letelepülhettek volna.

Szálas erdőben, mérsékelt emelkedő domb hátán, düledezik az eltűnt monostor mellett a templom, a román építészet gyöngye, mely pusztulásában is bámulattal és fájdalommal tölti el a látogatót. E templom Rómert is bámulatba ejtette, ki elragadtatásában úgy jellemezte e műemléket, hogy «a vértesszent-kereszt-bazilika unicum, gyönyörű faragványai valóban bámulatosak».*)

A templomnak főapsisa aránylag még legépebb. (II.) Ennek balsarka a kezdő diadalívnek oszlopfőjén kissé felebb emelkedik, innen folytatólag az ablakívezetek hátaig le van bontva. Az oldalapsisok-

II. sz.

ból kevés áll. A templom hosszoldalain a zárfalak majdnem az alapzatig leromboltattak. A nyugoti zárfalból talán hat méter magasság áll, belül ép, de kívülről a faragott kőburkolat le lett hámozva.

A templom padimentumát felszedték. Egy pár pillérnek gránit lábozata (Sockel) még ép, egy-néhány kihámozott pillérnek váza (Kern) úgy meztelenkedik, de a hajónak középső két pillérje egészen az alapzatig össze van rongálva.

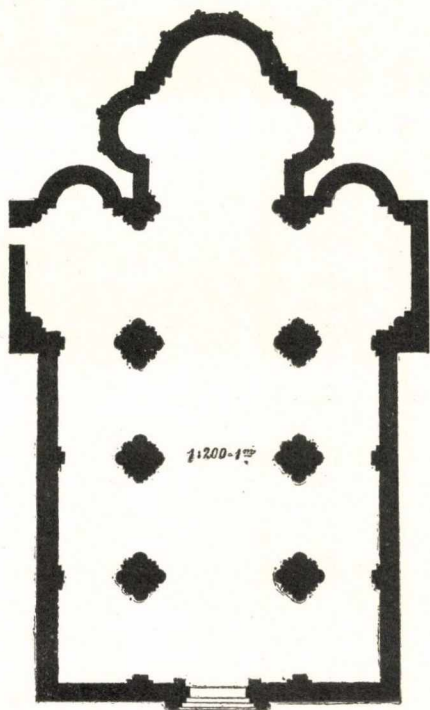
A nyugoti zárfalban a portálénak kibontott, kifosztott nyílása nemcsak semmiféle díszet, de még a nyílás formáját sem mutatja. Mellette a hajóban jobbra-balra egy-egy oszlopfő a falszalagos pilléren. Egyiknek koronája szinte dagályosan van ékesítve. Ugyanott az oldalhajók sarkaiban a két falpillérnek megfelelőleg egy-egy gyámkö árváskodik.

A lábozatok sarklevelei, egynéhánynak kivételével, lekoptak, letörték. A megmaradtak egyikét a

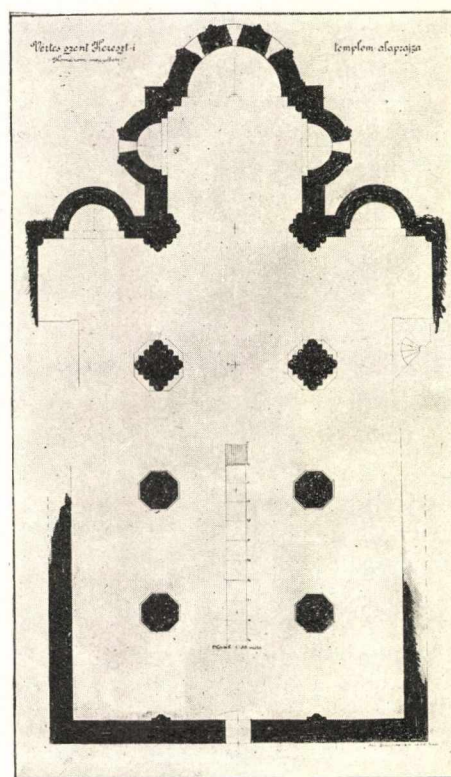
*) Győri tört. s rég. füz. II. 359.

falról lehullott kő csak legújabbán tette tönkre. Az idő viszontagságán kívül a kirándulók, kik neveiket megörökíteni szokták, sem mentek a rombolás vádjától.

Évről-évre jobban pusztul e tisztelet- és kíméletreméltó árpádkori műemlék. Még 1857-ben Mendl Lambert győri elemi- és rajztanár sokkal többet láthatott e műemléken. Ő egy-két évi szünidejét szentelte e műemlék tanulmányozására. Részletesen, pontos felmérés után elkészítette az alaprajzot, megrajzolta az apsist, vázlatozta a romok egyes részeit. Kidolgozott rajzait Ebenhöch Ferencz győri kanonok vette át, hol azoknak nyoma veszett, méreteit, vázlatait nekünk engedte át, a miért hazai műemlékeink e lelkes barátjának minden igaz hazafi hálás köszönetet mondhat, mert ezen alapos előmunkálat segítségével volt lehetséges, hogy a vértessz.-keresztí műemléket graphikailag megmentsük. Csernó Geyza budapesti festőművészszel újra végig jártuk és mértük a műemlékeket s a mit találtunk, az ő sikerült rajzaival mutatjuk be a közönségnek.

III. sz. a). A vértessz.-keresztí templom alaprajza Kantner Jánostól.

III. sz. b). A vértessz.-keresztí templom alaprajza Csernó Gézától, Mendl méretei nyomán.

Az egyház hajdanában, a mennyire lehetett híven kifejezésre juttatta mystikus felfogását az építészetben is. Mivel a szent város hegyen fekszik (mons domus. Jer. XXVI. 18.) s mivel az Úr szintén sziklára alapítá az ő egyházát, azért régente leginkább hegyre, dombra építették az egyházakat s ugyan mindig keletről nyugatra állítva, mivel a világ világossága, lux mundi, lumen Christi, keletről jött. Sőt a keleti ember ma is, mikor imádkozik, arczczal keletnek fordul. A keresztény a szentély felé fordul, mely a templom keleti végén állott. Ez az a szent vonal, melytől a régi mesterek soha el nem tértek s azért régi templomoknak ez egyik főjellemvonása.

A vértessz.-keresztí templomot régi mesterei szintén magas helyre 36-580 méter hosszúsággal szigorúan a kelet-nyugati vonalba állították.

A templom alakja kettős diszkereszt. III. a) III. b) Ugyanis az oldalhajókat átszelő rövid karok a főszentélylyel keresztet alakítanak, de a főszentélynek jobb- és baloldali félkörös kidomborodásai a főapsissal szintén hereleveles keresztet képeznek.

Ez az alak unikum. Az apsis félkörének íve, hogy élénküljön, megtöri, felváltja körhajlását a gothikus herelevél mozgékonyabb tagozásával. Ez az alpnak átmeneti jelensége, melyet kifejeletten a csúcsíves bolt tetőzött be. A templom elnevezése a templom alakjában megtestesült.

Találunk ugyan úgy hazánkban, mint hazánkban kívül olyan románstílusú templomokat, kápolnákat, melyeknek apsiköröndje több kidomborodásban megtörik, de olyan keresztalakú, minő a vértesszentkereszt, nem akad. Legjobban közelít hozzá a Szt.-Márton templom Londonban.¹⁾ Apsisdomborodásokkal birnak a montmajeuri apátság Sainte-Croix kápolnája Arles mellett,²⁾ a perigieuxi Saint-Front apátsági templom,³⁾ a cahorsi kathedrális (Verneille), a herzenrúdi krypta Achen mellett (De Roisin); hazánkban a Szűz Mária kápolna Hevesben, a premontrei Szt.-György kápolna Szt.-Antal mellett Bácsban s egy kápolna Szokolczán.⁴⁾

Ipolyi szerint a vértesszentkereszt templom a sugárkápolnákkal környezett apsisok francia modorában épült.⁵⁾ Nagyobb méretű templomoknál az apsisokat övező, sugaras domborodások idővel kápolnákká növekedtek. A vértesszentkereszt templomapsisnak alakítása, határozottan románstílusú kereszt ábrázolására czélozott.

A vértesszentkereszt templomot nyolcz két soros pillér egy fő- és kétoldal hajóra osztá. Mind a három hajó félkörös apsisal végződik. A főszentély azonkívül egy-egy félkörös domborodással bir. Úgy az apsisok, mint a főszentély oldalainak félkörei a zárfa vastagságán kívül domborodnak. A félkörök falvastagsága különböző, a főapsisnál 1.064, az oldali félköröknél 0.961, az oldalhajók apsisainál 0.867 méter.

A főapsis félkörének szélessége	---	---	---	4.813 méter
"	"	mélysége	---	2.496 "
Az oldali félkék szélessége	jobbról	---	---	2.536 "
"	"	" balról	---	2.529 "
"	"	mélysége jobbról	---	1.268 "
"	"	" balról	---	1.274 "

E félkörös félkéket derékszögű mélyedés (Abstufung) keresztel, mely a főapsist az oldali félkével egy közbeeső harmadik mélyedés alkalmazásával köti össze. Ennek sarkában háromnegyedes oszlop áll, melynek sudaras szára a középső félke boltvállainál felebb nyúlt, hogy az ezen oszlopfőből kiinduló ívet a szentély keresztboltozatát a félke félkörös boltozatánál, az úgynevezett fejkötőnél (chevet) jóval magasabbra feszítse.

A félkék félkörös nyílásai az ablaknyílások félköreivel voltak szintesek s ugyan az oldali félkék a középfülke ablakaival, a középfülke nyílása a középhosszhajó oldalablakaival.

A köröndfalakat a boltvállaktól páleza-párkány övezte s ugyan az oldali félkében az oszlopláb felső tagjától 4.706 magasságban.

A szentély oldalfülkéi mellett a fal belülről a pillérig 1.896 méter egyenes szintben marad, valamint hogy kívülről balfelől 1.446, jobbfelől 1.196 méter a falnak egyenes szintje, hogy itt 0.933 méteres vastag töréssel az apsis falszalagjára szögeljen.

A főszentély a félkével együtt a templomépület egész hosszából egy negyedet, vagyis 9.033 métert foglal el.

A szentély szélessége a diadalív lábozatánál 5.582, ezen belül 7.010 méter.

A szentélybe öt félkörös ablak világított, három a főapsis félkéjében s egy-egy az oldali félkében. Ez utóbbiakéi a szentélyben álló attikai oszloplápnak felső tagjától 1.583 méter magasságban elhelyezve 0.434 méter belnyílással birtak. Középníylásuk volt legszűkebb, mert innen oldalaik úgy ki

¹⁾ Henry Revoil, Architecture Romane de Midi de France. I. Plan. XXXIII.

²⁾ Violet-le-Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture française. II. 445.

³⁾ Violet-le-Duc, i. m. II. 366.

⁴⁾ Dr. Henszlmann, Magyarország ős keresztény román és átmeneti stílusú műemlékei 142.

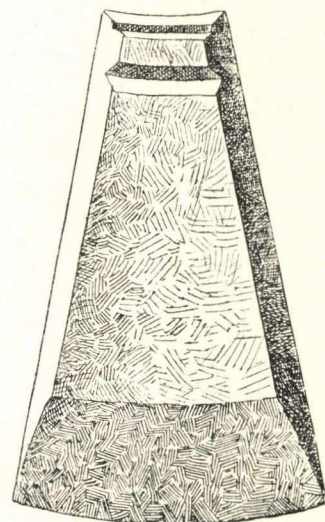
⁵⁾ Kisebb munkái I, 25, 28, 32, 103.

mint befelé tágulólág, az ablaktalpak pedig rézsutosan voltak tartva, hogy egyrészt a világosságot nagyobb mérvben felfogják, másrészt a vizet akadálytalanul lefolyassák. Az oldalhajók szentélyfülkéinek szintén egy-egy ablaka volt, melyek az alaprajzban azért nincsenek feltüntetve, mivel a falak már ezeken alul le vannak bontva.

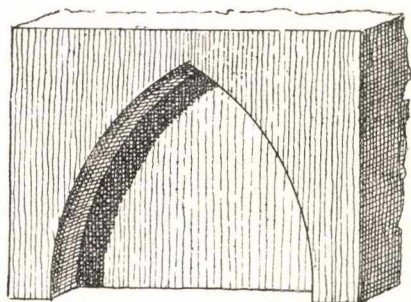
Mielőtt a részek leírásához fognánk, megjegyezzük, miszerint azok mind egységes egytized méretűek 1:10 arányában.

Az ablaknyílás (Laibung) alakzatát az ablak boltjának ide hátára fektetett zárköve IV. és V. metszete mutatja. Ezen kő a fal vastagságának feléig, az ablakrámaig ért. Keskenyebb részén alulról és oldalast háromszögű rovátkok, oldalai pedig rézsutosan vannak kifaragva, hogy mint ék a bolthajtást lezárja. Az alsó rovátkába az ablakráma illeszkedett, hogy a szél ki ne dobhassa, az oldali rovátkába az ablaknyílás másik felének zárköve kapcsolódott. Még ablakrácszat számára is hagytak helyet, mert a két zárkö összekapcsolása után egy harmadik rovátka is keletkezett az összefogódzó kövek sarkainak kivágása által, mint ezt az oldalmetszeten látjuk. A kő szélesebb, nehezebb, rézsutosan vágott végével az ív vállán nyugodott.

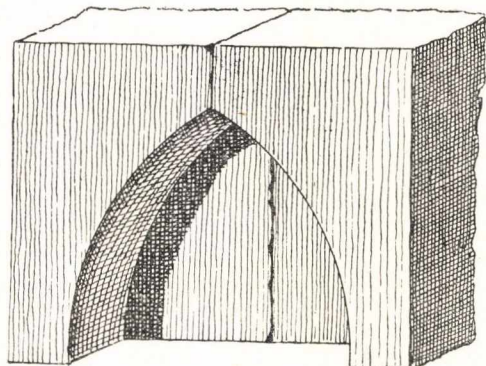
A hajók 25-305 méter hosszúak voltak. Négy pár pillér az ezeknek megfelelő falszalagos (Lisene) oldalt pillérekkel a hajó hosszát ugyanannyi járomra darabolta, melyek közül a szentélybe nyíló első járom 7-137 méter hosszú volt. Ebből nyultak ki a templom kereszthajójának karjai, minél fogva a templom itt 19,973 méter széles volt, míg a nyugoti zárfallnál a hajók csak 17-037 méter szélességgel bírtak. Ezért a karok kiszögelésére egyenkint 2-936 méternek a fele esett, a

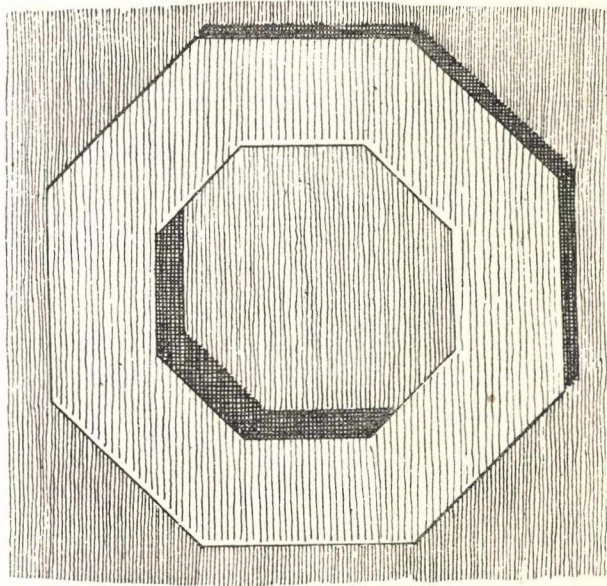
V. sz.

VI. sz.

VII. sz.

VIII. sz.

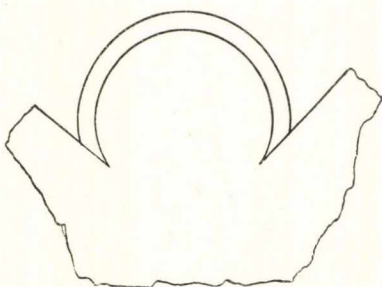
mi a szentély félkörös oldal-domborodásaival arányban állt. A karoknak ezen kiszögelésében voltak a chorusok s nem a szentélyben, mely alatt krypta sem volt, a mi az átmeneti korszaknak jelensége.

A chorusokon több csúcsíves fülke lehetett VI., VII., melyek vagy egy vagy két kőből voltak össze-

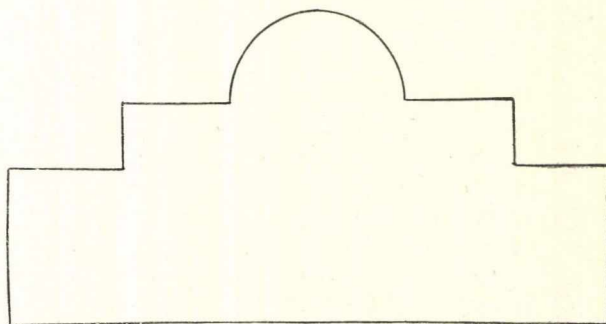
állítva. Másutt alig volt helyük. A nyolcszögű fulke VIII., vakablakkép valamelyik oromfalon lehetett alkalmazva. A szentélyben nem lehetett, mert ott a még álló rész hiányt nem mutat.

Az északi karnak összekötő fala a pillér közepéig látszik benyúlni, úgy, hogy a kart az oldalhajótól teljesen elzárta, minélfogva az oldalhajóban az összekötő fal előtt külön oltár is állhatott. Ezen összekötő fal mellett juthattak a szószekre, mely ennél a pillérnél volt elhelyezve. Ennek nyugoti oldalán valóban falazás nyoma látható.

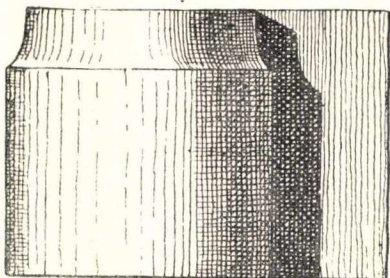
Ugyancsak az északi karból ajtó nyílt a sekrestyébe, mely a kereszthajó irányában 26 méterig folytatódó zárdaépület szárnyában volt a templommal összekötve. A kolostornak ezen szárnyán a

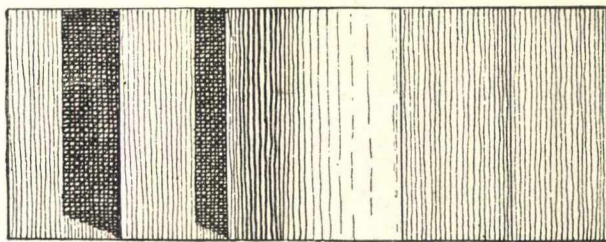
IX. sz.

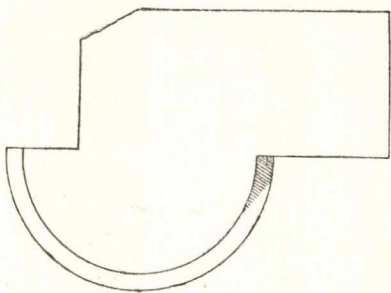
XII. sz.

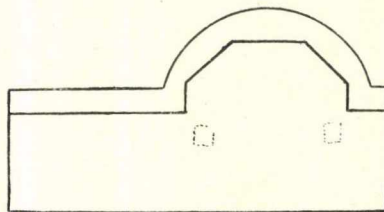
X. sz.

XIII. sz.

XI. sz.

XIV. sz.

keresztutnak öt félkörös íve maradt fenn, miként a II. sz. képen látható. A kolostorból egyéb nem maradt, mint a kiszédett alapzat árkai.

A hosszhajóban állott három pár pillér közül a középső pár teljesen le van bontva, a miért egymástól való távolságukat csak ezeknek átugrásával lehet bizton mérni. A hosszhajóban épen maradt pillérlábozatok keleti párjától a nyugoti párig 12·455 méter volt a távolság s így az utolsó pár 5·840 méter távolságban állott a zárfaltól, hol a pillérek féloszlopainak megfelelőleg falszalagos pillérek s a hajók sarkaiban gyámkövek viselték a boltozat terhét.

A hajók keresztezésében a pillérek nem álltak a régi egyenoldalú négyzetben (Vierung), hanem már az átmenetet jellegző egyenközényben, mert míg a hajók hosszában 7·137 méter volt a pillérek

közi távolság, addig a hajók szélességében 8·153 méter volt a főhajó szélessége, minélfogva az oldalhajók szélességére egyenkint 8·904 méternek a fele esett.

A pillérek hatalmas tömbjei a hajó hosszának jókora részét töltötték be s oly közel álltak egymáshoz, hogy nem fért volna be közéjük még két pillér, mert a lábozatok (zocles) köze még a legtávolabb állók között is 4·582 és 4·556 méteres volt, pedig a pillér nyolczszögű lábozata 2·552 méteres egyenoldalu négyzetből indult ki.

A pilléreknek közelsége, nagy tömbje, oszlopokba való feltagolása, keresztalaku összeállítása az átmenet jelensége. Különben vaskosságuk arra is vall, hogy nagy tömeg, nagy magasság épült fel rajtuk.

A pillér-lábozat 2·552 méteres alapvonala három részre oszlott. Az octogon-alak sarkait 0·806 s 0·782 méteres részekben kivágva, maradt 0·964 méter középrész octogon-oldalnak. Továbbá ezen octogon-oldalak felezésével kikapjuk a négyszögű pillértömeget (Kern) 2·081 méteres vastagsággal. Ha e négyzettömbből a négy sarkot egyformán kivágjuk, úgy hogy pillérszinnek 2·052 méter kerüljön, a keresztben álló négy pillérszín elé pedig egyenkint 0·565 vagy 0·559 átméretű féloszlopokat, a sarkokba pedig 0·316 átméretű háromnegyedes oszlopokat állítunk, akkor összeállítottuk a négy fél-, négy háromnegyedes oszlop- és nyolcz saroktagozatból álló pilléres oszlopnyalábot, melyben az oldalhajók oszlopai valamivel kisebb méretűek voltak. IX., X., XI., XII., XIII.

A pilléreknek ezen tagozása nem maradt mindenütt egyforma. A nyugoti zárfaalnál állók szármadarványán látjuk, hogy e pillérek nem voltak fél- és háromnegyedes oszlopokra tagolva, hanem egyszerűen nyolczoldalu tömörséggel terpeszkedtek lábaikon úgy, mint a hogyan a csákvári kertben egy pillért összeállítottak.

A pillérek ezen alakjának megfelelőleg az oldali falszalagok élei is le voltak szelve. XIV.

Ennek daczára ezen pillérek sem maradtak tagozás és diszítés nélkül, sőt éppen ezeknél a tagozás már a nyolczszögű lábozat szegélyének félhornyozásával és pálcázásával kezdődött, hogy ez által is a pillér vaskosságának nyomasztó hatása némileg feloldassék.

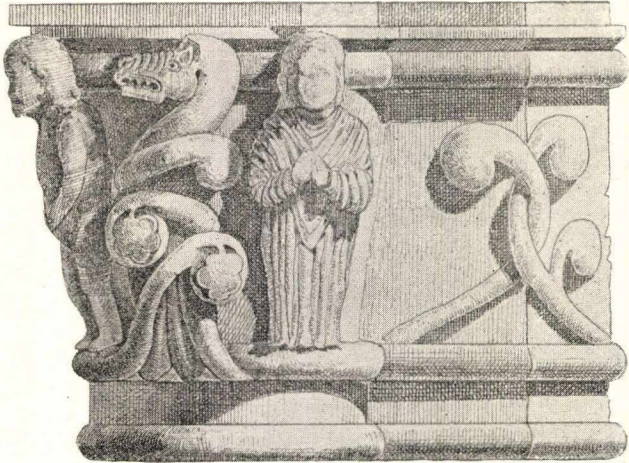
Tekintve a templomoknak régi beosztását, mely szerint a főajtónál a narthex, a bünbánók helye volt, melyet a kísértés, a bün, a bünbeesés szörnyűségeivel, meg a bánat megtisztító, megmentő hatalmának jelképeivel szoktak volt ellátni, s látva a kos, bárány, öz, majom, oroszlán, párduez, kigyó, sárkány-diszitményes oszlopfejek tompaszögű voltát, merjük állítani, miszerint ezeknek nagy része az utolsó pillérpárt a bünbánók számára tükörkép ékesíté. Ez volt a biblia peccatorum. Ebben a felfogásban a symbolismus is támogatja a régészetet, mert mikép a világosság elüzi a sötétséget, éppen úgy üzi, szorítja ki az erény fénye, a szentség, a sötétség hatalmát, a bűnt, a mely ugyanazért az ajtó felé szorul.

Ilyen állatdiszitményekből maradt egy nagy oszlopfej, négy darab oroszlánpáros, három darab egy oroszlános sarok, egy csonka oroszlános saroknak elvált egy-egy oldala, egy majmos, egy kétfarku basiliszkpárduezos, egy hosszú ivart fujó sárkány páros, egy akántleveles sarok s még egy ilyennek elvált lapja, vagyis összesen 10 egész sarok, 4 fél saroklap, a mi 12 pillérsaroknak felel meg.

A nagy 0·60 méter magas oszlopfej mellett a 0·34 méter magas kétoldalu lapos sarkok inkább a pillért szalag gyanánt (bandeau) övező tag diszítésének látszanak, melyet az oszlopfej helyén nehezen, de körülbelül embermagasságban jól lehetett kivenni a pillérszárakon.

A nagy oszlopfej XV. 0·80 méteres szélességű darabja két sarokra s egy féloszlopra, magassága pálcák által tagolt nyakra, fejre, s fedőlapra s az utóbbi megint lemezre s borítóra (Überschlag) oszlik. A kampós, leveles venyegékkal körülfont oszlopfejen két emberi alak között egy sárkány látható. Bő, bokáig érő kámzsában, összetett kezekkel bünbánóskodik az egyik emberi alak, míg a másik hizott hasán nyugtasztja kezeit az írás szavainak «kiknek istenük a has» (Filip. II. 19.) értelmezésére. Talán érthetőbben jelképezi ezt a venyege-ölelésekből kiemelkedő s feléje forduló sárkányfej.

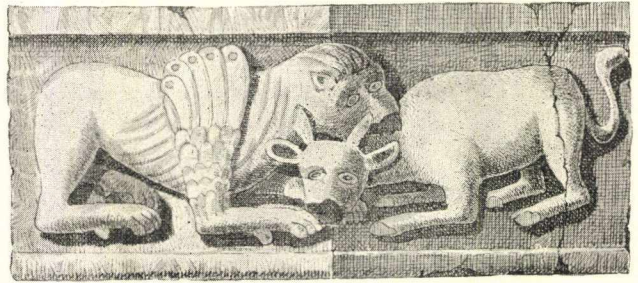
A négy oroszlánpáros sarok egyike sem egyezik a másikkal. Habár az állatok úgy nagyjában páronként megegyeznek egymással, de a párok a fej alakjára, a test idomára, tartására, a lábak állására nézve egymástól különböznek.

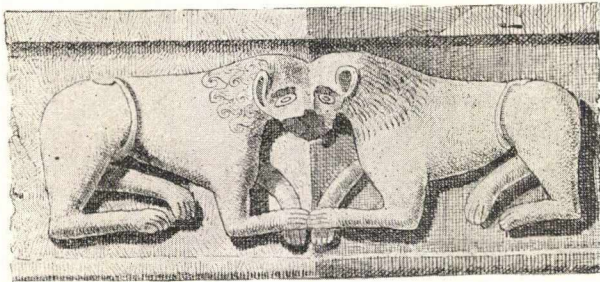
XV. sz.

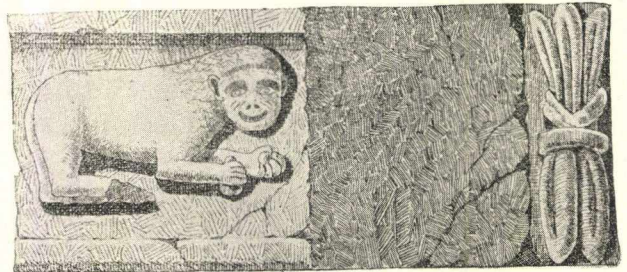
XIX. sz.

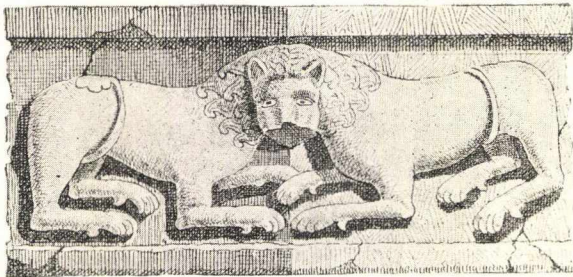
XX. sz.

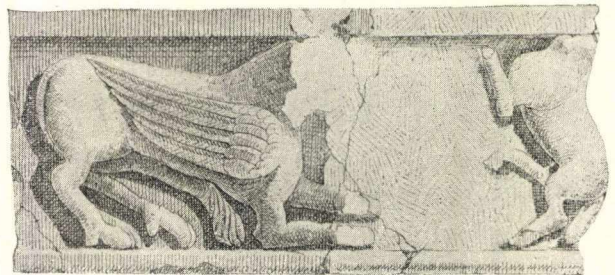
XVI. sz.

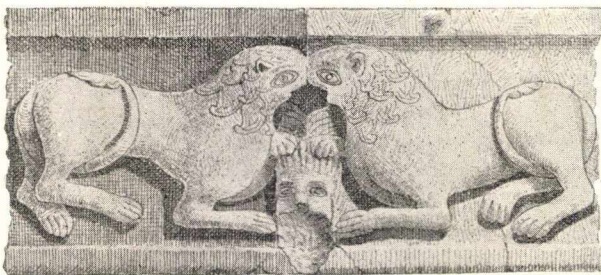
XXI. sz.

XVII. sz.

XXII. sz.

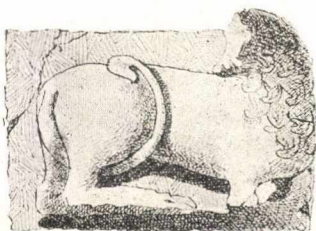
XVIII. sz.

XXIII. sz.

Az egymás felé fordult oroszlánpárok XVI—XIX. két állatja majd csak egy fejet mutat együttesen, majd pedig mindegyik állatnak feje külön látszik, de e mellett harmadik fejnek még egy álarczot is tartanak közösen. Az álarcz az oroszlánok pofájával megegyező nagyon tipikus kifejezéssel bír. Ezen sajátságos jelenítés az Istennek büntető ítéletét jelképezi a gonosz nagyok s romlott nemesek felett, kiket az Isten rabigájába hajtá olyan ellenségnek, «melynek ordítása, mint az oroszláné, ordít mint az oroszlánok kölykei és agyarog és megragadja a prédát és átfogja és nincs, ki azt elvegye tőle». (Izs. V. 29.) Az oroszlánok közül két pár vékonyabb, kölykeknek látszanak.

A velencei San Paolo egyház két oroszlánának, melyeknek egyikét kígyó szorítja, másika az áruló Carmagnola fejét marczangolja, semmi köze a vértessz.-keresztii oroszlánokhoz.

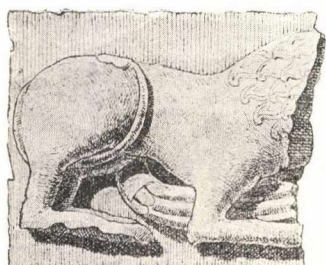
XXIV. sz.

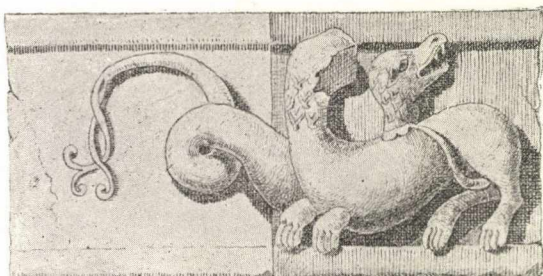
XXV. sz.

A következő két kőnek XX., XXI. könnyen érthető a jelképe. Egyiken a páva-szárnyas kevélység oroszlán képében megcsipte, megölte a gyanutalanul bizalmaskodó ártatlanságot, a jelképes őzikét, a másikon nyalánk majom egyik kezében diót, másikában más gyümölcsöt tartva, a torkosságot jelképezi s ennek mellégyökerét a kandiságot, kíváncsiságot az a becsomózott kis valami jelzi.

A XXII. és XXIII. sz. kővek pendantok, mellékképek. Az egyiken ugri bárány játszik védtelen ember képében (Eccl. XLVII. 3.) az idő változatosságának és hatalmának jelképesoroszlána előtt; a

XXVI. sz.

XXVII. sz.

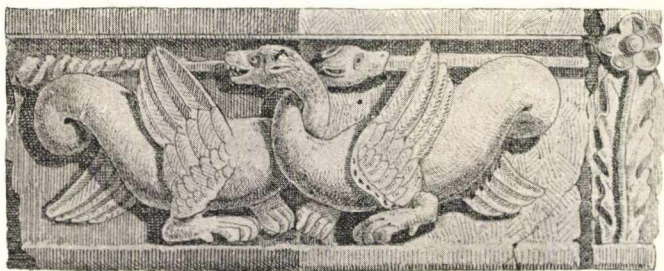
másikon kos fekszik szintén nyugvó s egyik lábával nyitott könyvet érintő oroszlán mögött, melyet a szerzetes életet jelképező szent megfékezett az evangelium szavának, tanácsainak erejével és a szerzetesi regulák korbácsával. «Eljövén az oroszlán vagy medve s elvivén a kost a nyájból, én megkergetém azokat és levivém és kiragadám a szájokból». I. kir. XVII. 34. Valamint a nyitott könyv, úgy a csapásra emelt korbács sem jelenti itt a fizikai, a nyers erő alkalmazását, hanem az erkölcsi erő hatását, mely alatt a vadság, kegyetlenség, zsarnokság oroszlána megszelidül. A korbács nem is vesszőből, hanem regulákkal teleírt pergament szeletekből áll, milyent a szerzetesek a középkorban önsanyargatásra használtak. Ilyen korbácsot őriz az Ambras-féle gyűjtemény is.

A torsók közül az egyik oroszlán XXIV—XXV. majdnem egészen meztelenre vetkőztetett rab-szolgát tepert le, a kit itt külön mutatunk ugyan, de a kővön csak alul, ennek fekvési oldala peremén látható. Mintha a másik oroszlán XXVI. szintén valami testtagot, kézfélét szorongatna a lábai közt. Vajjon nem-e a szegények elnyomatásának könyörtelenségét jelképezi itt a symbolizált vértanúság, melyet a pogányság ujongva aképp fejezett ki: «christianos ad leones!»

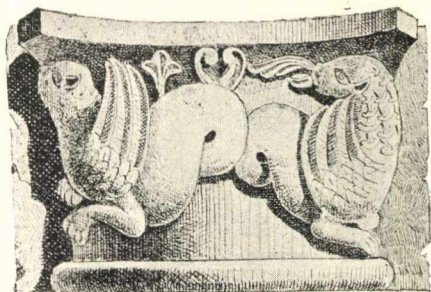
A XXVII. sz. kövön kétfarkú sárkány-kigyó mellett a sz. írás szerint párduc áll, mely amattól nyeri veszedelmes hatalmának varázsát. Sz. János mondja titkos jelenéseiben: (XIII. 2.) «És a vad-állat, melyet láttam, hasonló volt a párduczhoz, és lábai, mint a medve lábai és szája, mint az oroszlan szája. Ez a sárkány ennek adá erejét és nagy hatalmát». Úgy látszik, mintha a műfaragó a kétfarkú sárkánnyal tulajdonképpen a basiliszkus kigyót akarta volna jelképezni, mely éppen ordításra tátja száját. Pedig Plinius (hist. natur.) szerint a basiliszkus nem csak szemeivel öl, hanem hangjával is elriaszt minden élő lényt. Ezen mythikus állat idővel az írás symbolikus szörnyévé lett, melyet kigyónak képzeltek pikkelyes testtel, szárnyakkal, koronás fejjel, kokas lábakkal stb. Különben a basiliszkus nemcsak Plinius, hanem az írás szerint is nagyon veszedelmes állat volt. «Ime én basiliszkus kigyókat küldök rátok, melyek ellen nincs varázs és megmarnak titeket úgymond az Úr». Jer. VIII. 17.

A kétfarkú sárkány mellett a szárnyas kigyó ép oly veszedelmes állatot jelképez. Ez utóbbi köveinken párosával kétféleképp és mindig művésziesen van ábrázolva.

Az egyik kövön a nyulánkabb sárkánypár állatjai XXVIII. sz. egymás nyakát karika módra átfűzve fejjel szétnéznek és ivarfélét tartanak vagy fújnak. Testük, szárnyaik symmetrikusan vannak rendezve s nagyon gondosan kidolgozva. A mythus szerint a kigyók összedugják fejeiket s úgy fújják párjukat, mint a közmondás tartja: egy követ fújnak — a gonoszságát. A paradicsomi boldogságot megmérgező kigyófajzat pározása a buja élet hamisságát akarja ábrázolni, mert a viritó bogáncsrózsa is arra int, hogy a buja életörömmel mindig vele nő a sebző tövis fájdalma.

XXVIII. sz.

XXIX. sz.

Ugyanez a motívum ismétlődik egy másik kövön XXIX. sz., mely gyönyörű oszlopfej. Ezek a kigyók másképp vannak idomítva és elhelyezve, valószínű, hogy más a jelentésük is. Itt csupán az állatoknak, gyűrűzött farkai érnek össze, míg testük előrésze, mint egy háromszögnek két szára szétágazólag fekszik. Ezt az állást a fedőlapnak görbe vonala kívánta. A kigyók fejjel egymásra néznek csábítóan ingerkedve. A him ágas nyelvét öltögeti a nőstényre, melynek levélalakú, a himnek kétágú farkavége a háttérben billeg. A him szárnyát testéhez szorítja, a nőstény pedig a testtől elállóan tartja s ezek nem a symmetria, hanem az animalis élet nyilvánulása szerint vannak rendezve. A jáki templom sárkánydiszitménye némileg emlékeztet a vértessz.-keresztűre.¹⁾ Ezzel összehasonlíthatók az Arles melletti Notre-Dame des Aliscamps, és Droite Auban egy Sz. Mária templom oszlopfejei.²⁾

A sárkányszörnyek összefonódása, merész domborítása, könnyed, szabad tartása francia iskolára vall.

Végül ide tartozik egy akántlevelű saroktöredék XXX. sz. s egy másik ilyen alaku sarok oldalának, XXXI. sz. mint látszik, szintén töredéke. A diszítés e motívuma a LXXXVI. sz. oszlopfejen fordul elő.

Az egyik pillérfaj diszesebb részeinek bemutatása után visszatérhetünk a pillérnek egyéb részeihez.

¹⁾ Dr. Henszlmann, i. m. 160. ábr.

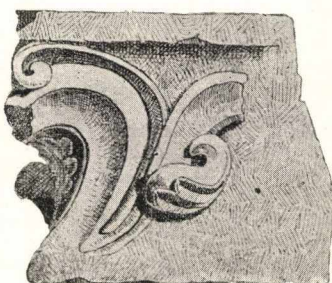
²⁾ Henry Revoil, i. m. I. Plan. XXV. III. Plan. XLIII.

Az oszloplábak alatt 0·118 méter magas talpak (Plinthe) szélessége a különböző tagok nagysága szerint különböző. A féloszlopok alatt 0·499 méternyi volt. A két féloszlop között álló tagok talpai négy kisebb szögben voltak kiszeldelve.

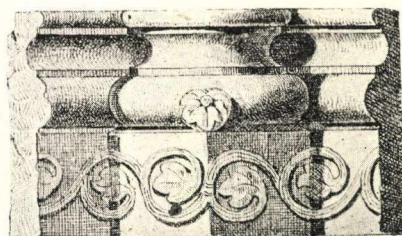
A lábak a korinthy oszlopoknál használt attikai láb tagozásával alsó és felső tekerescsel, körhoronnyal, egyszerűek, szemrevalók voltak. XXXII—XXXIV. sz. A két tekeres (petit, gros tore) közé szorított körhornyot (rond creux) egy lemezkének (reglet) közbeszúrása elválasztván a felső tekerestől, majd pedig mind a két tekerestől is, ez a csekélység az egész lábat kellemesen élénkíté, mert a horonyvonal megtörése folytán a tekeresek dudorai puffadó hólyagokként még jobban kidagadtak. Az alsó tekeresek ezen puffadása néhány lábnál 0·118 méterrel kivülből dagadt a láb talpánál XXXV. a—b, valamint az oszlopfej a fedőlapnál, a mi átmeneti jelenség.

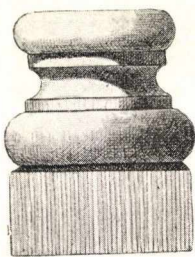
XXX. sz.

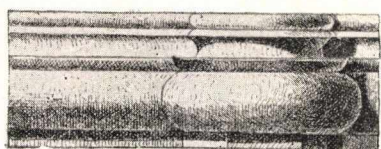
XXXI. sz.

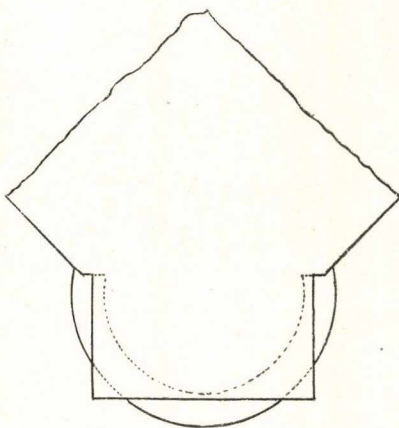
XXXII. sz.

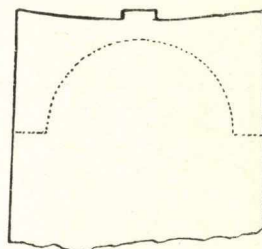
XXXIII. sz.

XXXIV. sz.

XXXV. sz. a)

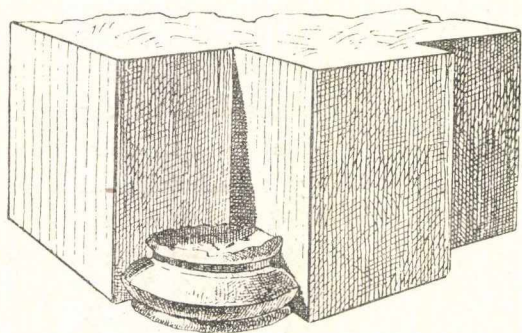
XXXV. sz. b)

A lábak a talpak felett átlag 0·217 méter magasak voltak, s ugyan az alsó tekeres magassága 0·095, puffadása 0·085, a kisebbik tekeres magassága 0·053, puffadása 0·029, a horony pedig 0·070 méteres. Ebből az alsó lemezkére esett 0·015, a felsőre 0·008 méter magasság. Az alsó tekeres alatt a talpon 0·007 méteres rézsutosan emelkedő szegély (ourle) folyt körül.

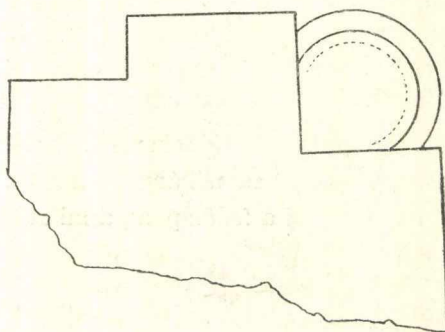
Ezen tagozástól némi eltérés történt azzal, hogy némelyik lábnál, talán a vízszint miatt, hiányzott az alsó tekeres. Ez esetben a felső tekeres egyszerűen félhoronyra (demi creux) nehezedett, mely a talp sarkából indult ki. Vagy pedig a felső tekeres puffadása lapokra van lecsiszolva; avagy az alsó tekeres nyomottabb (tore corrompu) volt, miként ezt a metszetével bemutatott háromnegyedes oszlopocskák lába mutatja. XXXVI—XXXVII.

A talpak sarkait az elmésség symbolikus inspirációja nagyon változatos sarklevél-gazdagsággal csinosította. Sajnos, hogy e sarklevelek többnyire le vannak kopva, törve, s ebből a kedves építészeti

piperéből mindössze csak hét darabot mutathatunk be, a rózsácskát a XXXII. sz. oszlopfejnél, hármass erezetű leveles venyegével körülfont talpán, négy golyósat XXXVIII—XLI., melyeket egyenkint egy-egy levél, akánt, szívlevél (*rais de cœur simple*), jegenyelevél vagy virágos inda takar, két fejet

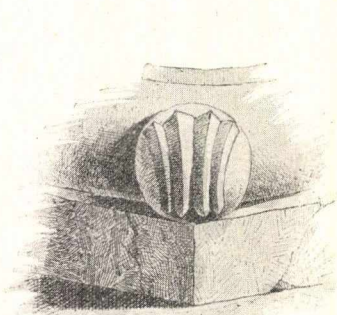

XXXVI. sz.

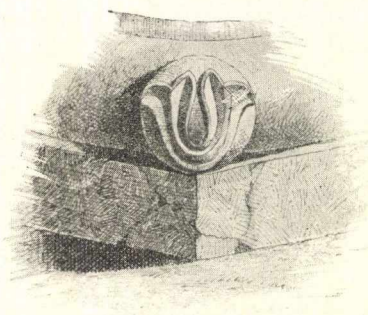

XXXVII. sz.

XLII—XLIII., egy hegyes orru rókát, egy kurtafülü oroszlánt, mely daczosan szembe néz, míg a róka ravaszul sunnyog. Keresztülfurt orruk hiven jelzi a szokást, mely szerint ilyen állatorrokba húzott karikák helyettesítették hajdanta a kapukban a mai csengetyűt.

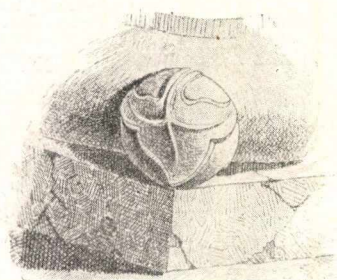

XXXVIII. sz.

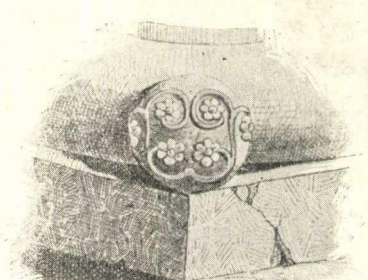

XXXIX. sz.

Ha a boltozatból nem is maradtak volna részek, már a pilléreknek nyolcz oszlopra való feltagolása maga is mutatja, hogy a sok tag fölé övök, bordák voltak tervezve, hogy a bolt keresztbolt s ugyan csucsíves volt, miként azt a csákvári diadalkapun I. sz. és a tatai rom boltgerinczén látjuk. Ez utóbbi-

XL. sz.

XLI. sz.

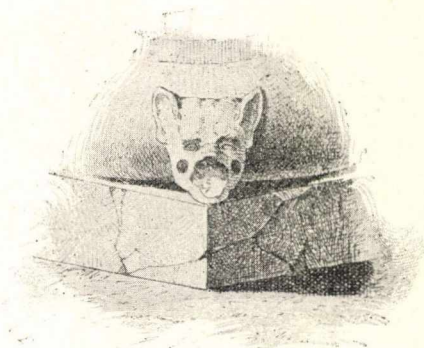
nak boltíve sokkal nyomottabb, mint a csákvári kapunál. A nyomott boltívezet indokolja a pillérek feltűnő vastagságát.

A csucsíves bolt bordáit zárkó fogta össze, mely a boltot nem csak egyszerűen lezárta, hanem koronázta is, azért az építő művész arra törekedett, hogy művét gondosan és méltóságteljesen befejezze, a miért a zárkó pajzsának kifaragásánál ragyogtatta utoljára művészi erejét.

A szentély, a fő- és oldalhajók valamennyi járma fölé bordahálózatos, zárköves bolt borult, de sajnos, a sok zárkóból, mely egykor ezt a remek épületet ékesíté, csak három gyönyörű példány maradt reánk. Azonban ez a kevés is elég arra, hogy sejtesse, hogy milyen volt egykor ez az Istenháza, de elég egyszersmind arra is, hogy éreztesse, hogy mit veszített benne szegény hazánk.

XLII. sz.

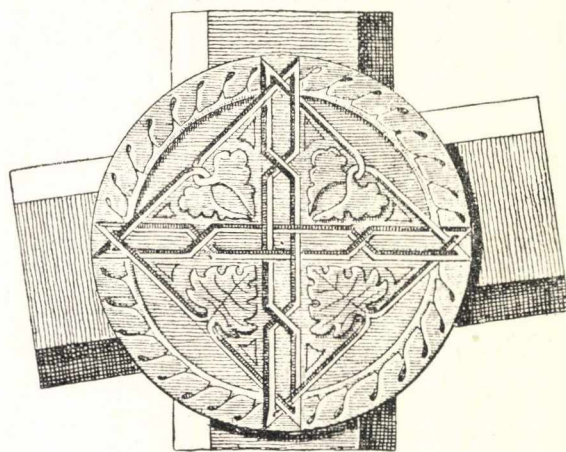
XLIII. sz.

A zárkövek kifaragása részint homoruműves volt, mint az oroszlános- és rácskeresztesé, részint domborműves, mint a sárkányosé.

Az oroszlános zárkő XLIV. egy ugrásra, marczangolásra kész stylizált oroszlánt mutat, mely fogait vicsorgatva, körmeit meresztve, bozontos farkát hányva, lihegő vérszomját, jelképileg a kísértő, a körüljáró sátánnak fenyegető veszedelmét árulja el, míg az oroszlán alatt levélesoportban szerénykedő herelevél a reménynek, a szerencsének gyenge szálát jelképezi.

XLIV. sz.

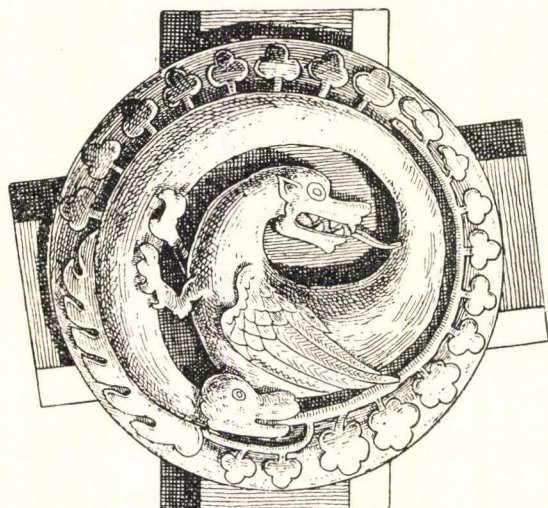

XLV. sz.

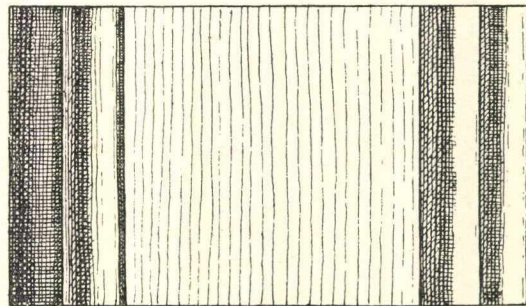
A másik zárkővön XLV. fülfüleveles körbe beállított rácskereszt van négyzet-keretbe foglalva, melyre a keresztkarok háromszögű mezőnyében egy-egy tölgylevél s két a középén összehajtott, kocsányaikkal összekulcsolt szőlőlevél, — a keresztben gyökerező hit erejét jelképezve, — kapaszkodnak.

A harmadik zárkővön a szárnyas, körmös és nyelvét öltögető sárkány XLVI. egy nagyon sikerült háromnegyedes dombormű. E zárkővön az építő művész a tartósságot és ugyan első sorban az általa befejezett mű állandóságát fejezte ki a Titkos Jelenések XX. 2, 3. verseinek igen találós symbolikus

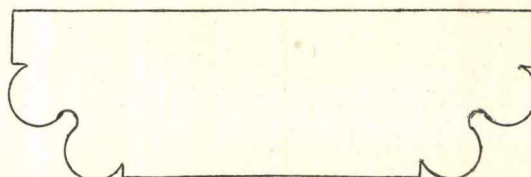
szavai szerint: «És megragadá a sárkányt, a régi kigyót, ki az ördög és a sátán és lekötözté azt ezer esztendőre és leveté a mélységbe és bezárá és pecsétet vete reá, hogy többé ne hitegesse a nemzeteket, míg el nem telik az ezer esztendő». A rettenetes fejét másfél réteges karikába tekerő sárkánynak farka-vége fejjé idomul, melynek szájából kétágu leveles venyege, az élet folytonosságának újabb jelképe

XLVI. sz.

XLVII. sz.

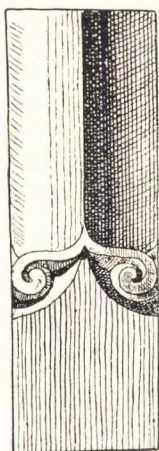

XLVIII. sz.

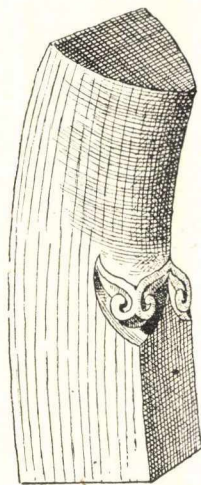
fakad. A venyegét szőlőlevelek s folytatólag a kő köröndjét hereleveles koszoru övezi, melynek végét a sárkánynak kifoszlott, csipkés uszonya, talán a végnek bizonytalanságát jelképezve, elfödi.

Ezekre a zárkövekre valóban ráillenek a költő szavai: «saxa loquuntur!»

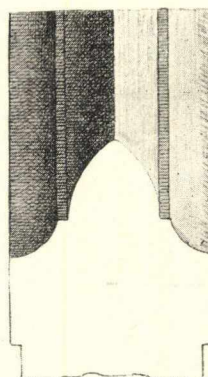
A zárköveknek művészileg erőteljes symbolismusa mellett a boltgerinczek, a bordák sem marad-

XLIX. sz.

L. sz.

LI. sz.

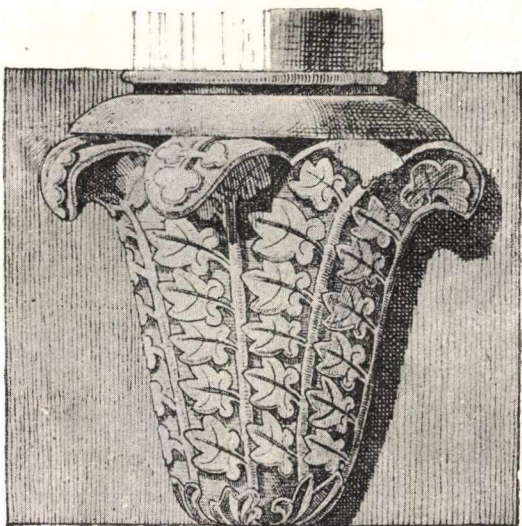
hattak unalmas egyformaságban, kifejezésnélküli hangtalanságban, hanem alakot, életet, változatosságot öltöttek azok is, hogy az összhang rythmusa annál hatékonyabb legyen a szépízlésre, melyet az elhanyagolás, a szegénység, az egyformaság itt csak bántathatott volna. Az öv (Gurte) XLVII, XLVIII. élénkül az átmeneti kort jellegző pálczás tagozással, mely azt mind a két szélén kettős pálczával szegélyezi. A négyszögletű bordák XLIX—L. kis emelkedés után szivalakulag élesülnek, de sarktöréseik

nem hagyattak üresen, hanem virág, leginkább szőlőkacsakaringók díszítik. Vagy pedig lemezes horony-oldalakba foglalva támaszkodnak a bordák LI. sz. a zárköre. Mindez túlterhelés nélküli, de mégis az átmenetet éreztető díszítési módszer.

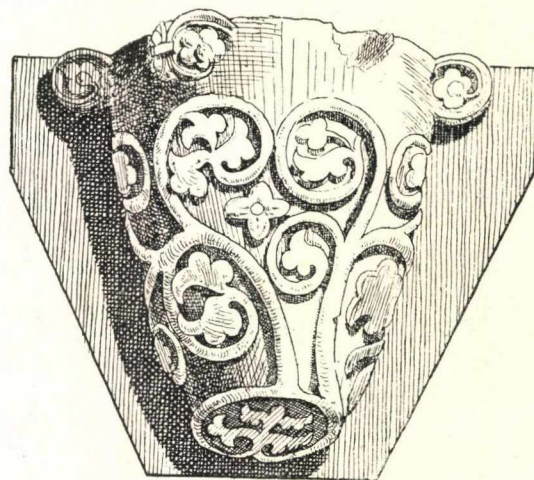
Nem kételkedünk, hogy a tagok különféle összetételével éppen oly változatosan faragták a bordákat, mint a minő változatosak voltak maguk az oszlopfejek, melyeknek szép száma közt egy sincs, mely díszítésére nézve a másikkal megegyeznék. Ezt a sokoldalúságot látjuk a zárköveken, ezt a kimeríthetlenséget bámuljuk a legaprólékosabb részleteken is, melyeknek kidolgozásából mindenütt az élet melegsége, és soha sem a betanult modorosság ridegsége szól.

Tudjuk, hogy a kőoszlopok a faépítkezés czölöpjeinek fejleményei. Kezdetben kőfal helyett földbe ásták a czölöpöket s ezeken keresztül fektették a gerendákat. Hogy a czölöpök ne inogjanak, alul feltöltött kupócokkal megszilárdították, felül pedig a gerendákkal összekötötték fahánttal, guzszsza. Mikor azután kővel kezdtek építkezni, megtartották a régi módot, csak a czölöp változott át oszloppá, a kupóc oszloplábbá, a gerendakötés oszlopfejjé.

Az oszlopnak ezen felosztása végérvényesen megmaradt a toskániai, dóriai, ioniai, korinthusi és római oszloprendszerben azon különbséggel, hogy míg a három első az oszlopláb és fej konservatív

LII. sz.

LIII. sz.

kidolgozásában megőrizte a klasszikus egyszerűséget, addig a korinthusi és római oszlopok magasabb, változatosabb fejei a természet tarkaságát öltötték fel dísznek. Így a korinthusi oszlopfejet is idővel a szokásos akántlevél s elvéve a rómaiaknál is használt herelevél mellett felbokrétázták a természet majd minden országából vett növényi, állati és emberi alakokkal. Felbokrétázták akánt, fülfü, here, tölgy, szőlő, repkény, pálma, páfrány, szívlevél, rózsza-, epervirág s egyéb levél- és virágdíszszel, melyet majd stylizáltak, majd a természetet utánozták.

A díszítés ezen módját különösen a clunyi benczés iskola honosította meg s ennek befolyása alatt épült a vértessz.-keresztői benczés-templom is, melynek úgy a természetből, mint a szörnyek mythikus világából kölcsönzött díszítése a délfranciaországi középkori művészetnek annyi és oly világos jeleit mutatja.

Ime itt egy felfordított kupalaku gyönyörű gyámkő. LII. Hívebben a természetet utánozni alig lehet. Az akánt-levelek bokrából kinőtt és hat ágban felkuszó dúslevelű repkényszárak annyira befonják, hogy éppen csak a fülfü kihajló hegyei s ezek felett a gyámkő öblének pereméje látszik ki. Egyik fülfü hegyén hereleveles keresztcske díszleg, a másikon pedig más valami levél. Maga az oszlop kis pálcza-tagozattal, karikával válik el a gyámkőtől.

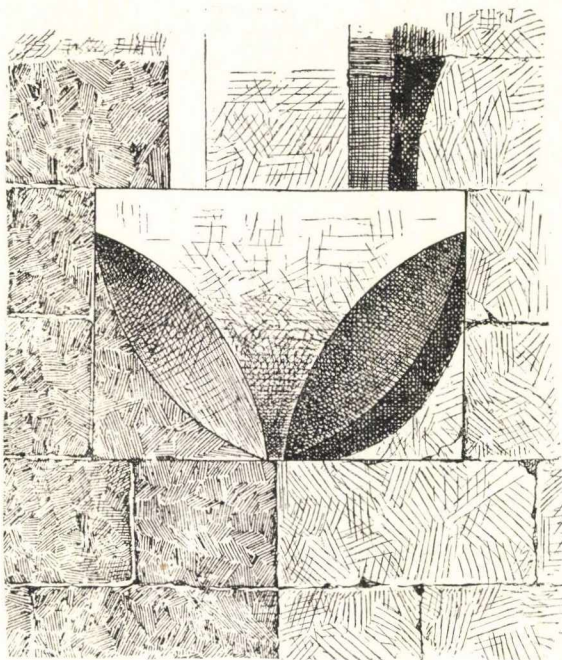
Természeti erőttől duzzad ezen gyámkő is LIII., melyen a kup leszelt tetejét karikában övező gyö-

kérszálból kövéren sarjadzanak a kacsos, leveles szőlőindák, melyek már a felfordított kup aljára is felkapaszkodva rózsás kunkorokban kiülnek a szélére, honnan az egyik kunkor kitörött. Az egész gyámkő, alja, föle, közepe, hol éppen most nyílik egy virág, leveles, virágos. A levelek a rácskereszt XLV. szőlőleveleivel egyeznek.

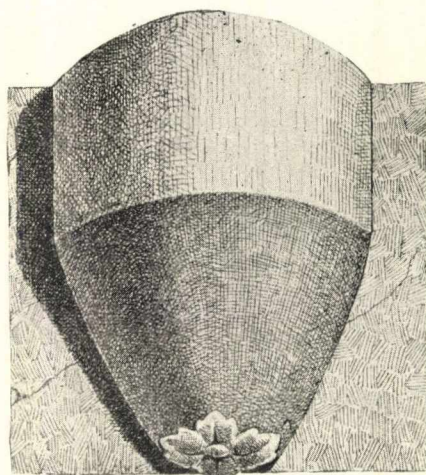
A másik két gyámkő LIV.—LV. változatosság kedvéért egyszerű mértani alakok, az egyik féltojásdad, a másik kúp. Az előbbinek lapos eleje, két oldalról kiszelve, felfelé nyíló görbeszárú háromszöggel van czímerezve s ennek megfelelően a borda szintén sarokélek nélkül indul ki belőle. A másik tetején rózsával díszített egyszerű kup.

Mind a négy gyámkő alakra, díszre egymástól különbözik.

Már fennebb érintettük, hogy az oszlopfejek nem voltak sem magasságra, sem szélességre nézve egyformák. Magasságra 0·60, 0·55, 0·34 közt váltakoztak. Ezeket a fejeket legfeljebb magasságuk szerint lehetne felsorolni, de chablonszerűen osztályozni nem lehet, mert itt minden nem is egy-, hanem

LIV. sz.

LV. sz.

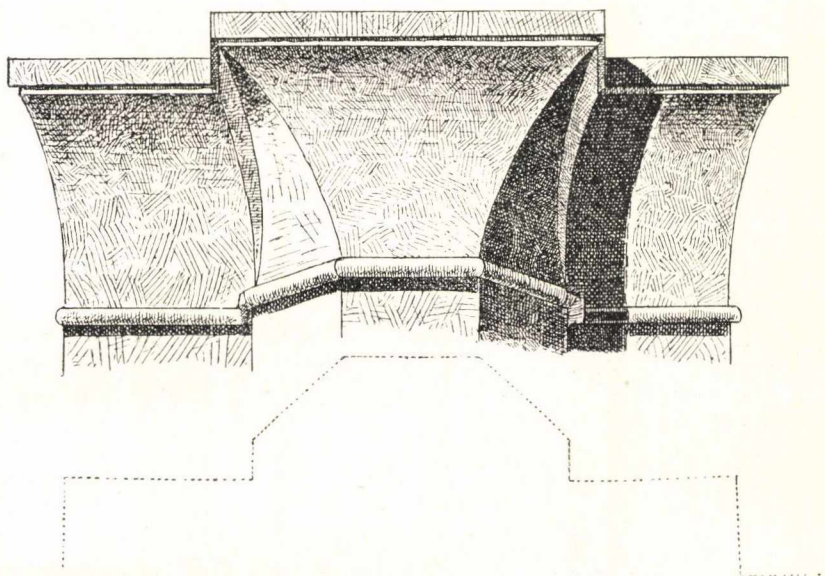
többféleképp is változik. Így csak az egyszerű fedőlapot (abacus) is hányféleképp lehet változtatni, itt látjuk. A fedőlap vagy egy vagy két lemezből áll, a két lemez vagy egyforma vastag, vagy a felső, a borító (Überschlag) vastagabb, a lemezek vagy négyszögletesek, vagy körszeletesen vannak kiszelve s ugyan vagy egy körszelettel egy-egy oldalon, vagy a körszelet egy-egy oldalon ismét kettétörik két kisebb körszeletre, az ezáltal támadt sarkok vagy élesek vagy tompák, virágkövesek vagy nem azok, a virágkövek (bossage pour tailler les fleurs) vagy félkörösek vagy szögletesek, egyszerűek, vagy kétrétűen tagoltak. Ezt a csodálatos változtatást látjuk az oszlopfej leveleinek minőségén, számán, csoportosításán, elhelyezésén, alakján, stylizálásán, a fej öblének (tambour) szögletes, félkörös, hengerszerű, virágedényes, kosáralaku, félhornyos vagy esaternahornyos (gueule-gorge) tartásán. Még a nyak és pálczája sincs elfelejtve, elhanyagolva, amaz vagy sima vagy rovátkos, emez néhol kettőzött.

Különben valamennyi fedőlap alacsony, szűkes, hogy a fejek bokrétaí szintén kidülnek alóluk, a mi átmeneti ismerv.

A falszalagok féloszlopai részint félkörösek, részint öt lapuak (XIV.) voltak. Ezeknek fejei közül négyet mutathatunk be.

Egyik LVI. levéldísznélküli egyszerű mértani alak a hasonalakú gyámkő LIV. mellett a déli oldalhajó nyugoti zárfalán most is ott van. A félkörnek öt oldalra való leszelését az oszlopszár metszetén LVII. látjuk.

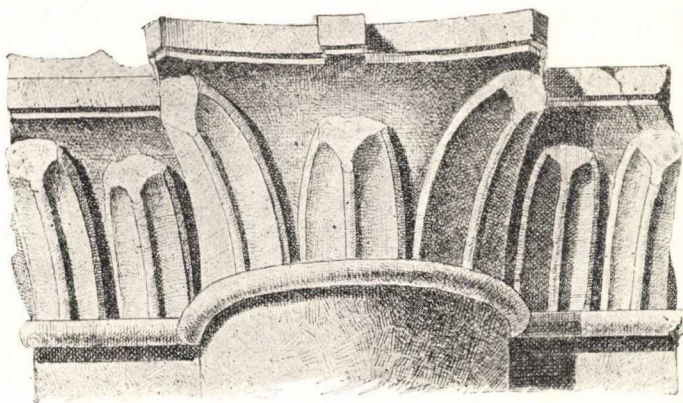
A másik kő LVIII. egysoros hosszúlevelű, erősebb bordázatú fülfüves levelekkel, körszelétes fedőlappal és szögletes virágkővel van díszítve.

LVI. sz. LVII. sz.

A harmadik kő LIX. kétsoros kurtább és dúsabb fülfüves levelekkel, szintén körszelétes fedőlappal, de félkörös virágkővel bir.

A negyedik kő LX. a megelőzőknél díszesebb akántbokrétás összekampózott csigácskapárral a szögletes virágkő alatt. Különben az oszlop szára és az elválasztó pálcza ötoldalú, mint az LVI. sz.

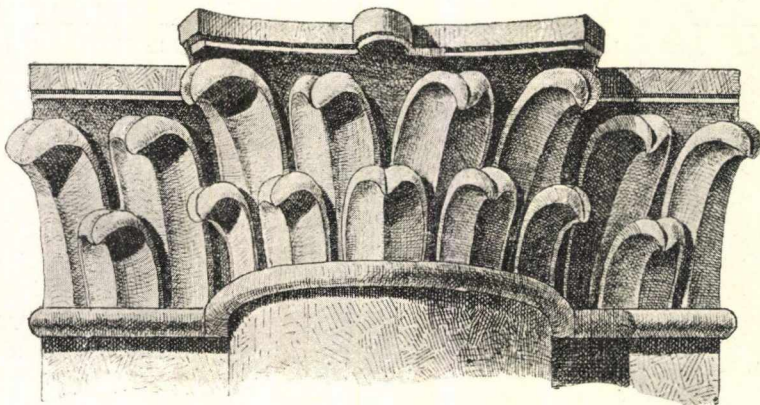
LVIII. sz.

Van egy ötödik kő is, s ez az északi oldalhajó nyugoti zárfalán a legdíszesebb oszlopfejek egyike. A háromsoros, pazarul gazdag akántlevelek szövevényes kuszáltsága még a legügyesebb rajzoló is megpróbálja, a leíró pedig egyáltalán cserben hagyja. Az alsó soru stylizált akántlevelek felett, a felső bujában ereszkedett koronalevelek mintegy saját terhük alatt strucz tollakként ide-oda himbálóznak, az oszlopfej sarkain kacskaringóznak. Ilyen dús növényzetet csak a déli égöv buja lehelete fakaszt.

Ez oszlopfej gazdagságának megfelelően a fedőlappal körszelétes szegélyvonala a jobb- és bal-

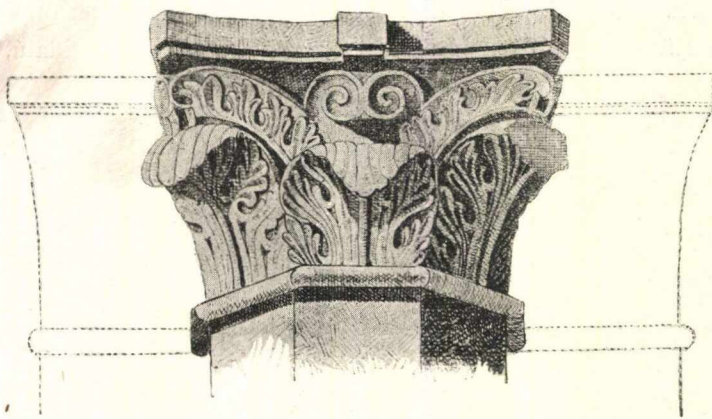
oldali falszalag felett szintén tagolva lett, vagyis a középen kettétörött fedőlapnak egy-egy felét melléje az oldali falszalagokra kirakták.

A gyakran két méter hosszú s félméter széles, bordás, csipkés és nedvdús délszaki akántbogáncs mellett az egyszerű, de sok és husos levelű fülfü (Dachwurz *Sedum tectorum*) a korinthiai oszlopfejek kedvelt disze, mely a nádas, mohás háztetőknek ma is kedvenz növénye. Valószínűleg innen szakították le hajdanta oszlopdisznek.

LIX. sz.

A nagyméretű oszlopfejek közül három LXI—LXIII. vagy nem tartozott a vértesszt.-keresztli műrészek közé, vagy pedig későbbi, nem éppen szerencsés kéz pótolta. Az egyiknek több körszelettel kivágott fedőlapja van három tompított sarokkal egy oldal vonalán; a másik kettőnek szögletes fedőlapjai egyszerűen négyszögletesek minden dísz nélkül. Kétsoros, fölötté husos fülfü leveleik fölé csigák kun-

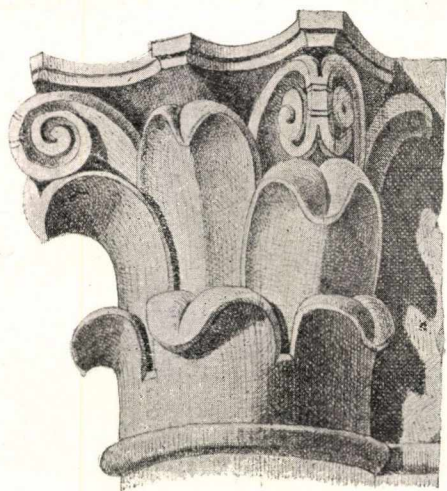

LX. sz.

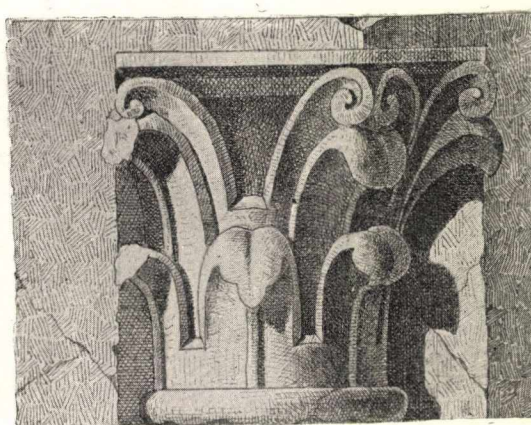
korodnak a sarkokon. Mind a három oszlopfejnél a levelek közei szögletesen vannak kivágva, a mi bizonyos modort árul el, melyet a többi fejek kidolgozásán igen ritkán s talán csak elvétve találunk.

Ide sorozzuk e két kisebb oszlopfejet LXIV., LXV. leveleiknek alakja és elhelyezésénél fogva. Leveleinek száma és sorára nézve az egyik kis oszlopfej hasonlít ugyan a háromnegyedes nagy oszlopfejhez LXIII., de középső, magasabbra törő levele elfödi nála a levelek és csigák közének kivágását. Ezenkívül szögletes virágköve és csigáinak kisebb, egyszerűbb szeme megkülönbözteti amattól. A másik, körszeletes fedőlapján félkörös virágkövel bíró, kis oszlopfejnél a felső sornak középső nagy levele kiszorította a csigákat, melyeknek hiánya a fülfülelevelés oszlopfejektől egyáltalán megkülönbözteti.

Ezen körszeletes fedőlappal bíró oszlopfejnek LXVI. diszítése valamennyi oszlopfej közül kiválik. Az oszlopfejen, mintegy zömök fatörzsnek végén, néhány csonka levél között, sorban szemfélék mutatkoznak. Mik ezek? Faszemek nem lehetnek, mert ily sűrűn, így sorban, levelek között nem rügyezik

LXI. sz.

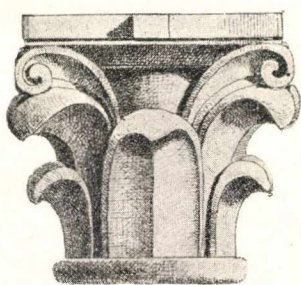

LXII. sz.

a fa. Harkályok sem köpögethették ki a férgeket ebből a törzsből, mert ilyen kimért sorban harkály nem dolgozik, azután nem is szoktak pudvás, szúlos fát czölöpnek használni. Ime, előttünk áll a régi faczölöp,

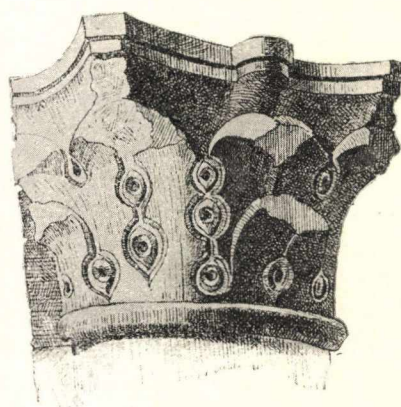
LXIII. sz.

LXIV. sz.

LXV. sz.

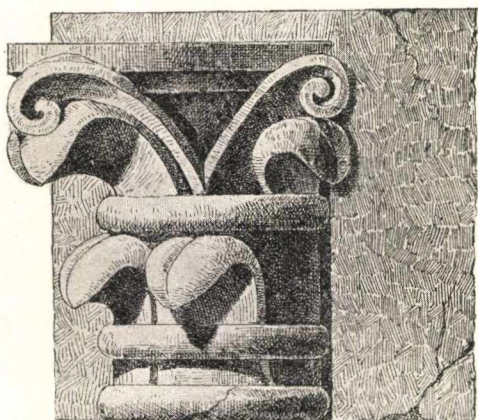
LXVI. sz.

löp, melyhez a gerendákat már nem csak kötözték, hanem le is szegelték, mint ezt a szeglyukak tanúsítják. Eredeti, de természetes diszítés. Virágköve kétrétű.

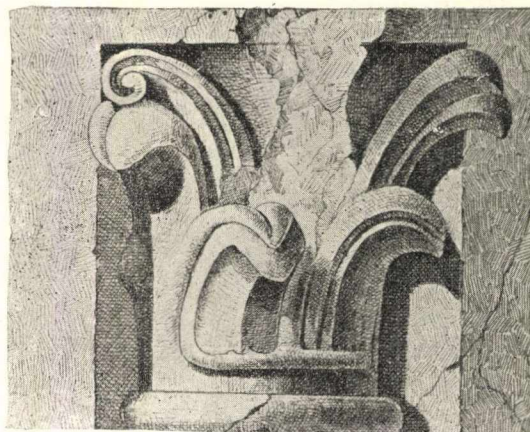
Az előbbi oszlopfej mellékdarabjának tekinthetjük a következő oszlopfejet LXVII. Habár az épület már régen összedőlt, a czölöp is elkorhadt, azért az oszlopfejen mégis rajta maradtak a szorító kötélek karikái. Az összekötözésnél csak a bokrétalevelek alsó sora gyömöszölődött össze. Egyéb baj nem esett.

Hogy a következő oszlopfejnek LXVIII. bokrétája nem szenvedett-e a kötözésnél, ki tudja? Az alsó levelek egyikének összezsugorodott széle tényleg kötélvéghez hasonló varrt mutat. Különben ennek alsó levelei balra, míg az előbbi oszlopfejnél jobbra állanak. A levelek mindegyiknél kövérek s azok egynek kivételével egymástól alakra, elhelyezésre nézve elütnek.

Leveleinek csoportosítására, alakítására nézve ezen háromnegyedes oszlopfej LXIX. némi hason-

LXVII. sz.

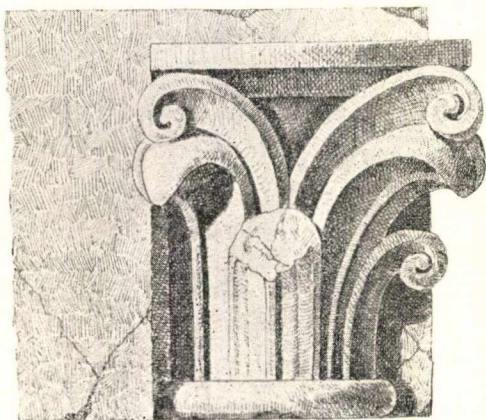

LXVIII. sz.

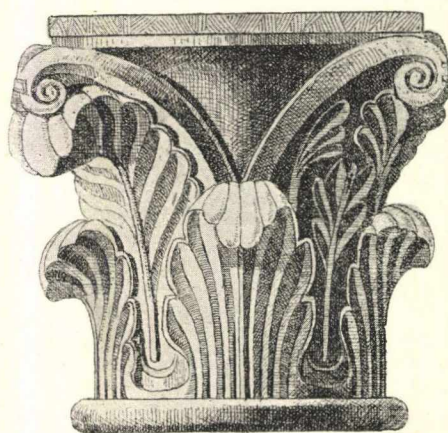
lóságot látszik mutatni az előtte állóval, de a tüzetes összehasonlítás ezt a látszatot eloszlatja, mert az utóbbinak levelei nyulánkabbak, kunkorosabbak s főleg az alsó sorbeliek más állásúak.

Az eddig felsorolt oszlopfejek fülfüves levelei egyszerűek, csücskéik ugyan kihajlók, de nem bimbósak, nem virágosak, mivé később, mint látni fogjuk, átmenetileg kifejlettek.

E két csigás, egyik féloszlopos LXX., másik háromnegyedes LXXI. oszlopfejet majdnem egészen

LXIX. sz.

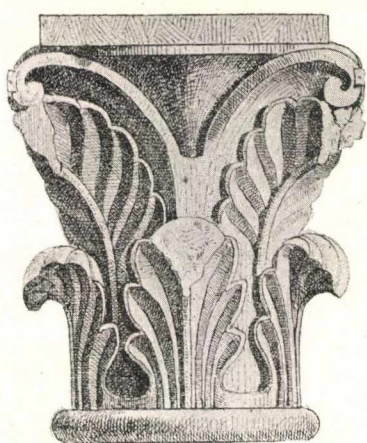

LXX. sz.

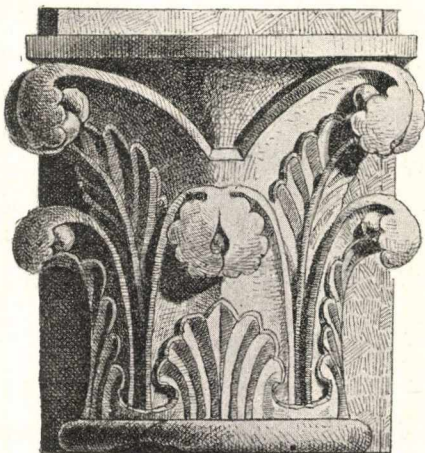
betakarják az erős bordázatú, csipkés szegélyű akantlevelek, melyek közül a nagyobbik fej kelyhéből még a virág szála is kiemelkedni készül. Ugyancsak a nagyobbik fej csigái, levelei kanyargósabbak, mint a vékonyabb fejéi, melynek levelei viszont kövérebbek, erősebbek.

Ezen oszlopfejek bokrétáival megegyezően stylizált diszítéssel bír e kis oszlopfej LXXII. is azon eltéréssel, hogy ennél a felső soru levelek a csigák alatt keresztbe feküdtek. Különben ennek szögletes virágköve is van, a két előbbi fejnek pedig semilyen sincs.

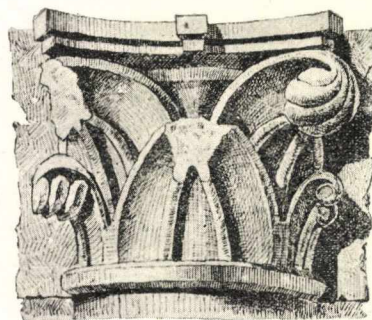
Ezt az oszlopfejet LXXIII. négy sorban kétféle levél díszíti. Az első és harmadik sorú csipkésen stylizált akántlevelek közé fülfűfaju, síma szegélyű, húsos, egész nagy leveleket tűztek, melyeknek

LXXI. sz.

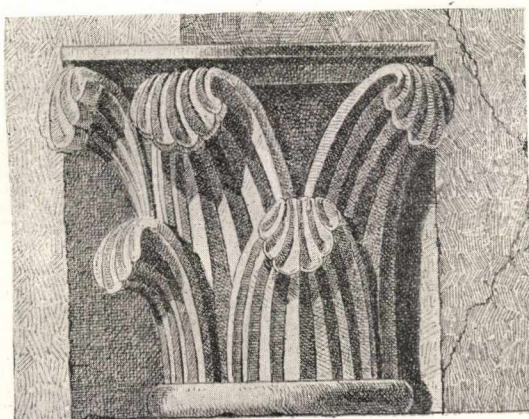
LXXIII. sz.

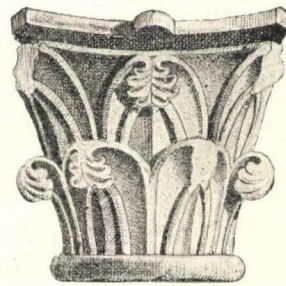
LXXV. sz.

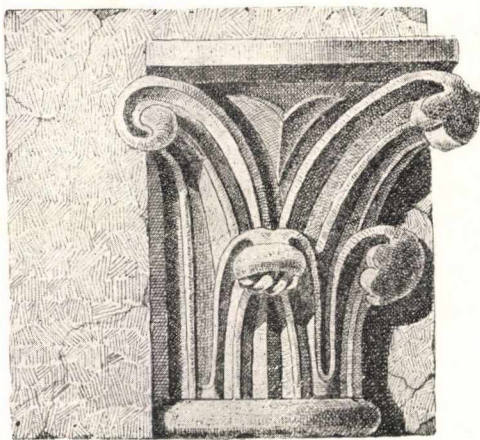
LXXII. sz.

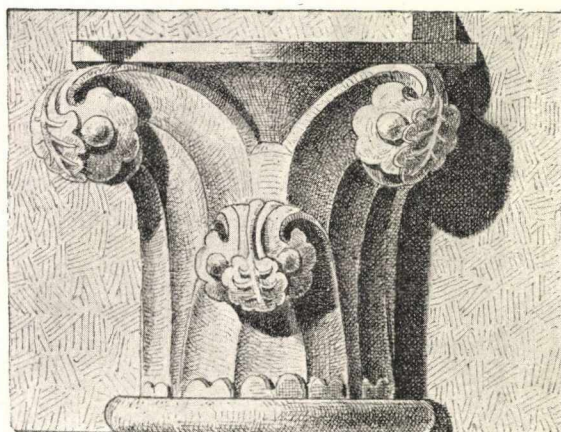
LXXIV. sz.

LXXVI. sz.

LXXVII.

LXXVIII. sz.

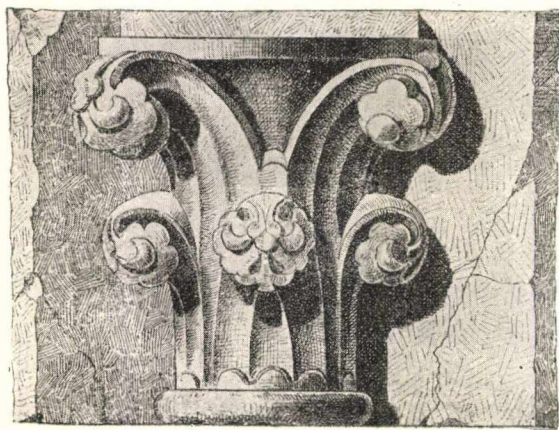
kihajló és szétnyíló csücskei már erősen kunkorodnak. A negyedik sor szintén fülfűféle leveleinek kunkorai az oszlopfej sarkain a szokásos csigákat helyettesítik. Ezen sor leveleinek köze, véletlenül szögletesen van kivágva.

A LXXIV. számú oszlopfejről a csipkés akántlevelek eltűntek, a síma szegélyűek megmaradtak, csak a formájuk változott, mivel most az akántlevelek stylizálását vitték át rájuk, mit legjobban onnan látunk, hogy ezeknek csücskéi az akántleveleknek (LXX. sz.) stylizált csücskéivel megegyeznek.

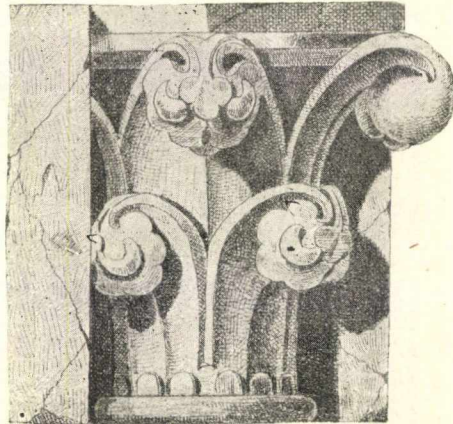
Habár ezen két oszlopfej LXXV—LXXVI. bordázatával tökéletesebben domborítja ki a fülfülevelek alakját, azért azok még az akántlevélnek is viselik a nyomát a levelek csücskéin, melyek azonban a következő oszlopfejeknél már bimbókká fejlődtek. A nagyobbik fejnek virágköve tagolt.

Ezen az akántszerűen stylizált fülfüves oszlopfejen LXXVII. már a levelek kunkoraival, kihajló csücskéivel együtt jelentkezik a levélbimbó vagy levélsom (Knauf), mely az átmenetet jelzi, mintegy közvetíti. A csigák közti fejletlen levél a fej öblét sajátosan takarja.

A három LXXVIII—LXXX. oszlopfej egy mintát képvisel. Az akántlevél stylizálásának csak igen gyenge nyoma mutatkozik még a fülfüves levelek csücskés kunkorain, melyek bimbókká, rózsákká fejlődtek, melyeket azonban az elsónél, úgy látszik, még akántlevelké is borítanak. Az oszlopfej rovátkos nyakán karikában kivernek a fülfürőzsa szapora, apró levelei, hogy idővel azok is bimbókká fejlődjenek. A levelek hajtásaikra nézve nagyban megegyeznek, de számukra, elhelyezésükre, csücskéik kidolgozására nézve egymástól elütnek.

LXXIX. sz.

LXXX. sz.

Ezekhez sorakozik a következő, oldalról felvett, levélsomos oszlopfej LXXXI. bár nyakán az apró fülfülevelek hiányzanak. A középső kehelylevélnek kunkorodó, kinyílt csücskéje felett herelevélke s még e felett golyócska alakú virágkő szerénykedik.

A következő LXXXII. valamint a LXXVI. számú oszlopfejek a virágkő nem választja szét a leveleket, melyek elől az alsó sorban két széles nagy levélben helyezkedtek ki, hogy mögöttük a kehelyből ép oly széles és nagy levelet a virágkőig hajtsanak. Bár e két fej leveleinek stylizálása nagyban szintén megegyezik, de a levelek csücskéi, a virágkövek, a fedőlapok egymástól különböznek. Ezen oszlopfej a szentélykörönd sudaras oszlopán, a boltnak tagolt, csinosan aljazott vánkösán (Kämpfer) mai napig tartja a bordának szőlőkacsos lábát.

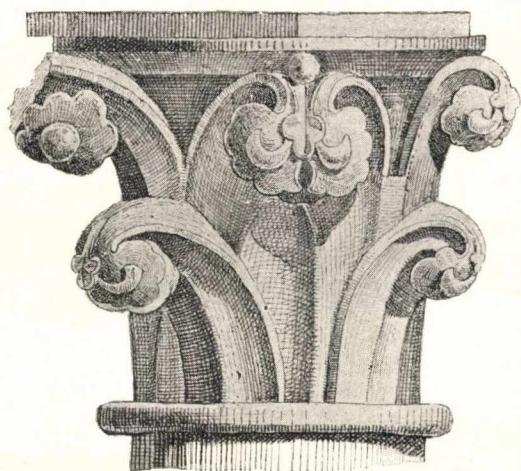
A levélsomok rendezését tekintve ide sorozható e kedves kis oszlopfej is LXXXIII., mely akár az erdő harasztjában tölgylevelek közt rejtőzködve, csábítólag kínálja édes terhe alatt meggömbölt csutkóin zamatos epreit. A virágkő alatt még most is virágzik egy szál, egy pár szem már érett, de van néhány éretlen szem is, melyek egy-két nap múlva megérnek, annyira kileste a szobrász a természet titkát.

Ezen három oszlopfejnek LXXXIV—LXXXVI. diszítése egészen újdivatú. Itt már nem egyes levelek vannak bokrétának mintegy odakötözve, hanem a szálas, úgy látszik, akánt növényeknek mintegy kertbe kiültetett csoportja élő lombot hajt, vagy pedig az élő szőlő keresztbefont karjai ölelik, mindig megújuló zöld diszbe öltöztetve az oszlopfőket. Mint hű oldalbordát, ott látjuk az akántlevelet az

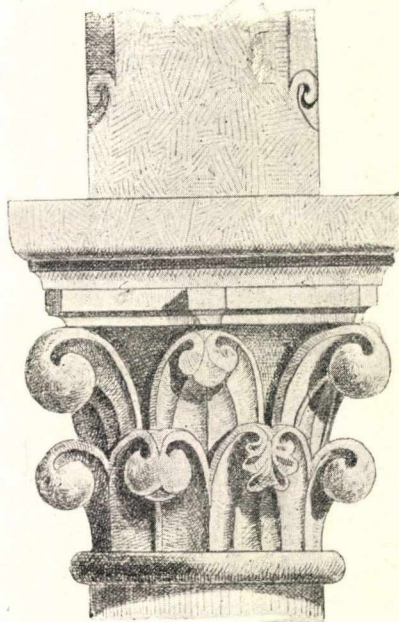
első oszlopfej oldalain; a harmadik oszlopfejnél a szívlevél díszlik, minő az egyik sarklevélre XXXIX. borul, valamint hogy csigáit is csak ez őrizte meg épen.

Hengeralakjánál és díszítésének simulékonyságánál fogva az előbbi oszlopfejekhez sorozható ezen LXXXVII., metszete szerint LXXXVIII. háromnegyedes oszlopfej is, melyet egyszerűen néhány hosszú, széles akántlevél közé bűjtattak. A kehelyből kiemelkedő fiatalabb szálak fedték az öböl felső részét, hol csigáknak nincs nyoma.

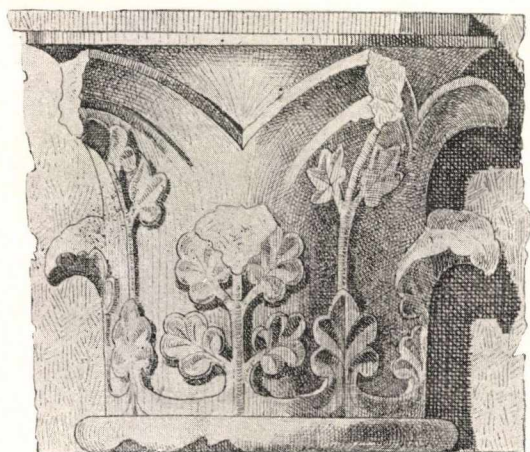
Ezen két virágcserep alakú fejet LXXXIX—XC. tömött levélsoraik szinte eltemetik. Egyiknek levelei fűfű és tölgy, a másikéi csipkés akánt és tölgy. Kár, hogy csücskéik letörték. Egyiknek öble szé-

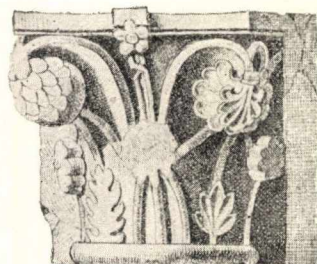
LXXXI. sz.

LXXXII. sz.

LXXXIV. sz.

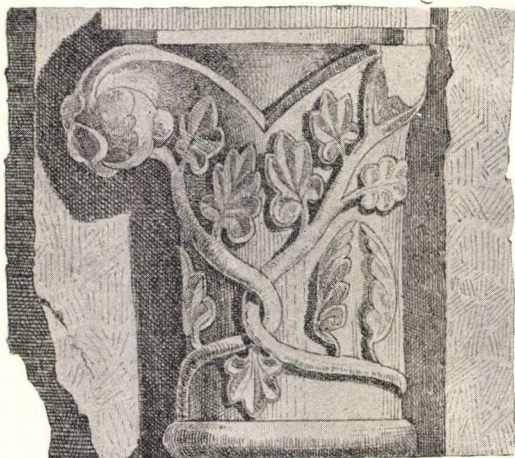
LXXXIII. sz.

les pereméjű, a másiknak öblét alig éri be a fedője. A legkisebb oszlopfejek közé tartoznak, melyekből a következővel XCI. együtt nyolcz darabot mutattunk be. LXIV., LXV., LXXII., LXXVI., LXXXIII.

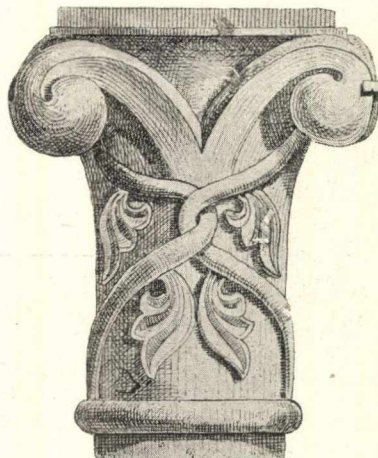
A következő két fejet XCI—XCII. akántlevelekkel bokrétázták fel, melyek bár állásukra nézve nagyon hasonlítanak egymáshoz, mégis mind a kettőnél másképp vannak stylizálva s már jobban pálmákhoz kezdenek hasonlítani. A nagyobbik fej több levéllel s így több levélsücskével bir, fedőlapja körszeletes, virágköve kétrétű, a kisebbik egyszerű, szögletes.

E két oszlopfej XCIII—XCIV. egyféle és még sem egyforma s ez mutatja a véső bámulatos erejét. Talán mind a kettő pálmaleveles, melyeknek legyezői széttáruznak. Teljesen épek, üdék, mintha csak tegnap ültette volna ki a kertész. Hogy nem egyformák, azt abból látjuk leginkább, hogy az egyik fej

öblének pereméje kidomborodik, a másiké nem, de ennél megint a nyak karikájából apró szögféle levelek vertek ki.

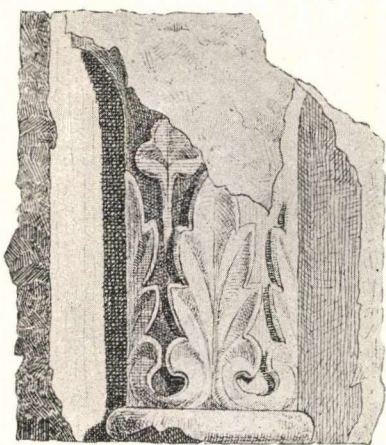

LXXXV. sz.

LXXXVI. sz.

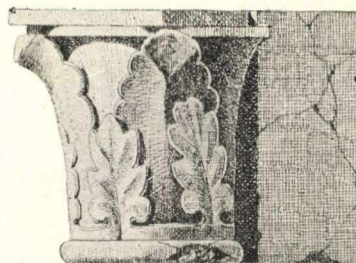
Ezen négyszögletes, alacsony két oszlopfejen XCV—XCVI. visszatért a fülfülevél régi szövetséges társával az akánttal, mely itt a fülfü alá huzódott. A disztés e nemét ismerjük a XXX—XXXI. és

LXXXVII. sz.

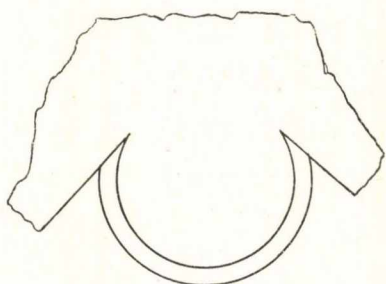

LXXXIX. sz.

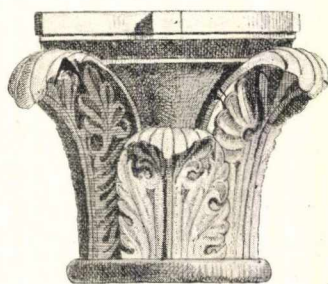

XC. sz.

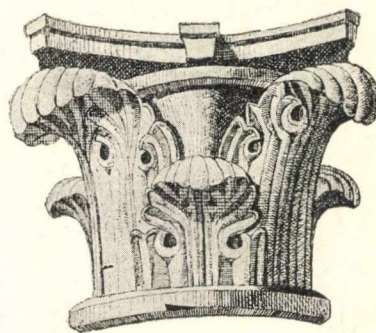
LXXV. sz. kövekről. Sajátos csak az, hogy a fülfülevél az egyik fejnél laposan, a másiknál mintegy élével van beállítva, hogy közte több akánt elérjen.

LXXXVIII. sz.

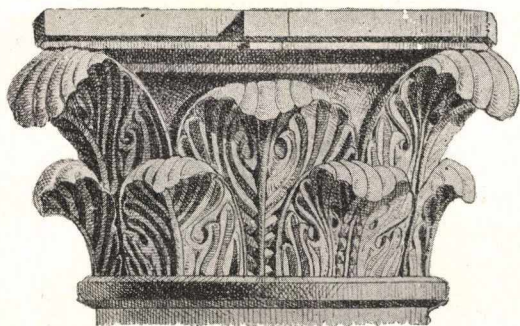
XCI. sz.

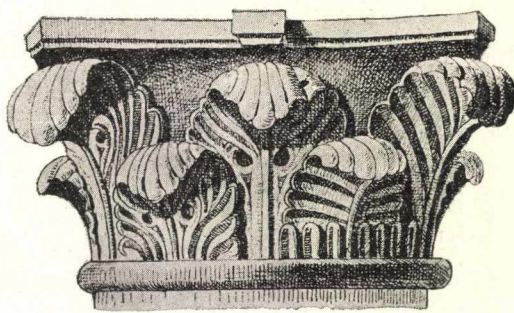
XCII. sz.

Ezen díszes oszlopfej XCVII. úgy öblének alakjára, mint akántleveleinek sajátos stylizálására nézve a többi oszlopfejek közül kiválik. Eddig valamennyi oszlopfej félhornyosan volt öblözve, ez az

egy fordított csatornahornyu (gueule renversée). Husos, szélesre kirakodó bodros levelei a többi akánt-levéltől abban különböznek, hogy kifeszítve, mintegy nagyítva lettek stylizálva.

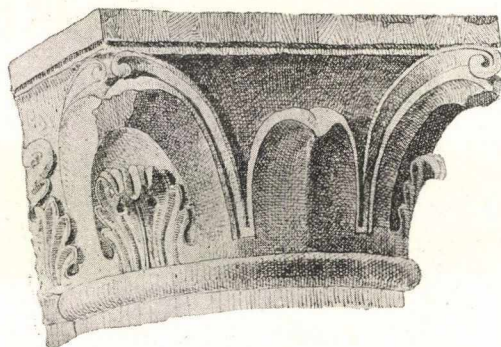

XCI. sz.

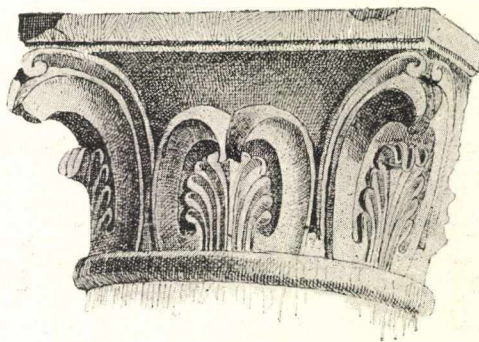

XCII. sz.

Ezzel eljutottunk az utolsó oszlopfejig XCIII. Ennek középső harmadrészét a szokásos csigás szarvalás alatt, legyező alakúlag kitárt pálmák között, mint valami kibontott szószéken állva, egy szent-

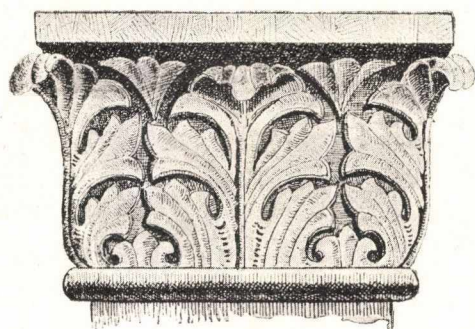

XCIV. sz.

XCV. sz.

nek alakja foglalja el. A szent, talán vértanú, baljában fekvő nyitott könyvet tart, mellig emelt jobbja-
nak taglejtésével pedig szent beszédjét kíséri nyomatékosan.

XCVI. sz.

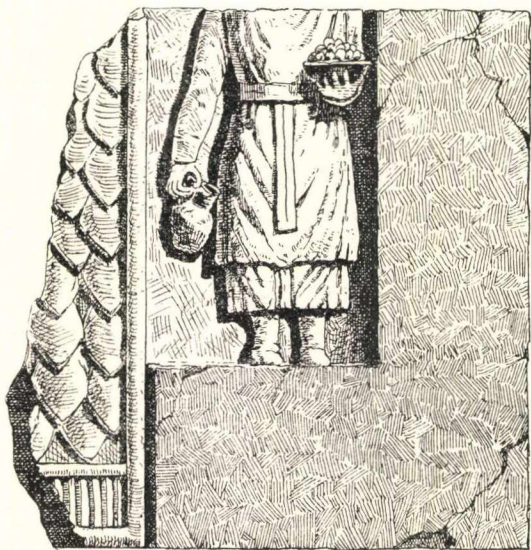
XCVII. sz.

A bűnbánó s a világfi XV., a rabszolga XXV. s a barát XXIII. után ez az ötödik emberi alak, melyeket e köveken, sajnos, csonkítás folytán többnyire fej nélkül találtunk. A bűnbánónak s a világfinak hajzata hosszú, telt, vállig omló, ellenben az askétaarcú szenté kurtára nyírt, simára fésült.

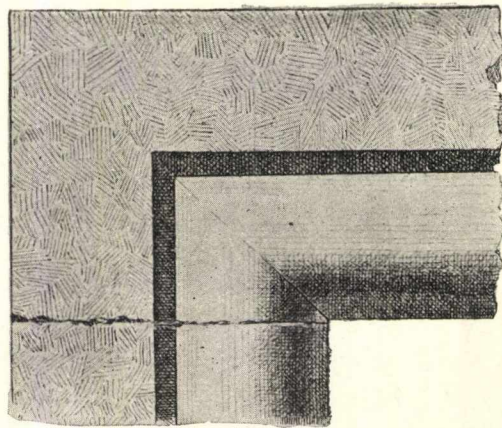
A rabszolga kiterpesztve fekszik, a barát tömzsökszéken ül, három alak áll. Az ülő alak barátesuhát visel, széles, francziás övvel, az álló szent pedig bőujju karinget és felette más diszöltönyt, mely méltóságot jelent, ellenben a bűnbánónak hosszú, bő szőrzsákja minden rangot eltakar.

A csákvári pillér körül heverő kövek egyikének lapján, még egy domborúművű emberi alakot találunk XCIX., melynek ruházata az előbbiektől elütő. A rövid tógát s felette tunikát viselő, elől lelógó czingulussal övezett pap, balkezében áldozati csészében szőlőt, jobbában vágott nyakú korsóban áldozathoz szükséges bort visz. Feje hiányzik, de lába, úgy látszik csizmás. Az alak jobb oldalán válaszfalkép fogmetszetes basison fenyőpikkelyes törzs vagy toboz áll pálczakeretben. A fenyő (pinus) Dionysosnak volt szentelve.

Ezzel a rajzban birt oszlopfők számát kimerítettük. Van még néhány, de már nagyon megviselt állapotban Tatán. Két nagy, s a mi fő, más alakú oszlopfő Vértes-Somlón, a legdiszesebb pedig Vértes-Szt.-Kereszten várja, míg egy ügyes kéz lerajzolja.*) Tehát mintegy hat oszlopfő hiányzik még e gyűjteményből.

XCIX. sz.

C. sz.

A templomnak hozzávetőleg számítva, száz egynéhány oszlopfője volt. A 12 sarokkövön kívül 43 darabot bemutattunk. Ez is szép szám. Ha meggondoljuk, hogy ez oszlopfőjek mindegyike, valamint a többi részeknek diszítése is mindegyiknél más, úgy az szobrászatunk, s egyúttal árpádkori kultúránknak megbecsülhetetlen kincse. A veszteség, mely ebben magyar kulturánkat érte pótolhatatlan. E fájdalmas veszteség mellett is nagy a mi örömünk, mert nekünk magyaroknak nincs okunk szégyenkezni a szerencsésebb külföld előtt. Ennek az egy templomnak kimeríthetetlen művészi gazdagsága is tanúsítja, hogy mit birt egykor hazánk, mire, mennyit áldoztak őseink. Pedig a vértes-szt.-keresztői templommal egy időben ilyen, sőt ennél még nagyobb templomok állottak itt a Vértes vidékén majdnem egy négyzetmérföld területen Majkon, Tatában, Füzitőnél. Bátran feltehetjük, hogy azok a műkincseknek szintén gazdag tárházai voltak.

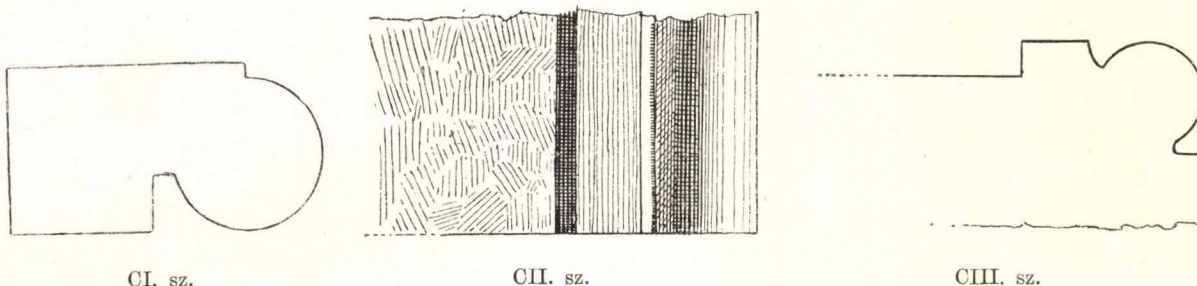
Az oszloprészletek ezen ismertetése után folytathatjuk az épület további leírását.

A főajtó, porta speciosa, a nyugoti zárfalon nyílt be. Itt a fal 1·178 méter vastag, maga az ajtónyílás körülbelül 1·138 méter széles, nem félkörös, hanem derékszöges volt, mint azt a keretnek (chanbranle) mellékelt sarktöredéke mutatja C., CI. Metszetéből látjuk, hogy e keret háromnegyedes oszlopként volt kifaragva.

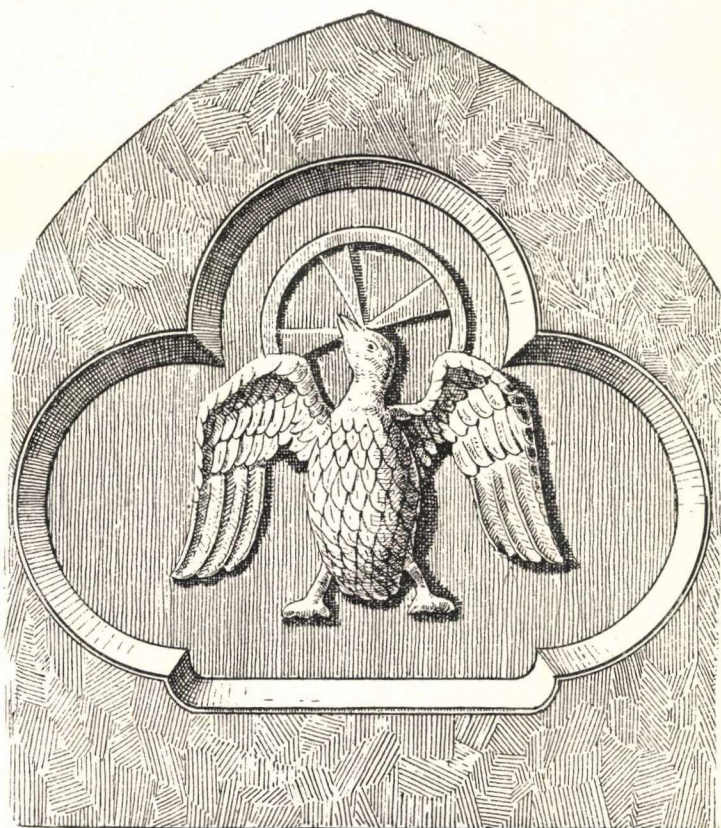
*) Leírását olvasd a LX. sz. után.

A nagy ajtó keretének tagozásával egyezik egy másik kisebb méretű kőnek CII., CIII. kifaragása. Mivel kisebb, lehet, hogy a sekrestyeajtónál állott.

Miként az ablakok, úgy a főajtónak nyílása is kifelé szélesült, tágult, mi által annál hosszabbak lettek diszítendő oldalai, a foglalat színe. Ezt ilyen épületnél sehol sem szokták elhanyagolni, ennél

pedig, a templom belsejének bámulatos művészi gondozása mellett, az elhanyagolás már az összhang miatt is egyszerűen lehetetlen volt. A diszítés már az ajtónyílás keretes bélelésével kezdődött s az oldalak színén tovább folyt. Talán a tatai vékony oszlopocskák itt álltak. Hogy e művészileg gazdag tem-

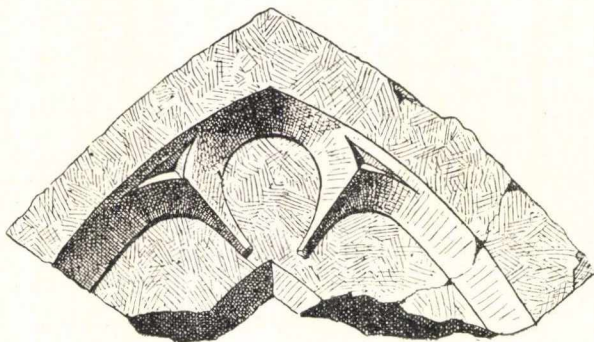
CIV. sz.

plomnak minő lehetett a kapuja, azt némileg elképzelhetjük, hogy ha a jáki, lébenyi,*) mint hasonló stílű templomoknak portaléit nézzük.

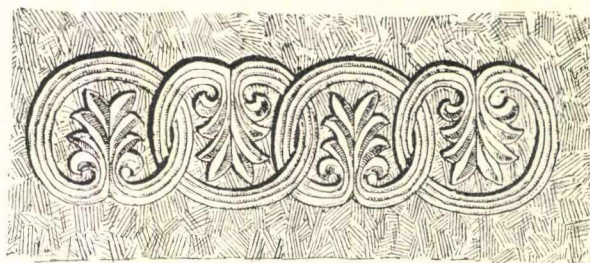
Mivel a főajtó nyílása, úgy mint a templom hajóinak boltja csúcsíves, maga az ajtó pedig derékszögös volt, azért az ajtóborító (Sturz) felett keletkezett üres ív közt, a mezőnyt, tympanont, szintén kel-

*) Dr. Henszlmann, i. m. és Régész. Kalauz. — Essenwein, Mittheilungen der Central Commission für Baudenkmale. 1857. 1—2. füz.

lett díszíteni. Díszítették a Szent-Lélek jelképével, a hereleveles mélyedésben domborművesen kifaragott, szárnyait lebegető, fején dicsfénnyel övezett galambbal. CIV.

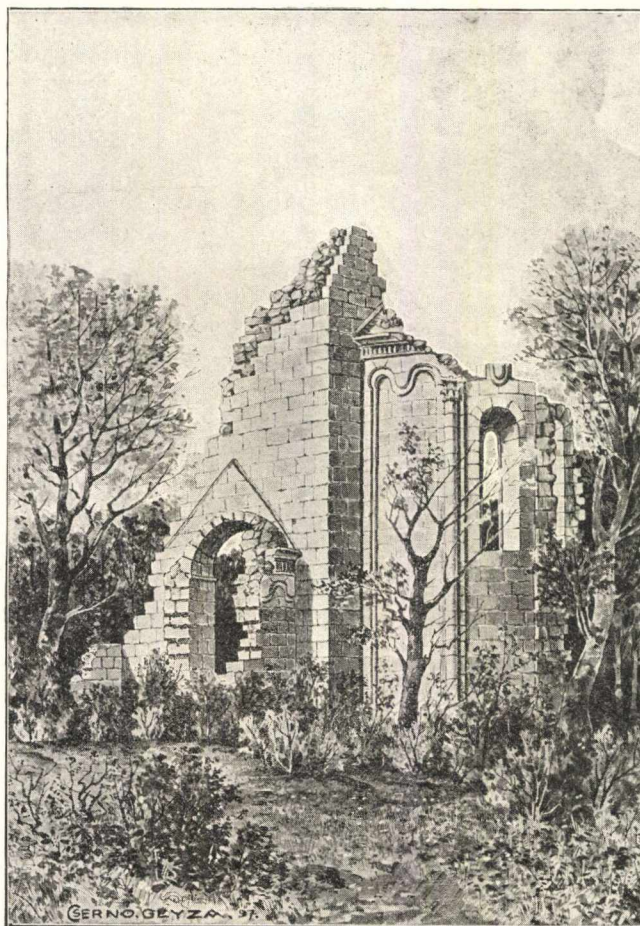

CV. sz.

CVI. sz.

Talán a kő nem töltötte ki a közt, s hogy a hézagok se maradjanak üresen, csúcsíves faldíszítményt alkalmaztak. A mellékelt halhólyagos síkdíszítménynek CV. kivágott belső sarka tényleg arra enged következtetni, hogy kitöltésül keretnek volt használva.

CVII. sz.

A csúcsíves díszítésnél mindenesetre régebb a köríves, melynek motívumát a következő falszalagnál CVI. valamint a XXXII. sz. indafonadéknál látjuk. Vagy sorban egymás előtt indán futó, vagy fel-

váltva egymásba fogódzó három rovátkás, leveles gyűrűknek mintegy zsinórok fonadéka. Mikép a gyűrűk, azonkép a levelek is állnak vagy lógnak. Ennek a kőnek másik oldalán az egyik éle ajazott (gefalzt), miért is ragasztó töredékének tartjuk. Rómában a Deus Ridiculus templomban hasonló, de négy rovátkás gyűrűvel kizsinórozott kő látható.*)

Miután a templom belsejét részletenként megtekintettük vessünk még egy utolsó pillantást annak külsejére is.

A szentély középköröndjének három ablakját négy, az oldali köröndök ablakait egyenként két-két falszalagos féloszlop állja körül. Egy-egy ablak s mellette ilyen falszalagos oszlopok voltak mindenestre az oldalhajók apsisainál is. Az oldalhajók falain levő falszalagokról nem lehet szó, mert ott már fal sincs.

A szentély középköröndjét CVII. a négy féloszlop öt mezőnyre osztotta fel, melyek közül a szélső délkeleti még egészen ép. Itt látjuk a templomnak köríves párkányát, a szentélynek oromfalát, nyereg-tetőzetének nyomát, cserepeinek maradványát és a kibontott oldali körönd tetőzetének magasságát.

Itt az oszlop lábozatától (Sockel) a köríves falszalagig (Fries) 4:314, innen a párkányzat legfelső tagjának széleig 0:95, vagyis összesen 5:264 méter a szentély falának magassága.

A tető párkánya pálcza, fogmetszet, lemezke, csatornahorony (Rinnleiste) és borító lemezre tagolódik. A köríves szegély, a román épületek elmaradhatlan dísze, itt is pompázott.

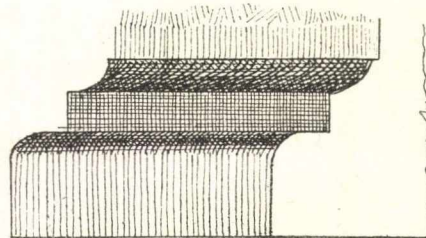
Voltak ezenkívül más egyszerűbb s mégis szépen tagolt párkányok is, mint az idemellékelt CVIII. is, mely félhorony, lemez, duzzadék (quart de rond) és borítóból áll.

A templomnak tornya nem volt. Falai az átmeneti módszer szerint épültek, vagyis előbb az oldalakat faragott kővekkel vakolat nélkül kirakták, azután a közt, a magot (Kern) kitöltötték vakolatba fektetett, vagy közbe-közbe halszálkásan állított faragatlan mészkövekkel.

Anyaga gránit, durva homokkő, mészkő és elvétve téglá.

Most, hogy a végére jutottunk, bocsánatot kérünk a szives olvasótól, kit hegyen, völgyön, árkon, bokron, romok, kövek, törmelékek között végig hureztunk. De hátha mese is, hogy a Deukalion által vállain hátrahajított anyacsontok emberré váltak, nem mese, hanem valóság az, hogy azok a kövek, melyeket a régészeti tudomány fáradsággal, áldozattal a romok alól felkeres és a szürke multból a felületen jelen elé visz, azok anyaföldünk csontjai, őseink életének, szellemének, műveltségének, vallásosságának, műszeretetének és áldozatkészségének ékesen szóló tanujelei, melyekből világosan látjuk, hogy egykor minő gazdag volt és most minő szegény édes hazánk vallásos műemlékeiben.

Szeressük hazánkat, becsüljük régi műkincseit!

CVIII. sz.

XX. Romok Csabdi, Vasztli és Tornyó fejérmegyei pusztákon.

Románstílusú volt a csabdi kápolna is, melynek romját Marsovszkyné ő nagysága rajza itt híven ábrázolja.

A kápolna régi temető közepén, sáncszerűen körülárkolt köröndön, a falu aljából emelkedő hegyoldalon állott. A végpusztulástól csak az omladozó torony menekült meg, mely egykor a kápolna délnyugoti sarkát támasztotta. A torony keleti oldalán tátong a félköríves toronyalja, felette fokozatosan egy- és kétnyílású ablakok, melyek a nyugoti oldalon a fogmetszetes párkány és kősisáknak némi maradványával még tisztán kivehetők. A torony középmezőnyét az első emeletből felkúszó s a torony

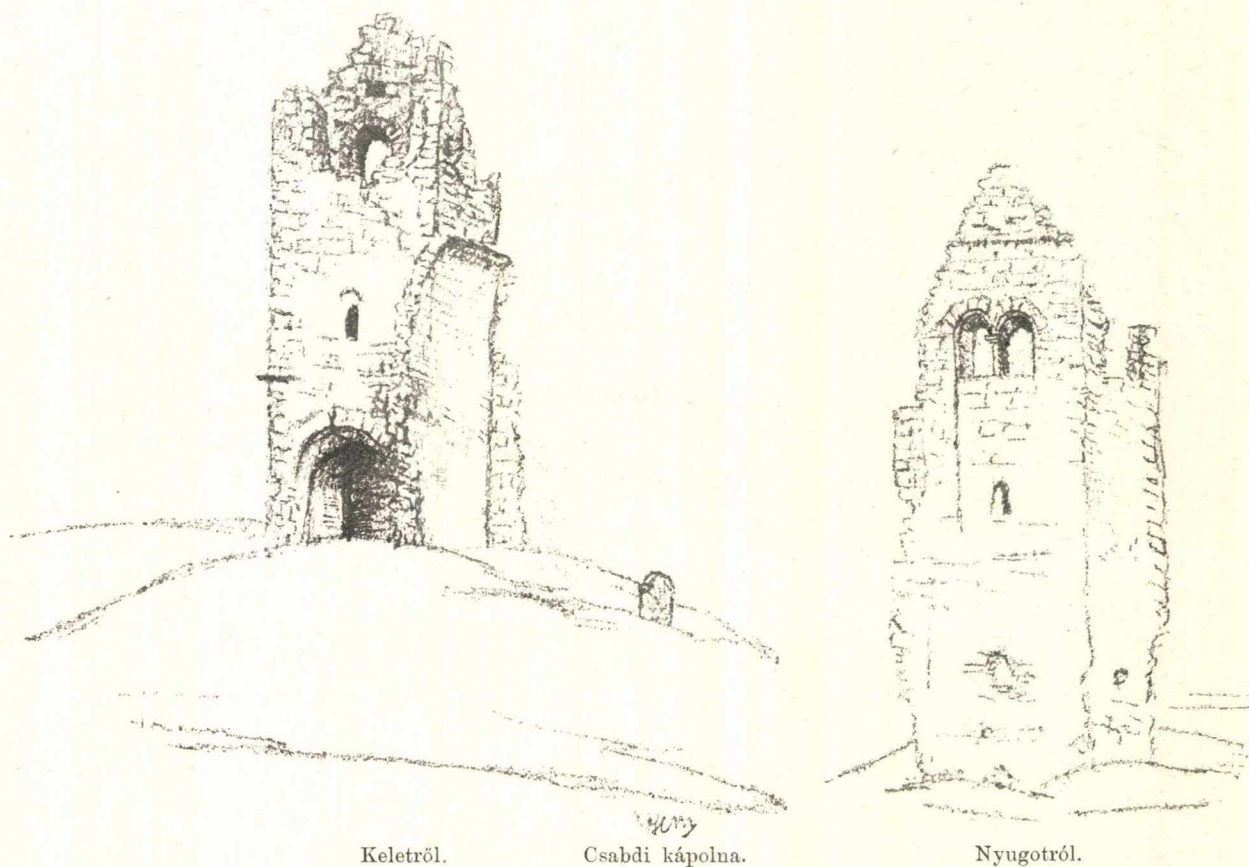
*) Nohl, Italienisches Skizzenbuch. 190.

sarkait befoglaló falszalagok szegélyezték. Hogy a toronyban egykor harangocska is esendült, azt a gerendák maradványai látszanak igazolni.

A dongaboltu hajó keletnyugoti nyílása a torony nyugoti zárfalával egyenes szintben záródott.

A talajmélyedések után ítélve a kápolna 10—11 méter hosszú, 6—7 méter széles volt. A torony-nak egy-egy oldala 3·65 méter széles, a fal vastagsága pedig 0·70 méteres volt.

A kápolna nem volt szorosan véve műépítmény, mert csak úgy öregiben faragott mészkövekből épült a tornya, de mindenesetre a törökhódítás előtti időből való. Hódítás idején alkalmas őrállomásul szolgálhatott a magaslaton s azért nagyobb biztonság végett mély árokkal körülsáncolták. Különben ilyen körülárkolást más régebbi templomoknál is láthatunk.

A kápolna köröndjén kívül egy családi sírbolt keresztjén ezt a felirást olvastam :

Sepulcrum
Inclit. Familiæ Spect.
Dni. Jos. Pál
et
Spect. Dnæ Sus. Widos
de Bolta
Anni MDCCCXXIII.
Erectum.

Éppen olyan célra, minőnek szolgált a csabdi kápolna, használhatták a Vasztil-pusztán levő 25·50 méter hosszú, 6·0 méter széles építményt is, melynek 0·70 méter vastag omladékfala nem mutat várra, bár várdombnak neveznek egy ennek közeli szomszédságában emelkedő magasabb halmon felhánt kör-sánczot, mely nyilván őrállomás volt.

Azonban Tornyó pusztától délre, negyedóránnyira fekvő halom tetején gondosan faragott kisebb-nagyobb köveket forgat ki az eke. A dülöt ma is puszta templomnak hívják. Ez az elnevezés egybevetve a törmelék fekvésének keletnyugoti irányával s egyes kövek gondosabb faragásával arra vallanak, hogy itt műemlék s pedig valószínűleg nagyobb templom pusztult el.

